

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI VE SİYASİ
FAALİYETLERİ (1908-1945)**

Özlem ARSLAN

2501171351

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İSTANBUL – 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Özlem ARSLAN Numarası : 2501171351
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : Tarih Anabilim Dalı Danışmanı : Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
Tez Savunma Tarihi : 28.08.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "Gümölcineli İsmail Hakkı ve Siyasi Faaliyetleri (1908-1945)."

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN		Kabul
2- Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT		Kabul
3- Doç. Dr. Ş. Can ERDEM		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Bülent BAKAR		
2- Dr. Öğr. Üyesi. Ramazan Erhan GÜLLÜ		

ÖZ
GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI VE SİYASİ FAALİYETLERİ
(1908-1945)

Özlem ARSLAN

II.Meşrutiyet Devri, gerek uluslararası gelişmeler, gerekse iç siyasi hayatta meydana gelen değişikliklerle Türk Tarihinin üzerinde hala en çok tartışılan dönemlerinden birini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti bu süreçte yalnızca dış politik ve askeri ilişkilerde karşı karşıya kaldığı sorunlarla uğraşmamış; bununla birlikte iç siyasette de iktidar-muhalefet ilişkileri ve çok partili hayatla tanışmıştır. Bu süreçte kurulmuş olan fırkalar iktidar-muhalefet ilişkisi ile birlikte siyasi hayatta rekabet algısını oluşturmuş ve böylece bu fırkalara mensup pek çok muhalif sima da Türk siyasi hayatında yerlerini almıştır. Bu simaların siyasi faaliyetlerini en etkin şekilde sürdürenlerinden ve buna mukabil en az bilinenlerden biri şüphesiz Gümülcineli İsmail Hakkı'dır. II.Meşrutiyet henüz ilan edilmeden siyasete atılan Gümülcineli İsmail Hakkı, yalnızca II.Meşrutiyet Devrinde değil; 1945 yılındaki ölümüne kadar olan süreçte de siyasetle hep iç içe olmuştur.

Bu tezde Türk siyasi hayatının en hırslı muhaliflerinden biri olan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın ölümüne kadar gerçekleştirmiş olduğu siyasi faaliyetleri izah ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analizlerin ana çerçevesini Gümülcineli İsmail Hakkı'nın faaliyetleri oluşturmakla birlikte, tüm gelişmeler iç ve dış siyasi faktörlerin ışığında aktarılmaya ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın faaliyetlerinin bu gelişmelerden ne şekilde etkilendiği tahlil edilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar yapılırken bilhassa Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ile dönemin gazete ve dergilerinden faydalanılmıştır. Bunların yanında arşiv kaynakları, dönemin şahsiyetlerinin hatıraları ve telif eserler tez yazarken faydalanılan diğer kaynakları oluşturmuştur. Tüm bu kaynakların ışığında yapılan değerlendirmeler yardımıyla Gümülcineli İsmail Hakkı'nın muhalif tavrının motivasyonu ve fikri arka planı da saptanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gümölcineli İsmail Hakkı, İkinci Meşrutiyet, muhalefet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahali Fırkası

ABSTRACT

ISMAIL HAKKI OF GUMULDJINA AND HIS POLITICAL ACTIVITIES (1908-1945)

Özlem ARSLAN

The Second Constitutional Era is still one of the most controversial periods in Turkish History not only for changes in international affairs but also for alterations in domestic political life during the period. In the Second Constitutional Era, in addition to dealing with international politics and military affairs, the Ottoman Empire has met the relations between the power and opposition and a multi-party system. The political parties had established during the era brought about competition in political life and so, many opponents from these political parties took part in Turkish political life. One of these political personage played important role with his political activities, but even so, one of the least known is Ismail Hakki of Gumuldjina. Before the reannouncement of the 1876 Constitution on 23 July 1908, Ismail Hakki had started dealing with politics and he had continued his oppositional activities till his death in 1945.

In this master thesis, the political activities of Ismail Hakki of Gumuldjina, one of the most ambitious dissidents in Turkish political life were explained and analyzed. In addition, all changes in the activities of Ismail Hakki were tried to explained by considering the international and domestic political agents. When all these agents and activities were analyzed, the minutes of the Chamber of Deputies and newspapers were used. In addition to these, archive records, memoirs belonging to personage of the period, and research works were also utilized. It is also tried to examine the motivation and the ideological background of the opposition of Ismail Hakki.

Key Words: Ismail Hakki of Gumuldjina, the Second Constitutional Era, opposition, the Freedom and Accord Party, the People's Party

ÖNSÖZ

23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324)'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet, Türk demokrasi tarihi için bir anlamda kırılma noktasını ifade eder. II.Mahmut'un açtığı Batılı tarzda okullarda yetişen yeni entelektüel sınıf, Fransız İhtilali'nin doğurduğu hürriyetçi fikirlerden etkilenmiş ve II.Abdülhamit'in otuz yıl süren mutlakiyet yönetimine karşı yurt dışındaki muhaliflerle birleşerek bilhassa Paris'te ve Makedonya'da örgütlenmişlerdir. Esasen Üçüncü(Makedonya) ve İkinci(Trakya) Ordulardaki İttihatçı subayların eylemlerinin bir sonucu olan¹ 1908 Temmuz İhtilali, Türk siyasal yaşamında çok partili siyasi hayatın da başlangıcı sayılmaktadır.²

İkinci Meşrutiyet, Cumhuriyet'e giden yolu döşemiş ve Tarık Zafer Tunaya'nın deyimiyle "Cumhuriyet'in siyasi laboratuvarı" olarak "Türk Yakın Çağı'nı" başlatmıştır.³ Bir yandan hürriyetin ve özgürlüklerin kapılarını aralayan bu dönem, bir yandan da başka bir otoriter yönetimi beraberinde getirmiştir. Özgürlüklerin ve çok partili hayatın tohumlarını eken İkinci Meşrutiyet, siyasal muhalefet açısından ektiği umutları yeşertememiştir. Yusuf Hikmet Bayur da İkinci Meşrutiyeti vaat ettikleri ve gerçekleştirdikleri açısından değerlendirirken düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kesin olarak boşa çıkarmıştır."⁴

İkinci Meşrutiyet Döneminde, bilhassa 1913 sonrasında, iç ve dış politika çoğunlukla İttihat Terakki'nin etkisi altında yürütülmüş olsa da, bu dönem siyasal faaliyetler ve siyasal muhalefet açısından tarihimizin en çalkantılı dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönemde toplanma ve dernek kurma hürriyeti ile beraber pek çok siyasal fırka ve cemiyetler kurulmuş, toplumun politikaya olan ilgisi artmıştır.

¹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 30. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 145.

² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.35.

³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 4. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s.121; Cemil Koçak, v.d., **Türkiye Tarihi- Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, yay. haz.: Sina Akşin, C.4, 12. bs., İstanbul, Cem Y., 2013, s.11.

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, K.2, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991,s. 61.

Siyasal faaliyetlerin ve çekişmelerin yoğunlaştığı, farklı görüşlerin gündeme geldiği 1908 sonrası dönem Türk tarihinin üzerinde en çok araştırma ve inceleme yapılan dönemlerinden birini oluştursa da, şüphesiz hala aydınlatılmayı bekleyen pek çok olay ve kişiyi de içinde barındırmaktadır.

Buradan hareket ile, Türk siyasi hayatında yer etmiş fakat henüz münhasıran geniş kapsamlı bir araştırmanın konusu olamamış Gümülcineli İsmail Hakkı bu çalışmanın konusu olarak seçilmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı, döneminin diğer şahsiyetlerinin gölgesinde kalmış olsa da, gerek Meclis-i Mebusan'daki konuşmalarıyla, gerek de Meclis dışındaki faaliyetleriyle araştırılmaya değer bir muhalif şahsiyettir.

Gümülcine İsmail Hakkı'nın meşrutiyetin ilanından birkaç yıl öncesinde İttihat Terakki Cemiyeti üyeliği ile başlayan siyasi hayatı, Gümülcine mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmesi ile devam etmiş, Ahali Fırkası'nı kurup muhalif kanada geçmesiyle de yeni bir nitelik kazanmıştır. Hayatının İttihatçılardan ayrılışı ve AF ile başlayan süreci, bir anlamda kendisi için bir dönüm noktası olmuş ve bu andan itibaren Gümülcineli İsmail Hakkı hayatının sonuna kadar hep muhalif kanat içinde bulunmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ardından Milli Mücadele'ye, sonrasında da Türkiye Cumhuriyeti'ne muhalif olan Gümülcineli İsmail Hakkı, 1924 yılında Yüzellilikler listesine dahil edilmiş ve bu tarihten itibaren muhalefetini yurt dışında çeşitli ülkelerdeki faaliyetleriyle ömrünün sonuna dek sürdürmüştür.

Türk tarihinin İkinci Meşrutiyet gibi kritik bir döneminde siyasete atılıp Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde de hırsından ve komitacı kişiliğinden hiçbir şey kaybetmeden muhalefetini sürdüren bu şahsiyetin yaşamı, hem bu üç devrin siyasi hayatının bir panoraması olarak hem de nevi şahsına münhasır siyasi bir kişilik olarak incelenmeye değer bulunmuştur.

Özlem Arslan, İstanbul

2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ - TARİHSEL SÜREÇ VE İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI.....	1
A. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	1
B. İKİNCİ MEŞRUTİYET'E GİDEN YOLDA OSMANLI MODERNLEŞMESİ	4
C. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA KADAR OLAN SÜREÇTE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI.....	14
1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kısa Bir Biyografisi.....	14
a. Tahsil Hayatı	16
b. Siyasetle Alakadar Oluşu ve Vefatı	16
c. Fiziksel Tasviri ve Şahsiyeti	18
2. Çeşitli Gazetelerdeki Yazıları	19
BİRİNCİ BÖLÜM	
İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINDAN HÜRRİYET VE İTİLAFA FIRKASI'NIN KURULUŞUNA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI	
A. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI VE İLK MUHALİF HAREKETLER.....	21
1. İkinci Meşrutiyet'in İlanı	21
2. İlk Hoşnutsuzluklar	24
a. Ahrar Fırkası.....	24
b. İttihad-ı Muhammedi Fırkası	26
c. Ulema ve Ordudaki Hoşnutsuzluk	27
d. Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)	29
e. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası.....	30

B. İSMAİL HAKKI BEY'İN İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ VE FIRKADAN AYRILIŞI.....	30
1. İsmail Kemal Meselesi.....	32
2. İhsan Bey ve Abdülkadir Efendi'nin Tevkifleri	34
3. Tetkik-i Tensikat Komisyonu'ndaki Görevi.....	36
4. Şehremaneti İstikrazı Meselesi	40
5. İstifa Süreci ve Yankıları	44
C. İSMAİL HAKKI BEY'İN AHALİ FIRKASI REİSLİĞİ VE MECLİS İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	46
1. İstifanın Nedenleri ve İstifalara Yönelik İlk Tepkiler	46
2. AF'nın Mahiyeti ve Programı.....	51
3. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Fırka Reislği Süresince Siyasi Faaliyetleri.....	54
a. Arnavutluk Harekatı Meselesi.....	54
b. Rıza Nur Bey'in Tevkifi ve Demokrat Mustafa'ya Yapılan İşkenceler	56
c. 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Siyonizm Meselesi	59
4. AF'nın Sonu ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na Katılışı.....	63

İKİNCİ BÖLÜM

HÜRRİYET VE İTİLAFA FIRKASI'NA KATILIŞINDAN MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİNE KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. HÜRRİYET VE İTİLAFA FIRKASI'NIN KURULUŞU, MAHİYETİ VE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL BEY'İN FIRKAYA KATILIŞI	66
1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na Dahli	68
2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Programı ve Gümülcineli İsmail Hakkı ile Fikri Yakınlığı	70
3. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mensupları ve Fırka İçindeki Hizipler.....	73
a. HİF'nin Yapısı.....	73
b. Fırkadaki "Hacegan"- "Münevveran" Grupları ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Konumu.....	76
B. SAİT PAŞA VE GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN SADRAZAMLİĞİ DÖNEMİNDE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI	78
1. 35. Maddenin Tadili Meselesi	79

a. Tartışmalar ve Çözüm Önerileri.....	79
b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bulunduğu Heyetin Padişahın Huzuruna Çıkışı	80
c. Sait Paşa'nın Yeniden Sadrazamlığı ve Meclisin Feshi.....	82
2. 1912 Seçimleri ve Seçim Sonrası Meclisin Durumu	83
a. "Sopalı" Seçimler ve Gümülcineli İsmail Hakkı	83
b. Bab-1 Ali'yi Basma Planı ve Gümülcineli İsmail Hakkı.....	85
c. Seçim Sonrası Meclisin ve Muhalefetin Durumu	87
3. Halaskar Zabitan Hareketine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Dahli	88
a. Arnavutluk İsyanı ve Halaskar Meselesi.....	88
b. Halaskar Zabitan Hareketinde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Rolü.....	90
4. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Büyük Kongresi'nde ve Fırka İçi Çekişmelerde Gümülcineli İsmail Hakkı.....	91
a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kongre Reisliği	91
b. Şirket-i Inhisariye Münakaşaları	93
C. KAMİL PAŞA'NIN SADARETİ DÖNEMİNDE İSMAİL HAKKI BEY	95
1. Kamil Paşa Kabinesi ile İlişkiler ve Fırka İçi Çekişmeler.....	95
a. Fırka Şubelerinin Kapatılması.....	97
b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kamil Paşa Kabinesi ile Temasları.....	99
2.Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Yeni Planları ve Fırkada Kontrolü Tümüyle Ele Alması.....	101
a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Baskın Planı	102
D. BAB-I ALİ BASKINI'NDAN MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİ SONRASINA KADAR İSMAİL HAKKI BEY	104
1. Bab-1 Ali Baskını ve Sonrası	104
a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Tutuklanması.....	105
b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Cemal Paşa'ya Sözü.....	107
2. Mahmut Şevket Paşa Suikastine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Dahli.....	108
a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Gıyaben İdama Mahkum Edilmesi	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİNDEN VEFATINA (1945) KADAR OLAN SÜREÇTE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİNDEN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI	112
1. Suikast Planı Sonrası Paris'teki Faaliyetleri	112
2. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Mısır'daki Faaliyetleri	114
3. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Selanik'teki Faaliyetleri.....	116
B. MÜTAREKE'DEN İSTANBUL'DAN FİRARINA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI'NIN FAALİYETLERİ.....	119
1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Yeniden Yapılanması Süreci ve Gümülcineli İsmail Hakkı.....	119
a. Fırka İçi Çekişmeler ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliğine Getirilişi	120
2. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliği Görevi.....	122
a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İzmir'in İşgaline Kadar Gerçekleştirdiği Faaliyetleri.....	123
b. İzmir'in İşgali Sonrası Gümülcineli İsmail Hakkı	124
c. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliği Sırasında Fırkada Meydana Gelen İç Bunalım.....	126
3. Bursa Valiliğinden Ayrılışının Ardından Gümülcineli İsmail Hakkı	128
a. Batı Trakya Umumi Merkezi Üyeliği ve Cemaat-i İslamiye Başkanlığı	129
4. İstanbul'a Dönüşünden Türkiye'den Firarına kadar Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Faaliyetleri	132
a. Fırkadaki Çatışmalar ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Tevkifi.....	133
b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Diğer Faaliyetleri	135
c. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Romanya'ya Firarı	137
C. YURT DIŞINA FİRARINDAN HAYATININ SONUNA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI'NIN FAALİYETLERİ.....	138
1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 150'likler Listesine Dahil Oluşu	139
2. 1930 Yılına Kadar Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Faaliyetleri	141
a. Sultan Vahdettin'i Dolandırması.....	141
b. Ermeni Taşnak Komitesi ile Olan İlişkisi	144

c. Gümölcineli İsmail Hakkı'nın Nice'de Uğradığı Suikast Girişimi.....	144
3. Gümölcineli İsmail Hakkı'nın 1930 Yılından Vefatına Kadar Olan Faaliyetleri	146
SONUÇ.....	150
KAYNAKÇA.....	153
EKLER.....	169

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı eser
AF	: Ahali Fırkası
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.y.	: Aynı yer
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
HİF	: Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF	: İttihat ve Terakki Fırkası
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
ODF	: Osmanlı Demokrat Fırkası
s.	: Sayfa
TİTE	: Türkiye İnkılap Tarihi Enstitü

GİRİŞ

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ - TARİHSEL SÜREÇ VE İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gümülcineli İsmail Hakkı, hakkındaki araştırma ve belgelerin bol olduğu bir dönemde yaşamış olsa da, bu çalışmanın yazımı için kaynak bulmak kolay olmamıştır. Her şeyden evvel, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın doğum tarihi hakkında bile kaynaklarda bir fikir birliğinin olmaması, neredeyse tüm çalışmaların farklı bir tarih vermiş olmaları konu hakkında ne kadar kısıtlı ve muğlak bilgilere sahip olunduğunun kanıtı gibidir. Bunun için, çalışmada Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İkinci Meşrutiyet'e kadar olan yaşantısından eldeki kaynakların sunduğu kısıtlı bilgiler dahilinde bahsedilmiş, tez başlığının tarih aralığı ise bu sebeple 1908-1945 olarak verilmiştir.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Meclis-i Mebusanda Gümülcine mebusu olarak faaliyet gösterdiği 1908-1912 yılları arasında meclisteki faaliyetlerini değerlendirirken özellikle Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinden yararlanılmıştır. Zabıt Cerideleri, özellikle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın meclis içindeki faaliyet ve dahil olduğu tartışmaları sansürsüz bir şekilde sunması hasebiyle belki de onun belirli bir döneme kadarki düşüncelerini ve muhalefetinin eksenini saptamada en güvenilir ve faydalı kaynaklardan birini oluşturmuştur. Özellikle İttihat Terakki Fırkası mebusu iken fırka ile düştüğü ihtilafın hangi konular çevresinde şekillendiği, hükümete yönelik eleştirileri, kısacası 1908-1912 arasındaki siyasi faaliyetleri büyük oranda Zabıt Ceridelerinin sağladığı veriler ışığında saptanmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın HİF'na katılmasının ardından artan meclis dışı faaliyetleri ve Milli Mücadele Dönemi sürecindeki Bursa Valiliği hakkında ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

(TİTE) Arşivi'nden faydalanmak mümkün olmuştur. Ayrıca yine Bursa Valiliği görevi sırasında yaptıklarına ilişkin Kamil Erdeha'nın *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler* kitabı ile Mümtaz Şükrü Eğilmez'in *Milli Mücadele'de Bursa* ve Refik Halid Karay'ın *Minelbab İlelmihrab* isimli hatıratlarından yararlanılmıştır.

Gerek dönemin öne çıkan kişilerinin gölgesinde kalmış olması, gerek kendisi hakkında daha evvel yapılmış ayrıntılı çalışmaların eksikliği, tezi yazarken Gümülcineli İsmail Hakkı'dan çoğunlukla yüzeysel olarak bahseden kaynakları kullanmayı zorunlu kılmıştır. Tüm bu eksikliğe rağmen, Türkiye'deki siyasal partiler hakkında yapılmış en detaylı çalışmalardan olan Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabının birinci cildi, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın en azından İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasal faaliyetlerini incelerken en çok yararlanılan araştırmalardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra, Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında yapılmış en kapsamlı araştırmalarından biri olan Ali Birinci'nin *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* isimli kitabı ile Ziya Şakir'in 1937-1938 yıllarında *Tan* Gazetesinde yayımlanan *Hürriyet ve İtilaf* adlı yazı dizisinin kitaplaştırılmış halinden yararlanılmıştır. Yine Ahmet Bedevi Kuran'ın ve Yusuf Hikmet Bayur'un bir kaynak niteliğini taşıyan çalışmalarından da ,çok kısıtlı olsa da Gümülcineli İsmail Hakkı hakkında bilgiler içerdiği için, faydalanılmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın siyasal faaliyetlerinin doruğu olan dönem İkinci Meşrutiyet olunca, dönemin şahsiyetlerinin hatıratları hiç şüphesiz en önemli kaynak gruplarından birini oluşturmaktadır. Gümülcineli İsmail Hakkı gazete yazıları haricinde herhangi bir yayın faaliyetinde bulunmamış olsa da, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Rıza Nur, Lütfi Fikri, Bezmi Nusret Kaygusuz gibi isimlerin hatıratları, kendisi hakkında önemli bilgiler içerdiği için yararlanılan kaynaklar arasındadır. Yine İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli niteliklerinden olan yoğun basın faaliyetleri, tezi yazarken en çok yararlanılan kaynakların başında gazetelerin gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bunların başında *Tan*, *Tesisat*, *Tanzimat*, *İfham*, *İkdam* ve *Yeni Gazete* gibi gazeteler gelmektedir. Yine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dönemin gazetelerindeki

yazıları da kendisinin kaleminden çıkan neredeyse yegane yazılar olarak çalışmayı desteklemiştir.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hayatının bir döneminde Batı Trakya'da gerçekleştirdiği çetecilik faaliyetleri hakkında ise Kemal Şevket Batıbey'in *Batı Trakya Türk Devleti 1919-1920* ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun *Trakya'da Milli Mücadele* isimli kitaplarından faydalanılmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın siyasi yaşamı için bir başka dönüm noktasını oluşturan Yüzellilikler listesine dahil edilme süreci ve sürecin sonrası hakkında bilgi edinmek için TBMM Gizli Celse Zabıtları ve Sedat Bingöl, Emin Karaca, İlhami Soysal gibi isimlerin yüzellilikler hakkında yazdıkları kitaplar incelenmiştir.

Bunlara ilaveten, Gümülcineli İsmail Hakkı hakkında müstakil olarak yapılmış iki çalışma bulunmaktadır. İkisi de makale türünde olan bu çalışmalar Yasemin Doğaner ve Yusuf Sarıay tarafından kaleme alınmıştır. Özellikle Yüzellilikler hakkında 1930 yılından itibaren Emniyet Umum Müdürlüğüne tutulan raporların Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde şu an için erişime kapalı olması nedeniyle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 1930'dan sonraki faaliyetleri hakkında en önemli kaynakları oluşturan arşiv belgelerine ulaşmak mümkün olmamıştır. Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ne aktarılan Yüzellilikler hakkındaki raporların da diğer belgelerle beraber erişime kapalı olması sebebiyle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hayatının özellikle 1930 sonrasındaki dönemi karanlıkta kalmaktadır. Doğaner ve Sarıay'ın yazdığı makaleler ise büyük oranda İçişleri Bakanlığı'na ve ilgili makamlara bildirilen bu raporlara dayanarak, belgelerin erişime açık olduğu bir dönemde yazılmıştır ve böylece bu makaleler aracılığı ile Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 1930 sonrası faaliyetlerinden haberdar olmak mümkün olmuştur.

Her tarihsel olayın gerçekleştiği dönem ve koşullardan ayrı düşünülemez gibi, tarihi önem arz eden her kişiliği de yetiştirdiği ve faaliyet gösterdiği dönemden ayrı düşünmek mümkün değildir. Gümülcineli İsmail Hakkı, özellikle gençlik yıllarının 1900'lerin başına denk gelmesi sebebiyle, Osmanlı'nın en sancılı dönemlerinden birine

şahit olarak yetişmiştir. Kısa süreçlerde ciddi değişimlerin yaşandığı bu dönemde, Gümülcineli İsmail Hakkı da Osmanlı aydınının kafasında iyiden iyiye yer etmiş olan “hürriyet” ve “meşrutiyet” gibi fikirlerden etkilenmiştir. Bu nedenle İsmail Hakkı’yı anlayabilmek ve faaliyetlerini sağlıklı bir zemine oturtabilmek için içine doğduğu dönemin koşullarını ve o döneme gelinceye kadar Osmanlı Devleti’nin kabaca ne gibi değişimler geçirdiğini irdelemek çalışmanın kurgusu için gerekli görülmüştür.

B. İKİNCİ MEŞRUTİYET’E GİDEN YOLDA OSMANLI MODERNLEŞMESİ

Osmanlı Devleti’nde ilk kez kapsamlı bir reform hareketi planı ile hareket eden padişah III.Selim olmuştur. III.Selim aklındaki reform programını devlet içindeki bazı güç odakları ve geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi nedeniyle gerçekleştirememiş olsa da⁵, sonraki yıllardaki Tanzimat Döneminin tohumlarını ekmiş olması açısından onun reformları şüphesiz önem taşımaktadır. III.Selim Osmanlı’yı ciddi anlamda dönüştürmeye yönelik adımlar atmışsa da,⁶ bu girişimleri başarıya ulaşılamamış ve onun asıl katkısı, askeri yeniliklerin Batı’ya dönük bir asker-aydın tipi, diplomatik alandaki ilişkilerin de yine Batı’ya dönük liberal ve reformist bir aydınlar çekirdeği yaratmış olmasıdır.⁷

“Nizam-ı Cedit” tabiri, yalnızca Avrupa usulüne göre yetiştirilmek istenen yeni bir orduyu değil, aynı zamanda III.Selim’in gerçekleştirmek istediği yenilik hareketlerinin bütününe ifade etmek için kullanılmaktadır. III.Selim’in bu reform programının amacı; yeniçeri ocağını kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak ve Osmanlı’nın eğitim, ticaret ve

⁵ Şerif Mardin, **Osmanlı Modernleşmesi**, der.Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, 24.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.11.

⁶ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, haz.Ahmet Kuyuş, 19.bs.,İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 91-96.

⁷ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.12.

ziraat alanında gelişmesini sağlamak olmuştur.⁸ Teknik donanım, eğitim ve kabiliyet açısından Osmanlı kuvvetlerini çağdaş Batılı orduların seviyesine çıkarmak için verilecek eğitim ise Fransızca ders veren Fransız öğretmenlerin rehberliğinde yapılacaktır. Böylece, ciddi bir dönüşüm oluşturacak olan III.Selim'in "Yeni Düzen"i, diğer bir ifade ile Fransızca ders kitapları ile eğitilen öğrenciler, bu yeni dilin imkanları ile Batıdaki pek çok fikirden ve gelişmeden haberdar olacaktır.

III.Selim'in Batılı tarzda eğitilmiş ordusu geçiş kanallarından ilkinin oluşturulması, en az onun kadar önemli olan, Avrupa başkentlerinde açılan düzenli ve yerleşik Osmanlı elçilikleri ise geçiş kanallarından ikincisini oluşturmuştur. Bu kalıcı elçiliklerdeki devlet adamlarına bilhassa görev yaptıkları ülkelerdeki kurumları iyice incelemeleri ve devletin işine yarayacak her türlü bilimsel ve kültürel gelişmeyi öğrenmeleri tembihlenmiştir.⁹

Tüm bunlarla beraber, III.Selim uyguladığı siyaset nedeniyle birçok düşman edinmiştir. Onun Batılı tarzda bir ordu yaratma çabası, devletteki geleneksel ordu kurumu ve kemikleşmiş ulema ile arasını açmıştır.¹⁰ Yeniçeri Ocağı'ndaki ve ulemadaki bu hoşnutsuzluk, Şeyhülislamın reformların şeriat ile bağdaşmadığını belirten fetvasına ve III.Selim'in tahttan indirilmesine neden olmuştur.

III.Selim geniş çaplı bir reform programı oluşturmuş olsa da, planladığı reformları büyük oranda hayata geçirebilen Sultan II.Mahmut olmuştur. II.Mahmut'un reformlarını III.Selim'inkilerden ayıran, İmparatorluğun eski kurumlarını ve güç odaklarını, dolayısıyla yeniliklerin önündeki her türlü engeli, ortadan kaldırmaları olmuştur. II.Mahmut, III.Selim'den farklı olarak katı ve radikal yöntemlerden yanaydı¹¹ ve bu amaçla merkezi denetimi yeniden sağlayabilmek için öncelikle ayanları yanına alarak onların kendisine itaat etmelerini sağlamıştır.¹² Böylece II.Mahmut, bürokrasinin ve

⁸ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 61.

⁹ Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, der. Mümtaz'er Türköne, 2.bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s.54.

¹⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s.47.

¹¹ Tanör, **a.g.m.**, s.12.

¹² Zürcher, **a.g.e.**, s.56.

ordunun kilit mevkilerine güvenilir destekçilerin atanması için gerekli olan adımı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması adımını başarıyla atabilmiştir.

Her ne kadar II.Mahmut tarafından yapılmak istenen düzenlemeler yetersiz kalmışsa da,¹³ kendisinin saltanatında devlet içinde Yeniçeri Ocağı gibi kemikleşmiş bir yapı lağvedilmiş ve bir anlamda Tanzimat reformları ve hatta Cumhuriyet kurumlarını hazırlayan yenileşme hareketlerinin temelleri atılmıştır. Zürcher'in de ifadesi ile : "Sultan II.Mahmut'un 1826'dan itibaren uyguladığı siyaset, Osmanlı reform çabalarının sonraki seksen yılda tutacağı yolu belirlemiştir."¹⁴

Sultan II.Mahmut bir yandan etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi ve yeni vergilendirme sistemi ile, diğer yandan Mayıs 1826'da ortadan kaldırdığı Yeniçeri Ocağı yerine kurduğu Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adındaki yeni ordu ile devletteki pek çok kurumu denetimi altına almıştır. II.Mahmut için bir sonraki aşama ise ilk örgütlenmiş muhalefeti de hazırlayacak olan, reformları yürütebilecek bir kadronun oluşturulması çabası olmuştur. Bu amaç için 1827'de modern tıbbın ve biyolojinin öğretildiği, Jön Türklerin akılcı ve pozitivist yönünü oluşturacak olan Mekteb-i Tıbbiye; 1834'te ise Osmanlı Devleti'nin ve hatta ulus devletin kadrolarının oluşmasında önemli rol oynayacak olan Mekteb-i Harbiye-i Şahane (Kara Harp Okulu) açılmıştır.¹⁵ Bununla birlikte, 1827'de Avrupa'ya eğitim için ilk kez öğrenci gönderilmiş,¹⁶ 1834'te ise pek çok devlet adamının yetişmesini sağlamış olan Tercüme Odası kurulmuştur. Yine muhalefetin oluşmasında etkin bir rol oynayacak olan basın faaliyetleri de ilk kez 1831'de yayımlanan *Takvim-i Vekayi* adındaki resmi gazete ile başlamıştır. Tüm bu çabalar sonunda, Tanzimat ile ortaya çıkacak olan dil bilen, az da olsa Avrupa'yı

¹³ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2006, s.21.

¹⁴ Zürcher, **a.g.e.**, s.67.

¹⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s.74.

¹⁶ Karal, **a.g.e.**, C. I, s.162.

tanıyan, medrese dışı eğitim kurumlarında yetişen ve siyasi yapıyı sorgulayan yeni bir aydın sınıfı oluşmuştur.¹⁷

II.Mahmut'un yenilikleri adli ve bürokratik alanlara yayma fikri ve Batılı devletlerin Osmanlı'ya, Hristiyanlara eşitlik vermesi yönündeki baskısı geniş çaplı reformlara zemin hazırlamıştır. Temelleri böylece atılan bu yeni reform hareketi ise Sultan Abdülmecid döneminde, 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ile meydana çıkmıştır.¹⁸ Bütün yurttaşlara eşit haklar, mal ve can güvenliği vaat eden bu fermanı Osmanlı'nın iktisadi ve askeri başarısızlıkları ile Avrupa'nın baskısının bir sonucu olarak görmek, Tanzimat'ın toplumsal ve yenilikçi yönünü inkar etmek olacağından Tanzimat Fermanı'nı arkasında yatan yenileşme çabası ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.¹⁹ Bu açıdan, Fermanın getirdiği "vatandaşların kanun karşısındaki eşitliği" vurgusu ve Muhassıllık Meclisleri, ilerleyen zamanlardaki hukuk devleti arayışının ve parlamentolu rejime yönelişin işareti olmaları bakımından dikkat çekicidir.²⁰

Tanzimat Fermanı ile 1856'da neredeyse tamamen dış baskılar sonucunda ilan edilen ve Gayrimüslimlerin hemen her konuda Müslümanlarla eşitliğini hedefleyen Islahat Fermanı²¹, 1865 yılında aydın ve bürokratlardan oluşan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasına sebebiyet vermiştir. Bu cemiyetin mensuplarını, yüzyılın başından beri devlete çeşitli kanallar ile sızmaya başlamış olan "terakki", "fünûn", "hürriyet" ve "eşitlik" fikirlerinden etkilenmiş bir aydın grup oluşturmuştur. Bu cemiyet meşruti idare sistemini bir araç bilip yapılan reformları sorgulamış olması ile de- her ne

¹⁷ İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.5.

¹⁸ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, 5. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s.97.

¹⁹Metin Kunt, v.d., **Türkiye Tarihi- Osmanlı Devleti (1600-1908)**, yay. haz.: Sina Akşin, C.3, 12. bs., İstanbul, Cem Y.,2014, s.125.

²⁰ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.22, 25-26.

²¹ Eraslan, Olgun, **a.e.**, s.27.

kadar basın yoluyla faaliyet göstermiş ve aksiyoner yönü geri planda kalmış olsa da- Jön Türklerin eylem tabanlı faaliyetlerinin öncüsü olmuştur.²²

Yeni Osmanlılar Hareketi'ni önemli kılan, Osmanlı tarihindeki Batılı anlamdaki ilk hürriyet ve muhalefet hareketi olmasıdır.²³ Mesleki anlamda homojen olmayan bu hareket,²⁴ düşüncelerini topluma yayabilmek ve halkı eğitip onlarda bir bilinç oluşturabilmek için faaliyetlerinin önemli bir kısmını basın yoluyla sürdürmüştür.²⁵ Bu aydınlar, Tanzimat Fermanı ekseninde yapılan reformların laik niteliğini eleştirmiş ve bu reformların devletin ruhuna aykırı olduğunu iddia ederek meşruti idareyi olumlamışlardır. Tanzimat reformlarının öncüsü olan devlet adamlarını Batı'yı körü körüne taklit etmekle suçlayan Yeni Osmanlılar; bu devlet adamlarının hukuk anlayışlarını, eğitim sistemlerini ve Avrupa güçlerine karşı tavizkar tutumlarını tenkit etmişlerdir.²⁶ Onlara göre Tanzimat, Osmanlı'daki eski denetim ve denge mekanizmalarını yok ederek tek taraflı bir bürokratik istibdat yönetimi kurmuştu. Bu durumdan kurtulmak için ise temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetimin getirilmesi zorunluydu.²⁷ Liberal ve milliyetçi görüşleri savunan bu muhalif grup; Locke, Montesquieu, Rousseau, Voltaire gibi Aydınlanma Çağı filozoflarının fikirlerini İslami kalıplara oturtmaya çalışmıştır.²⁸ Tanzimat'ın önceden kestirilemeyen bir sonucu olan Yeni Osmanlılar Hareketi,²⁹ küçük, iyi örgütlenmemiş,³⁰ örgütlü faaliyetlerini beş yıldan daha fazla sürdürememiş ve 1872'de dağılmış olsa da; 1876 Anayasası'nı ve 1878

²² Tefrik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 5.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s.60.

²³ M. Serhan Yücel, **Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005)**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2006, s.4.

²⁴ Berkes, **a.g.e.**, s.282-287.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979, s.53.

²⁶ Kuran, **a.g.e.**, s.60.

²⁷ Mardin, **a.g.e.**, s.86.

²⁸ Kuran, **a.g.e.**, s.24.

²⁹ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1698.

³⁰ Karal, **a.g.e.**, C. III, s.313.; Mardin, **a.e.**, s.58-59,88-89. (Şerif Mardin, grubun mensuplarının değişik kökenlerden gelmiş olması nedeniyle bu ittifakın oldukça zayıf olduğunu ve hareket içerisinde en az üç ayrı eksen bulunduğunu belirtir. Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların merkezi grubu liberal meşrutiyeti ve temsili demokrasiyi benimserken; Ali Suavi sert fakat koruyucu bir padişahın himayesinde işyecek olan, halkçı, vasitasız demokrasiyi savunmuştur.)

sonrası Osmanlı meşrutiyet hareketini uyandırmış olmasıyla, şüphesiz dikkate değerdir.

31

30 Mayıs 1876'da tahta çıkan Sultan V. Murad'ın doksan üç gün sürdürdüğü saltanatının ardından artık gizlenemeyecek boyutlara varan hastalığı taht değişikliğine neden olmuştur. Hükümeti temsil eden Mithat Paşa, bu durumda II.Abdülhamit'e Saltanat karşılığında Meşrutiyeti kabul etmesi koşulunu ileri sürmüş ve Abdülhamit de bu koşulu olumlu karşılamıştır. Bunun üzerine Sultan V. Murad tahttan indirilerek yerine 31 Ağustos 1876(19 Ağustos 1292)'da Sultan II.Abdülhamit geçmiştir.³² Tahta yeni çıkmış olan ve hem iç hem de dış baskılar altında bulunan II.Abdülhamit, 23 Aralık 1876 (11 Kanunuevvel 1292)'da toplam 12 kısım 116 maddeden oluşan ilk Osmanlı Kanun-ı Esasi'sini yürürlüğe koymuştur.³³ Bu anayasa, "Birinci Meşrutiyet" diye anılan dönemin başlangıcını işaret etmiş ve mebusan ve ayan meclisinden meydana gelen bir parlamento sistemi kurmuş olsa da; padişahın yetkilerine neredeyse hiç dokunmamıştır.³⁴ Yani anayasa ve meclis, padişahın egemenliği için sınırlayıcı olmaktan ziyade, o egemenliği pekiştirici bir özellik taşımıştır.³⁵ Bernard Lewis'in tabiri ile bu "kukla meclis", II.Abdülhamit'in istibdadına özgürlükçü ve demokratik bir

³¹ Tanör, **a.g.m.**, s.18.; İlber Ortaylı, "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1703.

³² Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.25, No.1, 1970, s.19-39.

³³ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 27.; Cezmi Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1996, s.141.; Recai Galip Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, C.1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1957, s.130-145. (1875 yılında Bosna Hersek'de başlayan ve ardından Bulgar halkını da etkisi altına alan isyanların ardından bu ayaklanmalarla Avrupalı devletler de ilgilenmeye başlamış ve Osmanlı'nın bir takım hukuki ve siyasi düzenlemeler yapması gündeme gelmiştir. Balkanlar'da yapılacak düzenlemelere ilişkin uluslararası konferansın başladığı gün olan 23 Aralık 1876 (11 Kanunuevvel 1292) Kanun-ı Esasi'nin de ilan tarihidir. Böylece Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile Avrupa'nın ciddi müdahalesine maruz kalınacak olan adli ve siyasi düzenlemelerin de önüne geçilmiştir.)

³⁴ Karpat, **a.g.e.**, s.99.

³⁵ Çavdar, **a.g.e.**, s.49-50.

yönetim kılıfı temin ederek uygulayacağı her şeye halk desteği ve yasal bir geçerlilik kılıfı sağlamıştır.³⁶

Sultan ve nazırlara halkın rızasını almadan ülkeyi yönetme olanağı veren 1876 Anayasası aracılığı ile ilk Osmanlı parlamentosu seçimleri Aralık 1876 ve Ocak 1877'de yapılmış ve ilk Osmanlı Meclisi 19 Mart 1877 Pazartesi günü açılmıştır. Fakat Meclisin ikinci toplantı döneminde 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi başlamış, savaş nedeniyle meclis kanun yapmaktan ziyade hükümet faaliyetlerini ve savaşın gidişatını tartışır hale gelmiştir.³⁷ Hristiyan mebusların kendi milletlerinin çıkarlarını kollamaları ve savaşın gidişatından Padişahı sorumlu tutmaları, II.Abdülhamit'in meclisin faydadan çok zarar getirdiğini düşünmesine neden olmuştur. Milletvekillerinin olumsuz tutum ve davranışları ile meclisin iş göremediğini fark eden II.Abdülhamit, meclis çalışmalarının aksadığını belirtmiş ve hükümetin 13 Şubat 1878 tarihli mazbatasına üzerine 14 Şubat 1878 (2 Şubat 1293) günü meclisin "muvakkaten" tatiline karar vermiştir.³⁸ Böylece bu tecrübe "Meşrutiyet rejiminin bir imparatorluk bünyesinde gerçekleştirilmesi yolunda yapılmış ve tarihin başka bir benzerini kaydetmediği büyük bir hareket olarak" kabul edilmiştir.³⁹

Tüm bu sürecin ardından ise, ilk örgütlü muhalefet grubu 3 Haziran 1889 (22 Mayıs 1305)'da, Askeri Tıbbiye'nin bahçesinde Ohrili bir Arnavut olan İbrahim Temo, Kafkaslı bir Çerkez olan Mehmet Reşid, biri Arapkirli diğeri Diyarbakırlı olan iki Kürt; Abdullah Cevdet ile İshak Sükûti ve Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından kurulmuştur.⁴⁰ Mekteb-i Tıbbiye'de dört öğrenci tarafından "İttihad-ı Osmani Cemiyeti" adı altında kurulan bu topluluk, anayasa ve parlamentoyu geri getirmeyi amaçlamıştır. Bazı

³⁶ Lewis, **a.g.e.**, s.229.

³⁷ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.50-51.; Eraslan, "Yeni Osmanlılar'dan Atatürk'e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişimi", **Doçentlik Takdim Tezi**, İstanbul, 1994, s.30.

³⁸ Cezmi Eraslan, "II.Abdülhamid'in İlk Yıllarında Meclis ve Mşerutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sayı 1, 2000, s.20-21.

³⁹ Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, s.149.

⁴⁰ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s. 51.; Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, s.149.; Sina Akşin, "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.832.)

tarihçiler ise bu muhalif grubun Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda eğitim gören kuşak tarafından, liberal ve anayasal düşüncelerle Yeni Osmanlılar'ın Osmanlı yurtseverliğinin etkisi altında kalarak kurulmasının nedenini, Sultan II.Abdülhamit'in kendi geliştirdiği kurumlardan çıkan bürokrat ve subay zümresine sadakat aşıl原因amamış olması olarak görmüşlerdir.⁴¹

1889'da kurulmuş olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti bir taraftan İstanbul'daki diğer okulların öğrencilerinden taraftar toplayarak hızla genişlemiş, diğer taraftan da Sultan II.Abdülhamit'in meclisi kapatmasının ardından Paris'te faaliyet sürdüren ilk örgütlü sürgün grubu ile temaslarda bulunmuştur.⁴² İstanbul'daki bu ilk aşamada ideolojik yönü ağır basan cemiyet üyelerinin, haklarındaki jurnaller üzerine tutuklanıp sürgün edilmeleri sonrasında Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki Paris, Hoca Kadri'nin yönettiği Kahire ve Abdullah Cevdet'in yönettiği Cenevre şubeleriyle temaslarını hızlandırmış olmaları yavaş yavaş aksiyoner yönlerini ortaya çıkarmıştır.⁴³ Hızla yurt dışına yayılarak üye sayısını arttırması ile de cemiyet fikri anlamda homojen olmayan bir yapıya bürünmüş ve tek ortak noktaları meşrutiyetin ilanı ve istibdat yönetiminin son bulması olan insanları içinde barındırmaya başlamıştır.

Tarık Zafer Tunaya ile Şerif Mardin, her ne kadar Jön Türk hareketinin düşünsel bir arka planı bulunsa da, Jön Türklerin adeta gözleri kapalı bir şekilde Kanun-ı Esasi'nin geri dönüşünü istediklerini ve anayasal görüşlerinin çok yüzelsel ve tutarsız olduğunu belirtir.⁴⁴ Homojen olmayan bu yapı içerisinde Jön Türkler belli başlı gruplara ayrılmış ve bu gruplardan ilkinin, Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki Paris şubesi oluşturmuştur. Otoriter devletçi ve merkezîyetçi bir yönetim⁴⁵ ile beraber işleyen parlamenter sistemin gerekliliğine inanan bu grup, daha ziyade basın yoluyla, etkisi altında bulunduğu Auguste Comte'un pozitivizm düşüncesini "intizam" ve "terakki"

⁴¹ Zürcher, **a.g.e.**, s.135-136.

⁴² Lewis, **a.g.e.**, s.267.

⁴³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**,C.I, s.52.

⁴⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, s. 17-18.; Mardin, **a.g.e.**, s.99.

⁴⁵ Eraslan, **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, s.150.

sloganı ile yaymaya çalışmıştır.⁴⁶ Sultan II.Abdülhamit'in eniştesi olan Damat Mahmut Paşa'nın iki oğlundan biri olan Prens Sabahattin ise, "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurarak Jön Türk hareketinin ikinci önemli grubunu oluşturmuştur.⁴⁷

Prens Sabahattin'in düşünceleri yalnızca Osmanlı Dönemi'nde değil, Cumhuriyet Dönemi'nde de etkisini hissettirmiş, bu düşünceler bir bakıma Türk siyasal hayatındaki kutuplaşmanın kökenini oluşturmuştur. Prens Sabahattin güçlü bir merkezi yönetimin bireylere önem vermeyen bir devleti oluşturan en büyük etken olduğunu ve Osmanlı'da şikayet edilen mutlakiyetin merkeziyetçi yapıdan kaynaklandığını söyleyerek Osmanlı bürokrasisini ve bürokratlarını eleştirmiştir.⁴⁸ Prens Sabahattin'e göre ferdiyetçi yapının Osmanlı'da yeşerebilmesi ve her şeyi devletten bekler haldeki Osmanlı toplumunun gelişebilmesi için kişisel teşebbüsün önünün açılması ve teşvik edilmesi gerekmektedir.⁴⁹ Onun bu görüş ve eleştirilerinin fikri altyapısını Edmond Demolins ve Frederic Le Play'in toplum bilim öğretileri oluşturmuş, onların "sosyal reformculuk" görüşünden etkilenecek kolektif bilinç yerine kişisel girişimi ve öz güveni destekleyen fikirlerini savunmuştur.⁵⁰ Bu görüşlerin etkisiyle adem-i merkeziyetçi bir Osmanlı Devleti fikri geliştiren Prens Sabahattin, Osmanlı'daki farklı millet ve topluluklarının haklarının, bölgesel ve yerel yönetimler altında korunmasından yana olmuştur.⁵¹ Böylece Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin çevresinde şekillenen bu iki grup, İkinci Meşrutiyet boyunca, hatta Cumhuriyet Dönemi'nde de sürecek olan bir çatışmanın çekirdeğini oluşturmuştur.⁵²

⁴⁶ Mardin, **a.e.**, s.98.

⁴⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.53.

⁴⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s.82-85.

⁴⁹ Prens Sabahaddin, **İttihat ve Terakki'ye Açık Mektup- Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2013, s.28.

⁵⁰ Sabahaddin, **a.g.e.**, s.23-25.; Eraslan, "Yeni Osmanlılar'dan Atatürk'e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişmesi", s.51.; Tanör, **a.g.m.**, s.23.

⁵¹ Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet kavramından anladığı: "Devlet işlerinin hususiyetine göre kuvvetlerin ayrılışı, her belirli yetkiye bir mesuliyetin karşılık gelişidir. Bu da işleri yerinde halledilmesi, her hususta hükümet merkezine başvurmaya gerek kalmaması demektir." (Eraslan, **a.g.m.**, s.53.)

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz.: İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, 5.bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2014.

Tüm bu gelişmelerle beraber, Eylül 1906'da Selanik'te, çoğunluğu Üçüncü Ordu mensubu subaylar tarafından kurulan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ise, Paris'te bulunan Ahmet Rıza grubunun ilgisini çekmiş ve bu iki grup, Ekim 1907'de "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" adı altında birleşmiştir. Bu birleşmenin ardından, cemiyetin entelektüel yönü geri planda kalmış ve ordunun etkisi ile ihtilalci örgütlenme ve propaganda faaliyetleri önem kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle, Jön Türk hareketi içinde ordunun ve subayların gittikçe artan üstünlüğü, ihtilalin niteliğini kaçınılmaz olarak otoriter ve merkeziyetçi bir ruha bürümüştür.⁵³

9 Haziran 1908 (27 Mayıs 1324) sabahı, Reval Limanı'nda İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II.Nikola arasında gerçekleştirilen Reval görüşmeleri Rumeli'nin paylaşılacağı korkusunu yaymış ve İTC bu görüşmeyi, "Reval'de Türkiye'nin paylaşılmasına karar verildi" şeklinde duyurmuştur.⁵⁴ Böylece Reval görüşmesi Meşrutiyete giden süreci hızlandırmış ve patlamaya hazır hale gelmiş olan Üçüncü Ordu ayaklanarak Edirne'deki İkinci Ordu'yu etkilemiştir. Bu gelişmeler, subayların Meşrutiyet'in yeniden tesis edilmesi adına açık bir siyasi talep dile getirmelerini sağlamıştır.⁵⁵

3 Temmuz 1908'de 3. Ordu subaylarından olan Niyazi Bey, yanındaki asker ve sivillerle eşgüdümlü bir hareket yürüterek dağa çıkmış ve Padişahın Anayasasının yeniden yürürlüğe konulmasını talep etmiştir. Sonrasında ise İttihatçılar tarafından 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324)'de Manastır'daki 101 pare top atışı ile Rumeli'de Meşrutiyetin yeniden ilanı sağlanmıştır.⁵⁶

Her ne kadar cemiyetin Paris merkezi, yaptığı yayımlar ile teşkilatın düşünsel zeminini oluşturarak Sultan II.Abdülhamit yönetimine karşı halkı uyandırmakta çok büyük tesirde bulunmuş olsa da, meşrutiyeti fiilen ilan edenler Rumeli'deki teşkilat ve

⁵³ Lewis, **a.g.e.**, s.277.

⁵⁴ Kenan Olgun, **1808-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s.33.

⁵⁵ Tanör, **a.g.m.**, s.24.

⁵⁶ Olgun, **1808-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, s.35.

onun içindeki genç subaylardır.⁵⁷ Cemiyetin ordu ve silahlı kuvvet ayağını oluşturan Selanik merkezindeki İTC yönetimi, meşrutiyetin ilanı ile yavaş yavaş devletin en önemli siyasal gücü ve merkezi haline gelmişlerdir. Sonraki süreçte ise kıdem bakımından yetersiz olan ve yönetim tecrübesi bulunmayan cemiyet üyeleri, siyaset işlerini ilk meşrutiyet kabinesi sayılan Kamil Paşa kabinesinin eline vererek devlet yönetimi konusundaki yetersizlikleri nedeniyle kabineyi doğrudan kurmamışlardır.⁵⁸ Hüseyin Cahit, Meşrutiyetin ilk kabinesinin bu halini 1908 İhtilali'nin zayıflığı olarak nitelmiş ve şu cümlesiyle eleştirmiştir: “Bu nasıl bir devrimdi ki, devrimi gerçekleştirenler ortada yoktu?”⁵⁹

Meşrutiyetin ilanının ardından 1908'de yapılan ilk seçimi İTC, Prens Sabahattin'in kurmuş olduğu Osmanlı Ahrar Fırkası'na karşı büyük bir üstünlük ile kazanmış olsa da, İttihatçıların bu başarısı, içinde pek çok pürüzü barındırıyordu. Diğer bir ifade ile, İTC bu mutlak başarısını türdeş olmayan yapısına borçluymuş ve İTF listesinden seçilen mebusların tamamı İTF'na bağlı mebuslar değillerdi.⁶⁰ “Devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusunun cevabını meşrutiyetin ilanında arayan herkes cemiyet içinde kendisine yer bulmuş; fakat meşrutiyetin ilanı ile, homojen olmayan bu gruplar ortak amaçlarına ulaşmış ve yavaş yavaş parlamentodaki parti disiplinini zayıflatarak cemiyet içinde de bölünmeyi meydana getirmişlerdi.

C. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINA KADAR OLAN SÜREÇTE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kısa Bir Biyografisi

Ali Birinci tarafından “muhalefetin en hırçın ve en kararlı temsilcisi” olarak tanımlanan Gümülcineli İsmail Hakkı, yakın denilebilecek ve hakkında oldukça fazla

⁵⁷ Bayur, a.g.e., C.1, K.1, 4.bs., s. 244.

⁵⁸ Fatih Mehmet Sancaktar, **II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, s.82.

⁵⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, s.21.

kaynağın bulunduğu bir dönemde yaşamış olmasına rağmen doğum tarihi hakkında net bir veri bulunmamaktadır. Çoğu araştırmada Gümülcineli İsmail Hakkı'nın doğum yılı 1879 olarak verildiği halde;⁶¹ Emniyet Raporları ve Nis Yabancılar Servisi'nde tutulmuş olan raporda Gümülcineli İsmail Hakkı'nın doğum yılı 1884 olarak verilmiştir.⁶² Ali Birinci ise, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın doğum tarihinin tam olarak 22 Ocak 1885 (10 Kanunusani 1300) olduğunu söyleyerek mebus seçilmek için gereken otuz yaş şartını sağlamadığından,⁶³ doğum senesinin 1877'ye yükseltilecek yaşının sekiz yaş büyütüldüğünü belirtmiştir.⁶⁴

Nis Yabancılar Servisi'nde tutulan raporda kendisinin Arnavut kökenli olup Arnavutluk'un Delvine kasabasında doğduğu belirtilirken⁶⁵; Ali Birinci ise kendisinin Gümülcine'nin Koca Nasuh Mahallesi'nde dünyaya geldiğini söylemektedir.⁶⁶ Babası çiftçilikle uğraşan ve eşraftan olan Hacı Ali Bey, uzun zaman Gümülcine Cemaat-i İslamiye Riyaseti'nde bulunmuş ve Meclis-i İdare-i Liva azası iken 1907 yılında vefat etmiştir. Annesi Şükriye Hanım olan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dedesi ise Hacı Ahmed Ağa'dır ve kendisi 93 Harbi'nde İskeçe, Eğridere, Gümülcine, Darıdere alaylarını kumanda ederek Ruslarla çarpışmıştır. Dedesinin vefatında şehirdeki Müslüman, Musevi ve Hristiyan nüfus cenazesine katılmış, ayrıca dedesi adına Gümülcine'de birçok çeşme, medrese ile birer köprü ve cadde yapılmıştır. Buna ilaveten, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın eşi Saire Hanım'ın 1934'te İstanbul'a geldiği, kardeşi Ahmet Kemal'in ise Edirne'de kolonya satıcılığı yaptıktan sonra İstanbul'da Hale Sineması'nda çalıştığı bilinmektedir.⁶⁷

⁶⁰ Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, s.69.

⁶¹ Yusuf Sarıncay, "Yüzelliliklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in Faaliyetleri (1908-1945)", **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1995, s. 375.; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Muhalefetin İflası**, 2.bs., İstanbul, Nehir Yayınları, 2005, s. 83.

⁶² Yasemin Doğaner, "Emniyet Raporlarında 150'liklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in Faaliyetleri", **VI. Uluslararası Atatürk Kongresi**, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, s.1005.

⁶³ Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1982, s.141.

⁶⁴ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 2.bs., Ankara, Dergah Yayınları, 2012, s. 256.

⁶⁵ Doğaner, **a.g.m.**, s.1005.

⁶⁶ Birinci, **a.g.e.**, s.254.

⁶⁷ Birinci, **a.y.**

a. Tahsil Hayatı

Rüştiye eğitimini Gümülcine’de alan İsmail Hakkı Bey, daha sonra idadi eğitimini tamamlamak için Edirne’ye gelmiş ve buradaki leyli idadiden 1899 senesinde mezun olarak İstanbul’a gitmiştir. Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’de hukuk eğitimi alan İsmail Hakkı, buradan 1904’te mezun olmuştur.⁶⁸

Eğitim hayatı boyunca kavgacı ve hırçın kişiliği ile meşhur olan Gümülcineli İsmail Hakkı, Rıza Nur’un hatıratında bahsettiği üzere “Türkiye kavanin-i hukukiyye ve şeriyesine oldukça vakıf” idi⁶⁹. Yine Rıza Nur, mezuniyetinin ardından bir süre savcılık görevinde bulunan Gümülcineli İsmail Hakkı’nın felsefeye ve edebiyata ilgisinin olmadığını, ayrıca Fransızca tek kelime bilmediğini belirtmektedir. Bununla birlikte, oldukça zeki olduğu için, cahilliğini ve eksikliğini ustaca bir şekilde gizlediğini söylemektedir.⁷⁰ Buna mukabil, Kemal Şevket Batıbey ise kendisinin Fransızca’yı ana dili gibi konuştuğunu ve çok iyi bir hatip olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Yine Rıza Nur’un söyledikleriyle tezat oluşturacak şekilde, Gümülcineli İsmail Hakkı *Musavver Fen ve Edeb, Malumat* gibi dergilerde şiir ve edebi yazılar yazmıştır.

b. Siyasetle Alakadar Oluşu ve Vefatı

Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’den mezun olduktan sonra Gümülcine’ye dönen İsmail Hakkı Bey, burada bir süre dava vekilliği ile uğraşmıştır. Henüz 1906 yılında siyasetle ilgilenmeye başlayan Gümülcineli İsmail Hakkı, İTC’ne üye olmuş ve cemiyetin o çevrede teşkilatlanması için çalışmıştır. Meşrutiyet ilan edildiği sırada ise İTC

⁶⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MF. MKT.**, Dosya No. 936, Gömlek No. 70, 09 Mayıs 1322 (22 Mayıs 1906).; Birinci, **a.g.e.**, s.255. (Kemal Şevket Batıbey ise, Gümülcineli İsmail Hakkı’nın Selanik Hukuk Fakültesi’ni bitirdiğini belirtmektedir. Kemal Şevket Batıbey, **Batı Trakya Türk Devleti 1919- 1920**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, t.y., s. 88.)

⁶⁹ Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996, s.96.

⁷⁰ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.96.

⁷¹ Batıbey, **a.g.e.**, s. 88.

Gümülcine Şubesi'nin reisliğini yapmakta olan İsmail Hakkı Bey, II. Meşrutiyet'in ilk meclisine Gümülcine Mebusu olarak girmiştir.⁷²

Meşrutiyetin ilk yıllarında mecliste oldukça aktif olan Gümülcineli İsmail Hakkı, ilerleyen zamanlarda İTF ile ters düşerek mecliste ona karşı en sert eleştirileri yönelten mebuslardan biri olmuştur. Zamanla İTF'na olan muhalefetinin artması ile de 1910 yılının Şubat'ında AF'nı kurmuştur. HİF'na katıldığı 21 Kasım 1911 (8 Teşrinisani 1327) tarihine kadar AF'nın reisliğini yürüten Gümülcineli İsmail Hakkı, bu tarihten sonra uzun yıllar meclis içinde ve dışında HİF üyesi olarak muhalefetini sürdürmüştür.

1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın suikastinin hemen öncesinde İngiltere Sefaretine sığınarak Avrupa'ya firar eden Gümülcineli İsmail Hakkı, suikasti tertip eden kişilerin arasında bulunduğu için gıyaben idama mahkum edilmiştir. Yurt dışında bulunduğu süre boyunca Paris, Mısır ve Selanik'te siyasi muhalefetine devam etmiş ve Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'a geri dönmüştür.⁷³

Türkiye'de bulunduğu sırada, yeniden kurulmuş olan HİF'nın örgütlenmesi için çalışan Gümülcineli İsmail Hakkı, fırkanın mensupları ile anlaşmazlığa düştüğü ve hizipçilik yaptığı için Birinci Damat Ferit Paşa hükümetinde Bursa Valiliği göreviyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 1922'deki Büyük Zafer'in ardından ise İngilizlere sığınarak ülkeyi terk eden Gümülcineli İsmail Hakkı, bir daha Türkiye'ye hiç dönmemiştir.⁷⁴

Vefatına kadar siyasi faaliyetlerini yurt dışında sürdüren Gümülcineli İsmail Hakkı, bu süreçte Türkiye aleyhine Ermeniler, Fransızlar ve İngilizlerle anlaşarak onlardan para almıştır. 1924 yılında 150'likler listesine dahil edilen Gümülcineli İsmail Hakkı, pek çok ülkede faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiş ve 150'liklerin affından sonra da Türkiye'ye dönmeyerek 11 Kasım 1928 tarihinde Fransa'da vefat etmiştir.⁷⁵

⁷² İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1992, s.190.

⁷³ Birinci, **a.g.e.**, s.260.

⁷⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.310-311.

⁷⁵ Birinci, **a.y.**

c. Fiziksel Tasviri ve Şahsiyeti

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en hırslı ve en ateşli muhaliflerinden olan Gümülcineli İsmail Hakkı, pek çok çağdaşının belirttiği gibi eğitim yıllarında da yaşlıları arasında hırçın, uyumsuz ve inatçı karakteri ile tanınmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı; dönemdaşlarının ifadesiyle her zaman öne çıkmayı seven ve liderlik uğruna elinden gelen her türlü çabayı gösteren haris bir karaktere sahipti.⁷⁶ Bu muhteris ve hırçın yapısı, onun genç yaşta siyasete atılarak kısa sürede muhalefet safına geçmesinin, kıdem ve iktidar uğrunda her türlü vasıtayı meşru görmesinin ve ömrünün sonuna kadar muhalefetini sürdürmesinin nedeni gibidir. Rıza Nur'un, kendisi ile bir işe girmeyi itle çuvala girmeye benzettiği bu "kolay kızan ve çabuk darılan fevri muhalif"⁷⁷ hakkındaki ifadeleri dikkat çekicidir:

"Hırs-ı cahı, en bariz olan hasletidir. Bu uğurda her şeyi irtikab eder. İnsanları öyle iğfal eder ki, bu hüneri iblis-pesendanedir. Fitne ve fesat en esaslı, en cibilli bir vasfıdır. Hiçbir kimsenin veya bir heyetin hiçbir iyi işine, hiçbir terakkisine, hiçbir hüsn-i muaşeretine, hiçbir saadetine tahammül edemez; hemen zeval ve perişanisine yürür... Hırs-ı cahı uğrunda babası dahi olsa kıyar ve kıtır kıtır keser..."⁷⁸

Refik Halid Karay da, Rıza Nur'un söylediklerini tasdik edercesine, kendisinden bahsederken: "Mayası ihtiras ve hasetten yoğrulmuş olan bu hem kendine, hem arkadaşlarına muzır politikacı hiçbirimizden hazzetmez, kimse de kendisini sevmezdi."⁷⁹ ifadelerini kullanmaktadır.

Gümülcineli İsmail Bey'in hakkında döneminin hemen her siması, kendisi ile farklı zamanlarda farklı vesilelerle bir araya gelmiş olsalar da, kendisinin şahsiyeti hakkında aynı minvalde sözler söylemişlerdir.

⁷⁶ Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir, İhsan Gümüştayak Matbaası, 1955, s.92.

⁷⁷ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1967, s. 376.

⁷⁸ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.97-98.

⁷⁹ Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1964, s.75.

Örneğin; Mahmut Şevket Paşa suikasti nedeniyle kendisinden bahseden Cemal Paşa da, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın çok küstah ve ahlak bakımından da düşkün biri" olduğunu söyleyerek ülkenin başına en büyük belanın kendisi yüzünden geleceği inancında olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Yine dönemin önemli siyasi figürlerinden biri olan Hüseyin Cahit Yalçın da kendisini oldukça dikkat çekici bir şekilde, şu cümlelerle betimlemiş ve eleştirmiştir:

*"... Eski miskin İstanbul köpeklerine benzeyen Gümülcineli... Kapanmaz, gözden saklanmaz kirliliği bir sıra dişleri vardı. Her lakırdı söyleyişinde ısıracak gibi bu ağız uzanır, yumruklar havaya kalkar, tatsız ve kalabalık bir ağızla hücumla başlardı... Mekteb-i Hukuk'tan çıkmıştı. Biraz tahsil bulaşıklığı bu fitrata, yalnız sonsuz ihtiraslar ve derin hırs-ı cahlar vermişti. İlk günlerden itibaren kendisini göstermek emeliyle çürpünip duruyordu."*⁸¹

Bunlara ilaveten, Rıza Nur, kendisinin fiziksel betimlemesini yaparken şu ifadeleri kullanmıştır: "...sıhhati yerinde, yakışıklıca, esmer benizli, siyah saçlı, burun delikleri pek geniş, başı ve zaviye-i vechiyyesi hadd-i nisabında, güldüğü vakit ağzı kulaklarına doğru gidip dişleri meydana çıkararak güzel bir simayı andırır."⁸²

2. Çeşitli Gazetelerdeki Yazıları

Gümülcineli İsmail Hakkı, bilhassa 1900'lerin ilk yıllarında çeşitli edebiyat ve sanat dergileri ile gazetelerde şiirler, şarkılar ve çeşitli sanatsal yazılar yazmıştır. Örneğin; Mehmed Tahir Bey'in sahibi olduğu *Malumat* ve *Musavver Fen ve Edeb* degilerinde,

⁸⁰ Cemal Paşa, **Hatırat**, yay. haz.: Ahmet Zeki İzgöer, 2.bs., İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012, s.73.

⁸¹ Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanıdıklarım**, 2.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.128. (Hüseyin Cahit, kitabında *Kalem* Gazetesinde yer alan ve Boşo Efendi ile Gümülcineli İsmail Hakkı'nın yan yana bulunduğu ve "iki iyi dost" olarak tasvir edildiği bir karikatürü paylaşmıştır. **Kalem**, 22 Aralık 1910 (9 Kanunuevvel 1326), nu. 105, s.14.Bkz. Ek- 1.

⁸² Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.96.

kendisinin şarkı⁸³ ve şiirleri yayımlanmıştır.⁸⁴ Şiirlerinden biri olan *Gözler*'in birkaç dizesi şu şekildedir:

*“ Gözler, bedayi'tabiattın bir mecma-ı zi-kemalidir
Gözler, neşaid-i aşkın bir nakıl ihtiramkarıdır
Gözler, eshar mahasinin bir maşrık-ı letafet-peymasıdır
Gözler, aşıklara abi-nih tecelli olmak istidadıyla yaratılmıştır... ”*⁸⁵

Yine aynı dergide neşredilen *Neşide-i Seher* başlıklı yazısı, edebiyata olan ilgisini göstermektedir:

*“ Seherde bence hafızada şöyle bedi-nezih bir levha-I sehhar irtisam eder:
(gece) kendisini kucaklamak isteyen gündüze doğru koşar. Bir an gelir ki
mevcudata bir nur istila eder. Etrafta imale-i nigah olunur da gecenin sükunundan, karanlığından eser görülemez... İşte, ufuk beyazlamıştı, bunu müteakib nur içinde bütün alayış ulviyetle bir lem'a beyazlığı anlaşılamayacak derecede bir nur-ı hiyanperver. ”*⁸⁶

⁸³ **Malumat**, 22 Ekim 1903 (9 Teşrinievvel 1329), nu.406.

⁸⁴ **Musavver Fen ve Edeb**, 2 Temmuz 1903 (19 Haziran 1319), nu.187, s.4.

⁸⁵ **Malumat**, 1 Ekim 1903 (18 Eylül 1319), nu.403.

⁸⁶ **Malumat**, 20 Ağustos 1903 (7 Ağustos 1319), nu.398.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANINDAN HÜRRİYET VE İTİLAFA FIRKASI'NIN KURULUŞUNA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI VE İLK MUHALİF HAREKETLER

III. Selim'den beri planlı bir şekilde yürütülmekte olan batılılaşma hareketi; Tanzimat Fermanı ile hız kazanmış, Sultan II.Abdülhamit döneminde ise kendisini meşruti bir yönetime ilişkin somut bir talep olarak göstermiştir. Devlete ilişkin her türlü değişikliğin böylesine hızlı ve yoğun olarak yaşandığı bu süreçten Osmanlı aydınları ve bürokratları da etkilenmiş, hatta çoğu zaman yapılan yeniliklerin öncüleri olmuşlardır. 1908'e geldiğinde ise giderek ivme kazanmış olan bu reform hareketine şahit olmuş olan Osmanlı aydınları, kendilerini yeni bir sürecin içinde bulmuşlardır. Gümülcineli İsmail Hakkı da değişimin böylesine hızlı yaşandığı bir sürece şahitlik etmiş ve siyasi tavrı bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Böyle bir geçiş dönemine şahitlik etmiş olan bir politikacının siyasi yaklaşımını ve faaliyetlerini döneminden bağımsız olarak anlatmak ise mümkün görünmemektedir. Bu sebepten dolayı İkinci Meşrutiyet'in hazırlık sürecinin ve ilanının ardından Meclis-i Mebusan'da ve ülkenin genelinde meydana gelen olaylara değinmek, gerek İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin siyasi yaşamını gerekse bu çalışmaya adını vermiş olan şahsiyetin siyasi faaliyetlerini anlamlandırmak için zaruri görülmüştür.

1. İkinci Meşrutiyet'in İlanı

İkinci Meşrutiyet'in ilanı için gerekli zemin uzun yıllar süren bir hazırlık süreci ile döşenmiş olsa da, ihtilal için asıl itici güç, İngiltere'nin Makedonya sorununa ilişkin 3 Mart 1908 tarihli genelgesi olmuştur.⁸⁷

⁸⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2014, s.121.

Bu genelge İngiltere ve Rusya'nın Makedonya'ya müdahale ederek bu eyaleti Osmanlı hakimiyetinden koparacağı korkusuna⁸⁸ neden olmuş ve muhtariyetin habercisi olarak yorumlanmıştır.⁸⁹ Meşrutiyetin ilanının hemen öncesinde Rusya ve İngiltere arasında gerçekleşen Reval Görüşmesi (9 Temmuz 1908-26 Haziran 1324) ise İTC'nin Rumeli konusundaki hassasiyetini ve kaygılarını had safhaya çıkararak ihtilal için mevcut olan koşulların fiiliyata geçirilmesini sağlamıştır.⁹⁰

İhtilalin fiilen başlaması ise, Kolağası Niyazi Bey'in 3 Temmuz'da Resne'de asker ve sivilden oluşan çetesiyle beraber dağa çıkması ile mümkün olmuştur.⁹¹ Arnavutların ileri gelenlerine II. Abdülhamit'e hitaben telgraf çektirilmiş ve İttihatçılar 23 Temmuz 1908'de Selanik'te meşrutiyeti ilan etmişlerdir.⁹² Durum, İTC Manastır Merkezi tarafından saraya bildirilerek meşrutî idareden başka bir çare kalmadığı belirtilmiş ve bu yönde bir karar verilmesi istenmiştir.⁹³ Böylesi güçlü bir hareketin bastırılmayacağıının anlaşılmasının ardından ise 23 Temmuz 1908 Perşembe günü Sait Paşa hükümeti son gelişmeleri görüşmek için Sarayda toplanmıştır. Sabaha kadar süren kabine toplantısı sonucunda bir karara varılamamış, en sonunda II. Abdülhamit'in emri ile meşrutiyetin ilanına ilişkin Meclis-i Vükela mazbatası hazırlanmıştır.⁹⁴ Sultan Abdülhamit'in

⁸⁸ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2006, s.63-64.

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, K.1, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.413.

⁹⁰ Resneli Niyazi Bey'in Reval Görüşmesi hakkında söylediği şu sözler, görüşmenin Meşrutiyet'in ilanı açısından önemini göstermektedir: "Bu mülakatta tertip olunan mukarreratın mülahaza-i vehameti ile üç gün üç gece heyecan ve helecan içinde çırpındım." (Bayur, **a.e.**, s.443.) Feroz Ahmad ise, Avrupa'da Reval Görüşmeleri'nin ihtilali başlatan asıl olay olarak görüldüğünü belirtir ve bu konuda yapılacak tarihsel yorumlar konusunda dikkatli olunması gerektiğini söyler. Ahmad'a göre Reval Görüşmeleri'nin Jön Türkler üzerindeki psikolojik etkisi yadsınamasa da görüşmeler, ihtilalin biricik nedeni olmaktan uzaktır.(Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, 4.bs., İstanbul,Kaynak Yayınları, 1995, s.17-18.)

⁹¹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.127.; Bayur, **a.g.e.**, s.444.

⁹² Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.64.

⁹³ Tahsin Paşa, **Abdülhamit- Yıldız Hatıraları**, yay. haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Kitabevi, 2008, s.479.

⁹⁴ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.65.

meşrutiyetin yeniden ilanına ilişkin bu kararı 24 Temmuz 1908 (11 Temmuz 1324) günü gazetelere verilen resmi bir tebliğ ile yayımlanmıştır.⁹⁵

Tüm bu sürecin ardından, Meşrutiyetin ilanı İstanbul'da büyük bir neşe ve sevinç ile karşılanmış, meşrutiyet ile beraber herkes tüm sorunların çözüleceğine dair bir umuda kapılmıştır.⁹⁶ İTC adına Rıza Tevfik, Selim Sırrı ve Ömer Naci Beyler at üstünde mahalle mahalle gezerek nutuklar söylemiş⁹⁷, halk ise sevincini “Padişahım çok yaşa!” diye bağırarak dile getirmiştir.⁹⁸ *İkdam* Gazetesi de 25 Temmuz tarihli sayısına “Padişahım Çok Yaşa” diye büyük bir başlık atmıştır.⁹⁹ Tüm bunların da etkisi ile halk sevinç gösterileri eşliğinde sokağa dökülmüş,¹⁰⁰ Meşrutiyetin ilanı ile kısa süreli de olsa özgürlük ve kardeşlik vurgusu ile “Osmanlılık” bağı güçlenmiştir. Hatta Selanik'te aralarında Türk, Yahudi ve Rumların bulunduğu subay ve sivillerden oluşan bir grup, kentin çeşitli yerlerinde Meşrutiyeti öven ve onu sevinçle karşılayan konuşmalar yapmıştır.¹⁰¹ Yine Enver Paşa'nın şu sözleri de Meşrutiyetin ilanının arefesinde ve hemen ertesinde Osmanlı'da kısa süre için alevlenen Osmanlılık ve kardeşlik vurgusunu ortaya koymaktadır:

“Bundan böyle biz hepimiz kardeşiz. Bulgar yok, Sırp yok, Romen yok, Müslüman yok, Hristiyan yok, Yahudi yok, Osmanlı var, biz Osmanlıyız. İçimizden birinin sinagoga, diğerinin kiliseye, bir başkasının camiye gitmesinin bir önemi yoktur. Ülkemizin mavi seması altında hepimiz eşitiz, Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Yaşasın vatan, yaşasın hürriyet!”¹⁰²

⁹⁵ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.130.

⁹⁶ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.67.

⁹⁷ Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955s.36.

⁹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet için bir gösteri hazırlamak isteği ile halkın arasına karışıp bağırmaıı böylelikle buna bir gösteri havası kazandırmayı istediklerini dile getirir. Halkın tek bir noktada toplanabilmesinin tek yolunun da onların “Padişahım çok yaşa!” diye bağırmaıını sağlamaktan geçtiğini ifade eden Yalçın, böylelikle bu gösterilerin planan bir süreç olduğunu belirtir.

⁹⁹ **İkdam**, 25 Temmuz 1908 (12 Temmuz 1324), nu.5088, s.1.

¹⁰⁰ Fethi, **Muhalliflerin Esrarı**, İstanbul, Matbaa-i Amedi, 1332 (1916), s.5-7.

¹⁰¹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, 7.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.135.

¹⁰² Bayram Kodaman, “İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, **Türkler Ansiklopedisi**, ed. Hasan Celal Güzel vd., C.13, 67. Bölüm, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.165-193.

Ne var ki hürriyet, kardeşlik, Osmanlılık vurgusu ile meydana gelen bu olumlu hava, kısa zamanda yerini hayal kırıklıklarına bırakmıştır. Avusturya'nın 5 Ekim 1908 (22 Eylül 1324)'de Bosna-Hersek'i resmen ilhak etmesinin ardından Bulgaristan da aynı gün bağımsızlığını ilan etmiş ve Girit ise kendisini Yunanistan'a ilhak ettiğini bildirmiştir.¹⁰³ Böylece meşrutiyetin sihirli bir değnek gibi azınlıklarla ve diğer devletlerle olan ilişkileri düzene sokacağına dair inancın, safça bir umuttan ibaret olduğu görülmeye başlanmıştır.¹⁰⁴

2. İlk Hoşnutsuzluklar

İTC'ye yöneltilen başlıca eleştiri, Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamasına rağmen yeni bir istibdat dönemini başlatmış olduğuna ilişkindir. Devrimden bir süre sonra pek çok muhalif Meşrutiyetin yarattığı hayal kırıklığından bahsetmeye başlamış, “ihtilalin donmuş bir kaosun yani eski rejimin yerine kanlı ve gürültülü bir kaos ikame etmekten başka bir şey yapmadığını” ifade etmişlerdir.¹⁰⁵ Yine dönemin pek çok muhalifine göre alkış ve sevinç dönemi bitip seçim zamanı geldiğinde Osmanlı, yeni bir döneme, “inhisar-ı hamiyet ve vatanperveri” ve entrika dönemine girmiştir.¹⁰⁶

a. Ahrar Fırkası

İkinci Meşrutiyetin ilk döneminde muhalefetin başını çekecek olan Adem-i Merkeziyetçilerin lideri durumundaki Prens Sabahattin, Meşrutiyetin ilanı ile 1908 Eylül'ünde yurda dönmüştür.¹⁰⁷ Ardından cemiyetin diğer üyelerinin teker teker yurt dışından dönmeleri ile onlara gösterilmeye başlanan tavır, sonrasında yaşanacak olan

¹⁰³ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.68-69.

¹⁰⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, s. 23.

¹⁰⁵ Lütfi Fikri, **Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü- “Daima Muhalefet”**, yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul, Arma Yayınları, 1991, s.100-101.

¹⁰⁶ Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları - İttihar ve Terakkiye Muhalefet**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, s.21.

¹⁰⁷ Tefvik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 5.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s.120.

rekabetin ve yakın gelecekte İTC'nin muhalefete karşı benimseyeceği tutumun sinyallerini vermesi açısından önem taşımaktadır.

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Katib-i Umumisi Fazlı Bey yurda döndüğünde Dr.Nazım'ın memlekette İTC'den başka bir cemiyetin yaşayamayacağını söyleyerek yurdu terk etmesini tavsiye etmesi¹⁰⁸ ve yine Adem-i Merkeziyetçilerden Avni Kemal ve Mahir Said Beyler'in Anadolu gezisine çıkarken tevkif edilmeleri zaten oluşmuş olan muhalefetin bir siyasi fırka şeklini almasına yetmiştir.¹⁰⁹

İlk muhalefet partisi olan Ahrar Fırkası'nı 14 Eylül 1908 (1 Eylül 1324)'de kuran bu Adem-i Merkeziyetçi grubun içinde Ahmet Fazlı, Nurettin Ferruh, Ahmet Samim gibi isimler yer almıştır.¹¹⁰ Prens Sabahattin'e yakın olan bu grup, ondan fırkanın başkanlığını yapmasını istemişlerse de, Prens Sabahattin bunu kabul etmemiştir. Böylece fırkanın reislik mevkisi, muhtemelen Prens Sabahattin'e hürmeten, boş bırakılmıştır.¹¹¹

17 Aralık 1908 (4 Kanunuevvel 1324)'de gerçekleşen Meclis-i Mebusan'ın açılışının öncesinde, Kasım-Aralık aylarında yapılan genel seçimler ile de Ahrar Fırkası ile İTC'nin rekabeti kamuoyu önüne taşınmaya başlamıştır. Seçimlerde İstanbul'dan mebus çıkaramayan Ahrar Fırkası, yalnızca Mahir Said'in şahsi uğraşı ile Ankara'dan bir mebus çıkarabilmiştir.¹¹² Buna karşılık, sonradan İTC'nin baskıcı tutumuyla birlikte muhalefetin artmasıyla Ahrar Fırkası, meclis içinden elli kadar mebusun desteğini kazanabilmiştir.¹¹³

¹⁰⁸ Bayur, **a.g.e.**, C.1, K.1, s.82.

¹⁰⁹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.164.

¹¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 175.; Füzün Hüsrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s.43.

¹¹¹ Kaygusuz, **a.g.e.**, s.55.

¹¹² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s. 177.; Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.79.

¹¹³ Bayur, **a.g.e.**, C.1, K.1, s.135.; Fatih Mehmet Sancaktar, **II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, s.348.

Ahrar Fırkası'nın ideolojik zeminini Paris merkezli Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti oluşturmuş, bu fikri zeminin temel öğeleri ise liberalizm ve onun etrafında şekillenen şahsi girişim ve adem-i merkeziyet fikirleri olmuştur.¹¹⁴ 31 Mart Vak'ası ile siyasi yaşamdaki varlığı son bulan Ahrar Fırkası, tamamen dağılmasa da bir siyasi parti olarak varlık gösterememiş ve ardından 30 Ocak 1910 (17 Kanunusani 1325)'da bir bildiri ile kendisini feshetmiştir.¹¹⁵ Kısa ömrüne rağmen Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin ardılı olarak, sonrasında gerek Meşrutiyet Döneminde gerekse Cumhuriyet Döneminde ideolojisiyle diğer siyasi oluşumları etkilemiştir.

b. İttihad-ı Muhammedi Fırkası

5 Nisan 1909 (23 Mart 1325)'da kurulan ve muhalefetin dini kanadı olarak görülebilecek bu fırka, faaliyetlerini meclis dışında gerçekleştirmiş ve parlamentoda bir gruba sahip olamamıştır. Fırka Derviş Vahdeti tarafından kontrol edilmiş ve 11 Aralık 1908 (28 Teşrinisani 1324)'de yayımlanmaya başlanan *Volkan* Gazetesi, fırkanın İTC'ye karşı eleştirilerini dile getirdiği ve ideolojik niteliklerini ortaya koyduğu bir yayım organı olmuştur.¹¹⁶ Gazetenin bu özelliği beraber fırka, İTC tarafından irtica yanlısı olmakla suçlanmış ve 31 Mart Vak'ası'nın nedenlerinden biri , en azından kışkırtıcısı, olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁷ 31 Mart'ın ardından Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi ile parti kapatılmış ve Derviş Vahdeti ile partinin önde gelen isimleri idam edilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ Tökin, **a.g.e.**, s.44.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.183.

¹¹⁵ **Sada-yı Millet**, 30 Ocak 1910 (17 Kanunusani 1325), nu.61, s.1.

¹¹⁶ Birinci, **a.g.e.**, s.47. (Sina Akşin, *Volkan* Gazetesi'nin sıradan dinci bir gazete olmadığını, İslamiyetçi niteliğinin yanında hürriyetçi, insaniyetçi, medeniyetçi niteliklerinin de olduğunu belirtmiştir.: Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.189.)

¹¹⁷ Çavdar, **a.g.e.**, s.123.

¹¹⁸ Tökin, **a.g.e.**, s.46.

c. Ulema ve Ordudaki Hoşnutsuzluk

31 Mart'a yaklaşırken muhalif hareketi doğuran birkaç ayrı güç odağı bulunmaktaydı. Bunlardan birini, temellerini 1902'deki Jön Türk Kongresi'ne götürebileceğimiz Ahrar Fırkası çevresinde şekillenen liberal muhalefet, diğerini ise şeriat kurallarının hiçe sayıldığına yönelik eleştirilerde bulunan, Derviş Vahdeti'nin öncülüğünü yaptığı tutucu muhalefet oluşturmuştur.¹¹⁹ Bunlarla beraber, 1908 Ekim'inden itibaren Harp Okulu mezunu olmayan alaylı subayların ordudan çıkarılmaları¹²⁰ ve 1909 Şubat'ından itibaren ilmiye öğrencilerinin askere gitmemelerini sağlayan ayrıcalıkların kaldırılması kaynağını ordudan ve öğrencilerden alacak olan ciddi bir muhalefetin hazırlayıcısı olmuştur.¹²¹

Artık patlamaya hazır hale gelen bombanın pimini çeken asıl olay ise, 6 Nisan 1909 (24 Mart 1325)'de İTC'ne muhalif tavrıyla bilinen *Serbesti* Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey'in Galata Köprüsü üzerinde öldürülmesi olmuştur. Cinayeti işleyen kişinin yakalanamaması ve cinayetin İTC'ne mal edilmesi ile hoşnutsuzluk büyümüş ve askerler ile softalardan oluşan kitle 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)'da bir ayaklanma çıkarmıştır.¹²² Avcı taburlarındaki askerlerin ve medrese öğrencilerinin ayaklanması ile başlayan 31 Mart Vak'ası, isyancı askerlerin isteklerinin saraya ve meclise sunulması ile devam etmiştir.

31 Mart Vak'ası'nın başlıca düzenleyicisinin kim olduğu tartışmalı bir konu olarak hala önemini koruyor olsa da, olayın sonuçları şüphesiz daha fazla üzerinde durulmaya değerdir. Selanik'ten İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hakim olması, II.Abdülhamit'in hal' edilerek Beşinci Mehmet Reşat'ın tahta çıkarılması, ayaklanma sırasında azledilen Hüseyin Hilmi Paşa'nın 5 Mayıs'ta yeniden sadrazamlığa getirilmesi;

¹¹⁹ Çavdar, a.g.e., s.122.

¹²⁰ Kansu, **1908 Devrimi**, s.28.

¹²¹ Çavdar, a.g.e., s.123.

¹²² Kansu, **1908 Devrimi**, s.29.

bu sürecin ardından ordunun öne çıkmasını ve İTC'nin bu yeni kabinede ilk kez söz sahibi olmasını sağlamıştır.¹²³

31 Mart'ın en önemli sonuçlarından biri ise İTC'nin muhalefete yönelik sert tutumunun artması ile ortaya çıkmıştır. Sıkıyönetim ile birlikte tüm muhalif hareketler "31 Martçı" ve irticayı körükleyici unsurlar olarak nitelendirilmiş, bu durum muhalefet yapmayı imkansız hale getirmiştir. Bu süreçte meclisten geçen "Matbuat Kanunu", "Cemiyetler Kanunu", "İçtimaat-ı Umumiye Kanunu" gibi kanunlar ise hükümete, muhalefet cephesinden gelmesi muhtemel olan herhangi bir hamleyi önleme yetkisi vermiştir.¹²⁴

31 Mart'a kadar İTC, kabineye girememiş ve II.Abdülhamit gibi otoriter bir padişahın etkisi ile sesini yükseltmemiş olsa da, 31 Mart ve özellikle Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasının ardından, 12 Ocak 1910 (30 Kanunuevvel 1325)'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükümeti ile baskın bir konuma geçmeye başlamıştır¹²⁵. Böylece İbrahim Hakkı Paşa kabinesi; mecliste artan muhalefetin, kendisini uzun tartışmalar ve kavgalarla gösterdiği ve İTC'nin muhalefete karşı politikasını daha da sertleştirdiği bir sürece ev sahipliği yapmıştır.¹²⁶ Meşrutiyetin ilanından itibaren İTC'nin güttüğü politikada görülen bu değişikliği değerlendiren Ahmet Rıza da, durumu şu sözlerle özetlemektedir:

"İttihat ve Terakki gayet ılımlı, tedbirli bir biçimde işlerin görülmesini istiyordu. 31 Mart Vak'ası oldu, İttihat ve Terakki mesleğini değiştirmeye, zor ve şiddet kullanmaya mecbur kaldı... Cemiyetin suçları yok değildir; fakat başarısızlığın başlıca sebebi halkın muamelesidir. Cemiyeti devirmek için toplanmış derme çatma partilere karşı durmamak, gazetelere fazla serbes-

¹²³ İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Talat Bey dahiliye nazırı, Cavit Bey ise maliye nazırı olmuştur. İT'nin denetleme iktidarı devam etse de, bu kabine İT'nin yer aldığı ve sesini yükseltmeye başladığı ilk kabine olmuştur. (Kenan Olgun, **1808-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s.78.)

¹²⁴ Ahmad, **a.g.e.**, s.95.

¹²⁵ Güneş, **a.g.e.**,s.107.

¹²⁶ Çavdar, **a.g.e.**, s.134-145.

ti vermek... İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlara karşı duramadı, tam tersine teşvik etti.”¹²⁷

Ahmet Rıza Bey’den farklı bir bakış açısı ile Şerif Paşa da 31 Mart’tan sonra İTC’nin değişen tavrını ve artan baskıcı tutumunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Hangi parti olursa olsun, bütün partileri memleket için zararlı görüyor ve daima: “programımda her şey var, o kadar genişdir.” diyordu. O muhafazakar, liberal, radikal, demokrat, sosyalist, kısacası her şeydi.”¹²⁸

d. Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)

Gayriresmi teşekkülü 1908’de gerçekleşen bu fırka, iç karışıklıklar nedeniyle resmi olarak ancak 6 Şubat 1909 (24 Kanunusani 1324) tarihinde kurulabilmiştir.¹²⁹ Bu fırka, ismi ile müsemma, özellikle köylü ve işçilerin demokratik haklarının sağlanması ve sosyal reformların gerçekleştirilmesine vurgu yapmıştır. Dr.İbrahim Temo ve Dr.Abdullah Cevdet tarafından ılımlı ve uygar denilebilecek amaçlarla kurulan bu fırkanın yayın organları hükümet tarafından engellenmiş ve fırka üyeleri işkenceye maruz kalmıştır.¹³⁰ Fırka mensuplarından Bezmi Nusret Kaygusuz, fırkanın muhalefetten çok demokrasiyi amaçladığını belirtmiştir. Bununla birlikte, ilerleyen zamanlarda fırkanın Gümülcineli İsmail Hakkı Bey’in AF ile birleşmesi gündeme gelmiş olsa da, bu birleşme, Gümülcineli İsmail Hakkı’nın “haris ve çok muhteris” biri olması ve ODF mensuplarının “iktidarı elde etmek için her türlü vasıtayı meşru görenlerle” birleşmeyi uygun görmemeleri nedeniyle gerçekleşmemiştir.¹³¹ Tek başına

¹²⁷ Ahmet Rıza Bey, **Ahmet Rıza Bey’in Anıları**, Haz. Bülent Demirtaş, İstanbul, Arba Yayınları, 1988, s.42.

¹²⁸ Şerif Paşa, **a.g.e.**, s.30.

¹²⁹ Muzaffer Sencer, **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, May Yayınları, 1974, s.47-48.

¹³⁰ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.281. Bkz.: s.55-58.

¹³¹ Kaygusuz, **a.g.e.**, s.92. (Kaygusuz, İbrahim Temmo’nun AF ile koalisyon yapmak istediğini ve AF’nin da bu konuda çok istekli olduğunu; fakat kendisinin buna sıcak bakmayarak İsmail Bey ile hiç temas etmediğini söyler.)

sürdüğü siyasi mücadelesinde başarısız olan ODF, baskılar nedeniyle daha fazla faaliyet gösterememiş ve 5 Aralık 1911 (22 Teşrinisani 1327)'de HİF'na katılmıştır.¹³²

e. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

1909 Kasım'ında parlamentonun ikinci döneminde mecliste kurulan ilk muhalefet partisi olan Mutedil Hürriyetperveran'ın kuruluşunda bilhassa Arap, Rum ve Ermeni mebuslar rol oynamıştır.¹³³ Berat mebusu İsmail Kemal, Kerbela Mebusu Mehdi Bey, Miralay İsmail Hakkı, Zor Mebusu Hızır ve Şefik El Müeyyet Beyler fırkanın kurucu ve idarecilerindedir. Liberal bir parti özelliği gösteren bu fırka, milliyetçilik akımına karşı Osmanlı birliğinin korunmasını ve özel girişimciliğe dayanan bir ekonomi politikasının uygulanmasını desteklemiştir. Mutedil Hürriyetperveran da 1911 Kasım'ında tıpkı diğer muhalif fırkalar gibi HİF'na katılmıştır.¹³⁴

B. İSMAİL HAKKI BEY'İN İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ VE FIRKADAN AYRILIŞI

Gümülcineli İsmail Hakkı, cemiyet işleri ve liderliğe düşkün bir karakter olarak henüz 1906-1907 yıllarında İTC teşkilatı için çalışmaya başlamış ve cemiyetin şubelerini yayması için faaliyetlerde bulunmuştur.¹³⁵ Meşrutiyetin ilanı sırasında İTC Gümülcine Şubesi'nin reisi olan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın yaşı, mebusluk için yeterli olmaması dolayısıyla tashihle sekiz yaş büyütülerek otuza çıkarılmıştır.¹³⁶ Seçimlerin tamamlandığı Kasım ayından¹³⁷ meclisin açılış gününe kadar (17 Aralık

¹³² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.212.; Tökin, **a.g.e.**, s.46.

¹³³ Tunaya, **a.e.**, s.242.

¹³⁴ Sencer, **a.g.e.**, s.53.

¹³⁵ Birinci, **a.g.e.**, s.255.

¹³⁶ Mebusluk için yaş sınırı otuz idi. Bkz.: Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1982, s.141.

¹³⁷ Kansu, **1908 Devrimi**, s. 296.

1908-4 Kanunuevvel 1324)¹³⁸ Arif Paşa Konağı'nda Mebusan Kulübü'nün katipliğini yapıp yönetimi ile ilgilenen Gümülcineli İsmail Hakkı,¹³⁹ hemen ardından İkinci Meşrutiyet Döneminin 1908 Aralık'ında toplanan ilk meclisine Gümülcine mebusu olarak seçilmiştir¹⁴⁰. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey daha sonra, meclisin açılışı ile 4 Şubat 1909 (22 Kanunusani 1324)'da, 1876 Anayasası'nın yeniden tanzimi ve meşrutiyetin anayasal düzende gerçekleşmesi için oluşturulan otuz ikişilik Kanun-ı Esasi Encümeni'ne aza seçilmiştir.¹⁴¹ Bu görevinin yanında Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, yine aynı tarihte gerçekleşen Layiha Encümeni intihabında da aza olarak seçilmiştir.¹⁴²

Henüz İTC ile ihtilafı ortaya çıkmadan evvel Gümülcineli İsmail Hakkı, meclisin en aktif ve en zararsız mebuslarından biri olarak tanınmıştır.¹⁴³ Kısa süre sonra girişken kişiliği ve etkileyici konuşma tarzıyla meclisin ikinci içtima devresinin ilk haftasındaki meclis grubu seçiminde İTF'nin idare heyeti azası ve reis-i sanisi olarak seçilmiştir.¹⁴⁴

İTC içinde böylesine aktif bir rol üstlenip kendisini meclis içinde gerek konuşmaları gerekse faaliyetleriyle gösteren Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in henüz AF'nı kurmadan İTC ile ilk ters düşüşü ve ilk somut muhalefeti Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'ye tevdi edilip edilmeyeceğinin tespiti için kurulan encümene aza seçilmesiyle ve 1909 Adana Hadisesinin ardından verilen idam ve tevkif kararlarına karşı çıkışı ile ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵

¹³⁸ Koçak, **a.g.e.**,s.27.

¹³⁹ Birinci, **a.g.e.**, s.256.

¹⁴⁰ Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 1977, s.245-284.; Ezherli, **a.g.e.**, s.190.

¹⁴¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, D:1,S:1, C:1/23, 4 Şubat 1909 (22 Kanunusani 1324), s.488.; Cem Eroğlu, "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, ed.Sina Akşin, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.85-139.

¹⁴² **MMZC**, **a.y.**

¹⁴³ Nur, **Hayat ve Hatıratım**, s.328.

¹⁴⁴ Birinci, **a.g.e.**, s.256. **The Times**, "The Turkish Chamber", 39212, 5 Mart 1910, s.5.

¹⁴⁵ Birinci, **a.y.**

1. İsmail Kemal Meselesi

31 Mart Vak'ası'nın ardından kısa bir süre sonra, Meclis-i Mebusan'ın 4 Mayıs 1909 (21 Nisan 1325) tarihli oturumunda Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti'nin tezkiresi gündeme gelmiştir.¹⁴⁶ Bu tezkire, Berat Mebusu İsmail Kemal Bey ve diğer bazı mebusların mecliste 31 Mart'ı teşvik edici nitelikteki ifadeleri hakkındaki malumatın meclisteki diğer mebuslarca Divan-ı Harb-i Örfi'ye bildirilmesi gerektiğine ilişkindir. Aynı oturumda söz alan mebuslar İsmail Kemal Bey'in 31 Mart'a alenen bir teşvikini görmediklerini söyleseler de, daha sonra İsmail Kemal Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'ye tevdiinin gerekip gerekmediğinin belirlenebilmesi için bir encümen kurulmuş ve Gümülcineli İsmail Hakkı Bey de bu encümene aza olarak seçilmiştir.

Aykut Kansu, İsmail Kemal Bey'in 31 Mart girişiminde bizzat yer aldığını, ardından yurt dışına kaçarak Atina'dan Korfu Adası'na gitmeye zorlandığını belirtmektedir.¹⁴⁷ İsmail Kemal Bey'in darbe girişimi ile olan bağı ve buna ilişkin belgeler mecliste uzun soluklu tartışmalara sebep olmuşsa da¹⁴⁸ olayın çözümlendiği, İsmail Kemal Bey'in beraat kararının verildiği ve aynı zamanda Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in konuya ilişkin etkileyici bir konuşma yaptığı meclis oturumu 8 Temmuz 1909 (25 Haziran 1325) tarihinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁹

Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanması için Meclis-i Mebusan kararının ve İsmail Kemal Bey hakkındaki tüm evrakların talep edildiği 1 Temmuz 1909 (18 Haziran 1325) tarihli tezkirenin gündeme geldiği bu oturumda Gümülcineli İsmail Hakkı Bey muhalif tavrını ilk kez somut bir şekilde göstermeye başlamıştır. Oturumun başında Encümen-i Mahsusa adına söz alan Niğde mebusu Hayri Bey, İsmail Kemal Bey'in mürteci olup

¹⁴⁶ MMZC, D.1, C.3/66, 4 Mayıs 1909 (21 Nisan 1325), s.204-205.

¹⁴⁷ Aykut Kansu, **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.142.

¹⁴⁸ MMZC, D.1, C.3/80, 26 Mayıs 1909 (13 Mayıs 1325), s.702-717.

¹⁴⁹ MMZC, D.1, C.5/108, 8 Temmuz 1909 (25 Haziran 1325), s.267-277.

olmadığının değil, 31 Mart Harekatı'na karışıp karışmadığının sorgulanması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra söz alan Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, aynı komisyonda bulunan bir mebus olarak meselenin sanılandan çok daha mühim olduğunu, bu konuda karar verecek olanların tüm evrakları okumadan karar vermemesi gerektiğini ve kendisinin de henüz lehte ya da aleyhte karar vermiş olmadığını ifade etmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey konuşması boyunca, hukukçu olmasının da etkisiyle, adil olunabilmesi için karar verilirken ince elenip sık dokunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Ona göre yalnızca şahsi sebeplere dayanarak ve kuvvetli kanıtlar bulunmadan verilecek olan bir suçluluk kararı adil olmayacaktır. Karar verecek olan kişileri İsmail Kemal Bey'in yalnızca bir eylemiyle aleyhine gitmemeleri, aynı zamanda "İsmail Bey bunu yapmamıştır, masumdur." deyip lehine karar vermemeleri, yani peşin hükümlü olmamaları konusunda uyarmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey konuşmasına bu şekilde başladıktan sonra, İsmail Kemal Bey'in 31 Mart'ı tertip edenlerle müşavere etmiş olduğuna ya da hükümet aleyhinde herhangi bir faaliyet hazırlığında bulunduğu dair komisyon olarak da herhangi bir delile rastlamadıklarını dile getirmiş ve aleyhte delil bulunamamasının sanığın lehine karar vermek için yeterli bir koşul olduğunu söylemiştir.

Sonuç olarak, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, İsmail Kemal'in darbe girişimi tertibinde herhangi bir payının olduğuna ya da bundan çıkar sağlamaya çalıştığına dair herhangi bir kanıtın olmadığına yönelik bir konuşma yapmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı'ya göre bu konuda ellerinde bulunan verilerle İsmail Kemal'e dair söylenebilecek olan tek şey, 31 Mart Vak'ası'nda Meşrutiyet aleyhinde faaliyette bulunmuş olması değil; muhalif olduğu cemiyetin aleyhinde gerçekleşecek muhtemel bir darbeden hoşnut olma ihtimaliydi.

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in uzun ve etkileyici konuşmasının ardından mecliste yapılan oylamada büyük çoğunluk İsmail Kemal'in Divan-ı Harbe verilmemesi yönünde

oy kullanmıştır.¹⁵⁰ Meselenin bu çalışma açısından asıl önemi, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın konuşması ile mecliste pek çok mebusu etkilemiş olmasından ve onun İTC'den istifa sürecini başlatmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuşması süresince Gümülcineli İsmail Bey yapılacak işlerin kanuniliğine ve kafi kanıta dayanmadan suçluluk hükmü verilmemesine defaten dikkat çekmiştir. Böylece bu olayla birlikte Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hukukçu kimliğinin ön plana çıkacağı bir muhalefet süreci başlamıştır. İsmail Hakkı Bey, İsmail Kemal Bey meselesi ile başlayan dönem boyunca mecliste sesini genellikle İTC'nin “adaletsiz”, “haksız” ve “muhalefeti susturmaya yönelik” faaliyetlerinin karşısında durarak duyurmaya çalışmıştır.

2. İhsan Bey ve Abdülkadir Efendi'nin Tevkifleri

Adana'da bir süredir yaşanmakta olan gerginlik 9 Nisan 1909 (27 Mart 1325)'da iki Müslümanın bir Ermeni tarafından öldürülmesi ile daha da artmıştır. Müslümanlar hükümetten, katilin Ermenilerden teslim alınmasını isterken Ermeniler de daha evvel bir Müslüman tarafından öldürülmüş olan bir Ermeninin katilinin kendilerine teslimini istemişlerdir. 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)'da ise İmamzade Nuri adında bir Müslümanın Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki gerginlik çatışmaya dönüşmüştür. Çatışmalar kısa sürede tüm Adana'ya yayılmış, karşılıklı öldürme olaylarına yapılan yağmalar ve çıkarılan yangınlar da eklenmiş, şehir harabeye dönmüştür. Adana'da olaylar kontrolden çıkarken hükümet de bölgeye yeterli askeri birliğin ulaştırılmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁵¹

1909 Nisan'ında Adana'da meydana gelen bu olayların ardından bölgedeki Ermenilerin durumlarının tespiti için oluşturulan komisyona dahil edilen Gümülcineli İsmail Hakkı, bölgede Divan-ı Harp tarafından verilen pek çok idam kararına karşı

¹⁵⁰Kansu, **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, s.140. (Aykut Kansu bu sonucu “İstanbul'dan kaçmış olan bir monarşistin aklanması” olarak yorumlamıştır.)

çıkıştır.¹⁵² Adana'daki örfi idarenin devam ettiği Temmuz ayında ise orada tevkif olunan *İtidal* Gazetesi sahibi İhsan Bey ile eşraftan Abdülkadir Efendi'nin Meclis-i Vükela kararıyla tutuklanmaları, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in sert muhalefetiyle kaşılaşmıştır. Bu şahısların tutukluluk sebeplerinin izahı için bir sual takriri veren İsmail Hakkı Bey, Kavanin-i Osmaniye'nin bir mahkeme kararı olmaksızın şahısları tevkif etmeye müsait olmadığını dile getirerek hangi kanuna dayanılarak bu kişilerin tutuklandıklarını sormuştur.¹⁵³

Adana Divan-ı Harbi ise 7 Temmuz 1909 (24 Haziran 1325) tarihli fezleke-i tahkikatında İhsan Fikri Efendi ve Abdülkadir Beylerin Adana'da meydana gelen olaylarda paylarının bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴ Yine bunu destekler şekilde sadarettten gelen 22 Temmuz 1909 (9 Temmuz 1325) tarihli cevapta da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Adana'nın örfi idare altında bulunduğunu ve bu halde hükümetin şahısları doğrudan tutuklama yetkisine sahip olduğunu belirtmiştir.

Sadaretin bu cevabını kafi görmeyen Gümülcineli İsmail Hakkı, Heyet-i Vükela'nın, hiçbir dairenin kararı olmaksızın doğrudan doğruya tutukluluk kararı vermesinin mümkün olmadığını ifade ederek sualinin istizaha dönüştürülmesini talep etmiştir. Ardından bu karara karşı çıkış nedenlerini izaha devam eden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, örfi idarenin Divan-ı Harbin selahiyeti altında olduğunu ve bundan dolayı bir tevkifin Heyet-i Vükelanın değil, yalnızca Divan-ı Harbin kararı ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Sonrasında ise konuşmasını şu sözlerle sonlandırmıştır: "Sadarettten bunun istizahını katiyen talep ediyorum. Ehemmiyetsiz görmeyiniz. İki kişinin tevkifi hukuk-ı millet demektir." İsmail Bey'in meclisteki etkili konuşmasına rağmen; sualinin istizaha tahvili talebi kabul olunmamıştır. İsmail Kemal Bey meselesi ile benzer şekilde, bu konuda da Gümülcineli İsmail Hakkı Bey hükümet ile ters

¹⁵¹ Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.388-389.

¹⁵² Kansu, **a.e.**, s.121.; Birinci, **a.g.e.**, s. 256.

¹⁵³ **MMZC**, D.1, C.5/116, 21 Temmuz 1909 (8 Temmuz 1325), s.474.

¹⁵⁴ **MMZC**, D.1, C.6/127, 26 Temmuz 1909 (13 Temmuz 1325), s.513-516.

düşmüş, hükümetin tavrını “hukuk-ı millet” ve alınan kararların kanuniliği çerçevesinde eleştirmiştir.

3. Tetkik-i Tensikat Komisyonu’ndaki Görevi

İkinci Meşrutiyet Döneminde Kamil Paşa’nın sadrazamlığında gündeme gelmiş olan idari tensikat meselesi, uzun bir süre İstanbul halkını ve Osmanlı ıcalını meşgul etmiş ve devletin tüm kademelerinde köklü bir temizlik hareketini başlatmıştır.¹⁵⁵ Tensikat, önceleri Osmanlı’nın finansal kaynaklarının azaldığı dönemlerde ekonominin ciddi darbe almasını önlemek amacıyla kullanılmış olsa da, Meşrutiyet Dönemindeki tensikat uzun ve şiddetli tartışmalara konu olmuş ve özellikle iki yönlü olarak uygulanmak istenmiştir. Bunlardan biri, memurların maaşlarının gözden geçirilmesi; asıl ve ikincisi ise memur kadrolarının yenilenmesidir.¹⁵⁶ Tensikat bir yandan memuriyete kabul edilme ve memuriyetten çıkarılma sürecinde hızlı değişiklikler yaratırken; diğer yandan hükümetler tarafından “hizip çekişmelerinde karşı tarafı ortadan kaldırma” amacıyla kullanılmıştır.

Meşrutiyet Döneminde tensikat gündeme getirilirken hedeflenen amacın aynı statüdeki memurlara verilen farklı maaşların yarattığı dengesizlikleri ve liyakatsiz olduğu düşünülen memurlar ile kemikleşmiş memuriyet kadrolarını oluşturan yapıyı ortadan kaldırmak olduğu sık sık tekrarlanmıştır.¹⁵⁷ Tüm bunlara rağmen yeni düzenlemeler yeni mağduriyetler ve geniş çaplı hoşnutsuzluklar yaratmış, tensikat “karanlıkta ve kalabalıkta savrulan bir sopa gibi rast geldiğini yaralamıştır.”¹⁵⁸ Özellikle şimdiye dek ezilmiş olan mülkiye ve idadi mezunlarının önünün açılacağı yönündeki vaatler ve umutlar, nezaretlerde kurulan komisyonların tensikat işlemlerine başlamasıyla

¹⁵⁵ Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, s. 55.

¹⁵⁶ Erkan Tural, **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s.73-75.

¹⁵⁷ Tural, **a.y.**

yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Bilhassa nazırların istediği kişiyi istediği kadroya getirebilmesi ve bunun da “mesai arkadaşını seçebilme özgürlüğü” olarak yorumlanması, suistimallerin önünü açmıştır.¹⁵⁹ Bu suistimallere İTC muhalifi gazetelerde değinilmiş, İTC yanlılarının tensikata uğramadığı ve ihraç edilen memurların yerine İTC yanlılarının atandığı dile getirilmiştir.¹⁶⁰ Sonuçları kimseyi tatmin etmemiş olsa da, Kamil Paşa'nın sadaretinin ardından 13 Şubat 1909 (31 Kanunusani 1324)'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa ve 31 Mart Vak'ası'nın ardından kurulan İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerinde de tensikata devam edilmiştir.¹⁶¹

Bir taraftan tensikata devam edilirken bir taraftan da kadrolardan ihraç edilen memurların mağduriyeti ve bu kişilere bağlanacak maaşların belirsizliği gibi hususların yarattığı gerginlik, kadrolardan ihraç edilenler için bir müracaat komisyonunun oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Tensikatın yarattığı haksızlık ve memnuniyetsizliğin belirlenmesi ve giderilmesi için oluşturulan bu komisyon, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın etkin bir biçimde faaliyet göstereceği ve hükümete olan muhalefetinin artacağı yeni bir süreci başlatmıştır.

Tensikatın yarattığı sorunların çözümü için oluşturulan Tetkik-i Tensikat Komisyonu'na reis olarak seçilen Gümülcineli İsmail Hakkı Bey,¹⁶² çalışmalarına hemen başlamış ve sorunların hızlı bir şekilde çözülebilmesi için komisyona bazı yetkilerin verilmesini talep etmiştir. Bu taleplerin başında tensikata ilişkin daire ve nezaretlerde bulunan evrakların komisyon tarafından doğrudan bu nezaret ve dairelerden talep edilebilmesi ve gerekli durumlarda dinlenilmek üzere tensikatla ilişkili olan kişilerin, nazırlar da dahil olmak üzere, meclise çağrılması yer almıştır.¹⁶³

¹⁵⁸ Bir Kızıltopraklı, “Memurin Tensikati”, **İstisare**, 17 Eylül 1908 (4 Eylül 1324), nu.1, s.37-38. Aktaran: Ali Birinci, **a.g.e.**, s.38

¹⁵⁹ Tural, **a.g.e.**, s.91.

¹⁶⁰ Taner Aslan, “Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi”, **Turkish Studies**, Vol.6/3, Ankara, 2011, s.523-565.

¹⁶¹ Tural, **a.g.e.**, s.89-98.

¹⁶² **MMZC**, D.1, C.1/7, 27 Kasım 1909 (14 Teşrinisani 1325), s.98-99.

¹⁶³ **MMZC**, D.1, C.1/8, 29 Kasım 1909 (16 Teşrinisani 1325), s.126-140.

Meclisçe kabul olunan taleplerinin ardından nezaretlerdeki incelemelerine devam eden komisyon, özellikle Meşihat Dairesinde yapılan tensikata yoğunlaşmıştır. Gümülcineli İsmail Bey ile Halep Mebusu Ali Cenani Bey'in Şeyülislam hakkında verdikleri gensoru ve Meşihata yaptıkları eleştiriler, mecliste uzun tartışmalara neden olmuştur. Meşihatta yapılan nüvvabı şer' tensikatının usulsüzlüğünden ve bu usulsüzlüğe dair verilen mazbatanın işleme koyulmamasından kaynaklanan tartışmada, meşihatın komisyonun yetkilerini tanımamasından doğan aksaklıklar ve memnuniyetsizlikler dile getirilmiştir.

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Meclisin 15 Aralık 1909 (2 Kanunuevvel 1325) tarihli oturumunda komisyonun karar verme sıkıntısıyla karşılaştığı durumlarda parlamentodan yardım isteyebilmesini sağlayacak bir değişiklik önerisinde bulunmuş¹⁶⁴ ve bu önerisi kabul edilmiştir.¹⁶⁵ Bununla beraber Gümülcineli İsmail Hakkı, komisyona gelen binlerce itiraz dilekçesinin hepsinin mecliste okunmasının çok ciddi mesai isteyen ve çoğu dilekçenin incelenmesine fırsat tanımayan bir uygulama olduğunu belirtmiş ve reddedilen dilekçelerin elenerek, yalnızca komisyonun adil olmayan bir kararın varlığına hükmettiği tensikata ilişkin dilekçelerin meclise gönderilmesini istemiştir. Bu talepleriyle Gümülcineli İsmail Hakkı, komisyon reisi sıfatıyla, tensikatın tetkikinin adil ve seri bir şekilde sürdürülmesini ve tüm mağduriyetlerin giderilmesini amaçlamıştır.

Tetkik-i Tensikat Komisyonu'nun incelemelerine devam ettiği bir sırada, 12 Ocak 1910 (30 Kanunuevvel 1325)'da sadarete gelen İbrahim Hakkı Paşa ile komisyonun mahiyeti de farklı bir seyre girmiş ve Gümülcineli İsmail Hakkı ile yeni sadrazam arasında şiddetli tartışmalar baş göstermeye başlamıştır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadarete gelişinin ardından kısa süre sonra sadaret tarafından gönderilen bir kanun layihası ile meclis bünyesinde bulunan Tetkik-i Tensikat Komisyonu haricinde yeni bir komisyonun oluşturulması hedeflenmiştir.¹⁶⁶ Bu kanun tasarısı ile sadaret, kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlalinin önüne geçilmesini ve böylece

¹⁶⁴ MMZC, D.1, C.1/8, 15 Aralık 1909 (2 Kanunuevvel 1325), s.303-316.

¹⁶⁵ MMZC, D.1, C.1/16, 18 Aralık 1909 (5 Kanunuevvel 1325), s.338-342.

meclisin üzerinden tensikatın tetkiki gibi büyük bir görev yükünün kaldırılmasını istemiştir. Bununla beraber bu yeni tasarı, kadro hariçlerinin maaşlarının yükseltilmesi ve onların zor duruma düşmelerinin engellenmesi gibi amaçları da kapsamıştır.

Memuriyetten ihraç edilen kişilerin şikayetlerini dile getirebilecekleri başvuru yeri olan meclis komisyonunun yetki ve görevlerini hükümetin kuracağı yeni bir komisyona devretmesine yönelik olan bu yeni kanun layihası mecliste 30 Mart 1910 (17 Mart 1326) tarihinde müzakere edilmiş ve çıkan tartışmalar Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ile Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'yı karşı karşıya getirmiştir.¹⁶⁷ Müzakerede İbrahim Hakkı Paşa, bu kanun değişikliği ile yasama ve yürütme yetkilerinin birbirinden ayrılmasının ve tensikat sürecine meclisin müdahalesinin önüne geçilmesinin mümkün olacağını dile getirmiştir. Böylece bu işin yalnızca hükümete bırakılarak tensikatların tetkikinun daha seri bir biçimde çözüme ulaşmasının sağlanacağını da belirtmiştir.

Sadrazamın ardından söz alan Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, kanun layihasını her açıdan ele aldığı uzun bir konuşma yapmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı'ya göre mevcut Tetkik-i Tensikat Komisyonu ile herhangi bir şekilde yasama gücünün, yürütmenin icra etmesi gereken bir göreve müdahalesi olmamıştır. Ayrıca şahısların meclise müracaat hakkına sahip olmaları, Tensikat Kanunu ile değil, Kanun-i Esasi ile tanınan bir haktır. Dolayısıyla kuvvei teşriyenin kuvvei icraiyenin sorumluluğundaki bir vazifeye müdahale etmiş olması söz konusu olmamıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı'ya göre kanun tasarısı kabul edilse bile yeni oluşturulan komisyonun kararlarından tatmin olmayan bir şahsın yeniden Meclis-i Mebusana müracaat hakkı sabit kalacaktır. Oysa Hakkı Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla kurulması planlanan komisyon ile şahıslar meclise müracaat ve şikayet haklarından men edileceklerdir.

Bununla beraber, Gümülcineli İsmail Hakkı'ya göre yeni kanun tasarısının mazulin maaşlarına zam yaparak ortadan kaldıracığını iddia ettiği mağduriyet, söz konusu kanun ile daha da büyüyecektir. Komisyona gelen şikayet dilekçelerinin çoğunun, ehil

¹⁶⁶ **MMZC**, D.1, C.1/36, 7 Şubat 1910 (25 Kanunusani 1325), s.151-153.

¹⁶⁷ **MMZC**, D.1, C.1/64, 30 Mart 1910 (17 Mart 1326), s.454-483.

oldukları halde kendilerinin yerine kendilerinden ehliyetsiz kişilerin tayin edilmesinden doğan memnuniyetsizliklerden kaynaklandığı göz önüne alınırsa , mazulin maaşlarına yapılacak zammın veya aileler için tahsis edilecek maaşların mağduriyetleri hiçbir şekilde gideremeyeceği görülecektir. Görüşlerini bu şekilde dile getiren Gümülcineli İsmail Hakkı, yeni kanun tasarısının tam anlamıyla bir “tesliye kanunu” olduğunu ve mağdurların talebinin memuriyetlerinin kendilerine iadesi olduğunu, yeni kanunun ise bunu sağlamayarak yeni hoşnutsuzluklara davetiyete çıkaracağını ifade etmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı’ya göre “haksızlık sonucu memuriyetinin iadesini talep eden bir adamı zam ile terfi etmek ihkak-ı hakkı sağlamayacaktır.” Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, son olarak, hoşnutsuzluk yaratan tensikatın zaten kuvve-i icraiyenin eliyle yapıldığına ve şimdi ise bu hoşnutsuzluğun telafisini, o mağduriyete sebebiyet verenlerin nüfuzunda bulunan bir komisyona devrederek gerçekleştirmeye çalışmanın anlamsız olduğuna değinerek konuşmasını tamamlamıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın meclisi iknaya yönelik bu uzun konuşmasına rağmen oturumun sonrasında yapılan oylamada kanun layihası, 55’e karşı 99 oyla kabul edilmiştir. Kanun layihasına karşı muhalefetinin düşünsel bir altyapısının olup olmadığına karar vermek mümkün olmasa da, tensikata ilişkin tartışmaların Şehremaneti istikrazı meselesi ile aynı tarihlere denk gelmesi ve asıl tartışmanın yaşandığı 17 Mart oturumunun, İsmail Bey’in İTC’den istifasından yalnızca bir ay sonrası olması, yani Gümülcineli İsmail Hakkı’nın o sırada muhalif bir oluşumun içinde bulunuyor olması, anlamlı görünmektedir.

4. Şehremaneti İstikrazı Meselesi

Şehremaneti istikrazı meselesi, mecliste uzun süre sonuçlanamayan tartışmalara sebep olması ve konunun mecliste müzakereleri sürdüğü sırada Gümülcineli İsmail Hakkı’nın İTF’den istifa etmiş olması nedeniyle bu çalışma için önem arz etmektedir. İlk kez Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadaretinde gündeme gelen konu, İbrahim Hakkı

Paşa'nın sadaretinde de tartışılmaya devam edilmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın ifadesiyle Meclis-i Mebusan'ı ölümcül bir hastalık gibi saran tekrarcılık ve iş görememe hali, kendisini en açık bir biçimde şehremaneti istikrazı müzakerelerinde göstermiştir.¹⁶⁸ Bu tartışmaların odağında yer almış ve hükümeti istikraz meselesi vasıtasıyla yoğun bir şekilde eleştirmiş kişilerin başında gelen Gümülcineli İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit'in açıkça isim vermeden, “bilüzum sözlerle müzakeratı sürüncemeye düşürdüklerini” ifade ettiği kişilerden biridir.

6 Aralık 1909 (23 Teşrinisani 1325) tarihinde meclise gelen “Şehremanetince akti karargir olan bir milyon yüz bin liralık istikraz” hakkındaki sadaret tezkiresi, uzun sürecek olan tartışmaları başlatmaya yetmiştir. Bir milyon yüz bin liranın istikrazına ve maliye nazırının kefaletine ilişkin bu tezkire, “Şehremanetin kaffe-i muamelatı dahiliye nezaretine aittir.” gerekçesi ile Muvazene-i Maliye ve Dahiliye Encümenine havale edilmiştir.¹⁶⁹ 10 Ocak 1910 (28 Kanunuevvel 1325)¹⁷⁰ ve 2 Şubat 1910 (20 Kanunusani 1325)'da okunan Muvazene-i Maliye Encümeni mazbataları¹⁷¹ ile de müzakerelere başlanmıştır.

İstikrazın akdinin lüzumuna, Maliye Nezaretinin istikraza kefaletine ve istikrazın karşılığı olmak üzere Haliç Köprüleri gelirlerinin belediyeye terkine ilişkin iki mazbata da Gümülcineli İsmail Hakkı'nın sert muhalefeti ile karşılaşmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı, istikraz meselesine dair müzakerelerin yeterli olduğu söylenerek istikrazın kabulünün oldubittiye getirilmeye çalışıldığını belirtmiş ve iki meseleye açıklık getirilmeden istikrazın kabulünün söz konusu olmaması gerektiğini söylemiştir. İsmail Hakkı Bey'e göre açıklık getirilmesi gereken bu iki mesele; köprülerin gelirlerinin Şehremanetine terkinin doğru olup olmadığının ve köprülerin Şehremanetine veya hükümete ait olup olmadığının tetkikidir. Konuşmasının devamında Maliye Nazırının sürekli maliyenin sıkıntılı durumuna vurgu yaptığını belirterek bu kefalet ile maliyenin

¹⁶⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meclis-i Mebusan Niçin İş Göremiyor?”, **Tanin**, 8 Şubat 1910 (26 Kanunusani 1325), s.1.

¹⁶⁹ **MMZC**, D.1, C.1/11, 6 Aralık 1910 (23 Teşrinisani 1325), s.208-209.

¹⁷⁰ **MMZC**, D.1, C.1/23, 10 Ocak 1910 (28 Kanunuevvel 1325), s.482-484.

takyid altına gireceğini ve bunun caiz olmadığını söylemiştir. Konuşmasının ardından ıslıkların ve alkışların işitilmesi üzerine Ömer Feyzi Efendi'nin : “Bir mebusun sözlerine karşı meclisimizde ıslık ilk defa işitiliyor.” demesi ise hem Gümülcineli İsmail Hakkı'nın konuşmasının mebuslar üzerindeki etkisini, hem de istikraz konusunda mecliste ciddi bir muhalefetin varlığını göstermesi açısından önemlidir.

İstikrazın zaruriliğine vurgu yapan Halep Mebusu Ali Cenani Bey ise şu sözleriyle istikrazın ne amaçla kullanılacağını açıklamıştır:

“... İstanbul şehrinin böyle teessüf olunacak bir hal-i perişanide, çamur içinde, ahalişi daima hasta, suları içilmez bir halde bulunması bütün Osmanlıların şahına layık değildir. Bu bir milyon liranın hepsini de İstanbul'a sarf etmeyecek...Köprü inşa etmek üzere iki yüz seksen bin lira sarf edilecek, mütebakisi İstanbul'un en mühim tamiratına sarf oluncak.”¹⁷²

Gümülcineli İsmail Hakkı ise, müzakere devam ederken yeniden söz alarak bu gibi gerekçelerin istikrazı mazur kılmayacağını şu sözleriyle izah etmiştir:

“Bendeniz; maksat eğer taharet ve sıhhat-i umumiyenin muhafazası ise, bitmez, tükenmez maruzatta bulunabilirim. Ezcümle o zevat, bu bir milyonu oraya tahsis edeceklerine...Kastamonu ve Anadolu'nun diğer taraflarında dehşetle icraihükmeden frengi hastalığı için fedakarlıklarda bulunsunlar.”¹⁷³

Borcun sarf olunacağı yerler dışında köprü gelirlerinin hazineden şehremanetine verilmesine ve buna maliyenin kefalet etmesine karşı çıkan Gümülcineli İsmail Hakkı, şehremanetinin batmak üzere oluşunun nedeninin kendi iradesizliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Daha önceki senelerde de şehremaneti tarafından kurulacak hastaneler

¹⁷¹ MMZC, D.1, C.2/34, 2 Şubat 1910 (20 Kanunusani 1325), s.92-115.

¹⁷² MMZC, 2 Şubat 1910 (20 Kanunusani 1325), s.96.

¹⁷³ MMZC, 2 Şubat 1910 (20 Kanunusani 1325), s.110.

için masrafların meclis tarafından tasdik edildiği halde bu hastanelerin kurulması için şehremanetinin hiçbir girişimde bulunmamış olmasını eleştirir. Konuşmasına devam eden Gümülcineli İsmail Hakkı, şehremaneti ve maliye bütçelerinin ayrı olması gerektiğini hatırlatarak bu kanun layihasının içeriğinin bu şartı ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu belirtmiştir.

Müzakerelerde Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Karesi Mebusu İbrahim Vasfî ve Konya Mebusu Zeynelabidin Efendilerin Gümülcineli İsmail Hakkı'nın sözlerini destekleyen konuşmaları,¹⁷⁴ bu kişilerin yaklaşık iki hafta sonra Gümülcineli İsmail Hakkı'nın kurucusu olacağı AF'na katılacak olmaları sebebiyle anlamlıdır.¹⁷⁵

Müzakerelerin ardından sıra oylamaya gelindiğinde ise istikraza dair kanun layihası 55'e karşı 112 oyla kabul edilmiştir.¹⁷⁶ Yine oylamada ret oyu verenler arasında iki hafta sonra AF'nın kuruluşunda yer alacak olan Erzurum Mebusu Hacı Şevket, Karesi Mebusu İbrahim Vasfî, Karahisar-ı Şarki Mebusu Ömer Fevzi, Konya Mebusu Zeynelabidin ve Burdur Mebusu Ömer Lütfî Efendiler yer almıştır.¹⁷⁷

Şehremaneti istikrazı meselesi 19 Şubat 1910 (6 Şubat 1325)'da yeniden müzakere edildiğinde ise Ömer Feyzi Efendi mecliste sadece köprülerin Şehremanetine terki ile Maliye Nezaretinin kefaleti meselelerinin tetkik edildiğini, beş maddeden oluşan layihanın diğer maddelerinden bahsedilmediğini söyleyerek bu oldubittiyi eleştirmiştir.¹⁷⁸ Ardından söz alan Gümülcineli İsmail Hakkı da kanun layihasının yalnızca kefalet ve köprü gelirlerine dair olan maddelerinin müzakere edildiğini tekrar ederek diğer maddelerin ne kabulen ne de reddetme'ye koyulmadığını belirtmiştir.

Layiha 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325) tarihindeki müzakereye madde madde okunmuş olsa da yine yeterince üzerinde durulmadan hızlıca oylanmasının ve kabulünün ardından konu kapatılmıştır. Bu tutuma mebusların karşı çıkmaları üzerine ise meclis

¹⁷⁴ **MMZC**, D.1, C.2/36, 7 Şubat 1910 (25 Kanunusani 1325), s.166-185.

¹⁷⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.266.

¹⁷⁶ **MMZC**, D.1, C.2/36, 7 Şubat 1910 (25 Kanunusani 1325), s.185.

¹⁷⁷ **Sabah**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.7335, s.2.

¹⁷⁸ **MMZC**, D.1, C.1/43, 19 Şubat 1910 (6 Şubat 1325), s.375-391.

başkanının: “İş görelim efendim, rica ederim, müzakereyi akim bırakmayınız.” şeklindeki uyarısı, maddelerin tetkikinde nasıl bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹

Şehremaneti istikrazı müzakereleri, hem meclis içinde hükümet faaliyetlerine yönelik artan muhalefeti göstermesi bakımından hem de istikraza en ciddi eleştirileri getiren Gümülcineli İsmail Hakkı'nın müzakerelerin hemen sonunda istifa ederek AF'nı kuracak olması bakımından önemlidir. İsmail Hakkı Bey daha evvel de mecliste farklı görüşlerdeki mebusların yeterince dinlenmemesinden ve bu tavrın meşruti idare ile bağdaşmamasından doğan şikayetlerini dile getirmiş olsa da, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325) tarihinde yaşanmış olan istifasının gerçek bir hürriyet arayışından mı yoksa şahsi çıkarlardan mı kaynaklandığı konusu uzun sürecek tartışmalara neden olmuştur.

5. İstifa Süreci ve Yankıları

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in ve kendisiyle beraber AF'nı kuracak olan diğer beş mebusun¹⁸⁰ istifanmeleri 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325) tarihinde yayımlanan *Yeni Gazete*'de yer almıştır.¹⁸¹ İstifalar ile AF'nın programına da yer vermiş olan bu sayı, aynı zamanda fırkanın kuruluş tarihine ilişkin de veri sunmaktadır.¹⁸² Gümülcineli İsmail Hakkı ile diğer beş mebusun 21 Şubat günü istifa ettikleri haberini ve İsmail Hakkı Bey'in fırka reisliğini, *The Times* Gazetesi de 5 Mart 1910 (20 Şubat 1325) tarihli sayısında *The Turkish Chamber* başlığı altında vermiştir.¹⁸³ *The Times*'in haberinde sekiz mebusun istifasından bahsedilse de, diğer iki mebusun ilk altı mebusun

¹⁷⁹ MMZC, D.1, C.2/44, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325), s.425-430.

¹⁸⁰ İstifanamede adları geçen diğer mebuslar: İTF idare memuru Karesi Mebusu Vasfi, İTF azalarından Trablusgarp Mebusu Ferhad, Beyazıd Mebusu Süleyman Sudi, Burdur Mebusu Ömer lütfi ve Erzurum Mebusu Şevket idi. **Sada-yı Millet**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.84, s.2.

¹⁸¹ **Yeni Gazete**, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325), nu.535, s.1.

¹⁸² Tunaya da fırkanın kuruluş tarihinin net olmadığını belirtir ve istifa belgesi ve programın yayımlandığı 21 Şubat 1910 tarihini fırkanın kuruluş tarihi olarak kabul eder. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.266.

iki gün sonra, 23 Şubat 1910 (10 Şubat 1325)'da istifa ederek AF'na katılan Konya Mebusu Zeynelabidin ve Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendiler oldukları anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Fırkanın kuruluşuna ve üyelerine dair bilgileri gazetelerden ve zabıt ceridelerinden edinmek mümkün olsa da, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF'ndan istifaya ne zaman karar verdiği bugün hala belirsizliğini korumaktadır.

Hüseyin Cahit Yalçın: “Birden bire kuyruklu yıldız doğar gibi gazetenin birinde Ahali Fırkası'nın mevcudiyetinden haberdar olduk.” dese de,¹⁸⁵ AF azalarından Konya Mebusu Hacı Mustafa Efendi, fırkanın kuruluşuna ilişkin şöyle söylemiştir: “Ahali Fırkası, bundan altı ay mukaddem hissedilen lüzum-ı kat'i üzerine intizar olunan vakt-i merhumun hulûluyla tevfiyat-ı ilahiyeye müsteniden bir mücazebe-i say neticesi olarak...”¹⁸⁶ Özellikle “intizar olunan vakt-i merhumun hulûluyla” tabiri, istifaların bir günde fiiliyata geçmiş olmasına rağmen istifa düşüncesinin evveliyatının da bulunduğunu kanıtlar niteklindedir.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın istifalara önyak olmasının İTC ile düştüğü düşünsel ayrılıklardan ve İTF'nin tekelci tutumundan mı, yoksa Rıza Nur'un iddia ettiği gibi dahiliye nazırlığı talebinin geri çevrilmesinden mi¹⁸⁷, yani iktidar hırsından mı kaynaklandığını anlayabilmek yalnızca konuya ilişkin söylenenler ve meclis tutuklanakları incelenerek mümkün olacaktır. Aksi halde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Meşrutiyetin sonraki yıllarında HİF'na katılımının ardından meclis dışında yürüttüğü komitacılık faaliyetlerine ve Milli Mücadele'ye olan muhalefetine dayanarak retrospektif bir yaklaşımla yapılacak yorumlar, sağlıklı tespitler sunmaktan uzak olacaktır.

¹⁸³ “The Turkish Chamber”, **The Times**, 5 Mart 1910, nu.39212, s.5.

¹⁸⁴ **Yeni Gazete**, 23 Şubat 1910 (10 Şubat 1325), nu.537, s.3.

¹⁸⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meclis-i Mebusan'da”, **Tanin**, 25 Şubat 1910 (12 Şubat 1325), nu.532, s.1.

¹⁸⁶ Hacı Mustafa Efendi, **Meşrik-ı İrfan**, 25 Ağustos 1910 (12 Ağustos 1326); Aktaran: Hakan Aydın, “İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Konya'da İslamcı Muhalefetin Sesi: Meşrik-ı İrfan”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 17, s.33-52.

¹⁸⁷ Nur, **Hayat ve Hatıratım**, s.330.

C. İSMAİL HAKKI BEY'İN AHALİ FIRKASI REİSLİĞİ VE MECLİS İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın AF'nı kurduğu andan itibaren yürüttüğü muhalefet, İTF mensubu olduğu ve HİF'na katıldığı dönemdeki muhalefetinden kesin bir şekilde ayrılmaktadır. AF reisi olduğu dönemdeki muhalefeti İTF mebusu iken yürüttüğü muhalefetten farklıdır; çünkü artık yeni bir fırka çatısı altında, daha belirgin ve ayakları yere basan bir muhalefet yürütmeye başlamıştır.¹⁸⁸ Böylece İTF'nı sert bir şekilde eleştirme imkanı bulan Gümülcineli İsmail Hakkı, her ne kadar fırkasının programı ile bazı temel değişiklikler vaat ediyor olsa da, eleştirilerini İTF'nin sistemine değil, iktidarı kullanma ve bu sistemi uygulama biçimine yöneltmiştir. Yine fırka reisliği dönemindeki muhalefet HİF mensubu iken yürütecek olduğu muhalefetten farklıdır; çünkü, ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere, HİF ile Gümülcineli İsmail Hakkı ideolojik kimliğini bir kenara bırakarak aksiyoner kimliğini ön plana çıkaracak ve siyasi hedeflerinden ziyade şahsi çıkarları ile hareket edecektir.

1. İstifanın Nedenleri ve İstifalara Yönelik İlk Tepkiler

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF'ndan istifası ve AF'nı kuruşu, özellikle İTF mensuplarından gelen sert eleştirilere sebep olmuştur. Bu eleştiriler genellikle İsmail Hakkı Bey'in şahsi emelleri ve onun güç arayışı vurgulanarak dile getirilmiş ve İTF mensupları tarafından istifasının düşünsel farklılıklara dayanmadan gerçekleştiği ifade edilmiştir. İstifanın ve AF'nın hiçbir makul sebebe dayanmadan, ani bir şekilde ortaya çıktığı görüşünü ise, bir ay sonra istifa edecek olan AF kurucularının 24 Ocak 1910 (11 Kanunusani 1325)'da gerçekleşmiş olan Hakkı Paşa kabinesinin güven oylamasında kabineye itimat oyu vermiş olmaları güçlendirmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Kaygusuz, a.g.e., s.65.

¹⁸⁹ MMZC, D.1, C.2/29, 24 Ocak 1910 (11 Kanunusani 1325), s.641-643.

İstifaların hemen ardından, gazetelerde yeni kurulan fırkayı ve istifaları eleştiren yazılar yayımlanmış, İTC'nin Edirne'deki Birinci ve İkinci Kulüplerinin idare heyetleri istifaları protesto eden bir telgraf göndermiştir.¹⁹⁰ Telgrafta, istifaların “Osmanlılığı saklayan kuvve-i galibeyi dağıtmak neticesini düşünmeyerek” gerçekleştirildiği vurgulanmış ve bundan dolayı istifa sahiplerine teessüf edilmiştir. Buna ilaveten, bu kişilerin, en başta İTC'ne dahil olmalarının nedeninin de “mebusluk mevkiini temin etmek” amaçlı olduğu dile getirilmiştir. İstifa sahiplerinin mevkii ve şöhret amacıyla hareket ettiğini ifade eden bu telgrafa cevaben Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in kaleme aldığı yazı *Yeni Gazete*'de yayımlanmıştır.¹⁹¹ İTC Birinci ve İkinci Kulüp Heyet-i İdareleriyle İskeçe Müntehib-i Sanilerinden malumül esami zevata hitaben yazdığı bu yazıda Gümülcineli İsmail Hakkı, İTC Merkez-i Umumisinin, cemiyetin fırka mensuplarına asla müdahalede bulunmayacağına ve firkanın dilediği gibi program düzenlemesi ile istediği tarzda çalışabileceğine ilişkin beyanlarını hatırlamıştır. İTC Merkez-i Umumi'sinin bu beyanından sonra İTC'nin ilan ettiği programın bir kenara bırakılarak yeni bir program oluşturulduğunu ifade eden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, bunun, cemiyetin merkez-i umumisinin fırkaya ve fırka mensuplarına hiçbir şekilde müdahale etmediğinin ve firkanın artık tam bir hareket serbestliğine sahip olduğunun ispatı olduğunu söylemiştir. Durum böyleyken Gümülcineli İsmail Hakkı Bey: “Bu hareket serbestliğinin netice-i tabiiyesi olarak her ferdin firkada kalmak ve programla çalışmak veya istifa etmek hakkı zahir olmuştur.” diyerek istifasının biraz da cemiyetin fırka üzerindeki etkisinin azalmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. İsmail Hakkı Bey, sonrasında yazısına şu sözlerle devam etmiştir:

“Benim verdiğim yemin cemiyete, yani meşrutiyetin muhafazasına bir yemindir. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan istifa Meşrutiyete muhalefet demek midir?... Bugünkü firkanın programı, vaktiyle cemiyet tarafından tanzim olunan program değildir.”

¹⁹⁰ *Yeni Tasvir-i Efkar*, 27 Şubat 1910 (14 Şubat 1325), nu.268, s.4.

¹⁹¹ “Efkar”, *Yeni Gazete*, 28 Şubat 1910 (15 Şubat 1325), nu.542, s.3.

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere cemiyetin kurulduğu ilk zamanlardan daha farklı bir çizgide ilerlemeye başlamış olması ve fırka mensuplarının sayısının arttıkça fırkanın gayri mütecanis bir yapıya bürünmesi Gümülcineli İsmail Hakkı'nın istifasının nedenlerinden bazılarını oluşturmuştur. Yine hem İTC'yi destekleyen hem de İTC'ye muhalif gazeteler, partide meydana gelen bu kopuşların, İTC'nin homojen olmayan yapısının doğal bir sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre, ekseriyet fırkasının eski halde kalması zaten mantiken imkansızdır.

İTC muhalifi gazeteler de bu kopuşu hürriyetin muhafazasına doğru atılan önemli bir adım olarak görmüş, yeni fırkayı coşkuyla karşılayarak istifaları şu sözlerle olumluşlardır: “Aralarında hiçbir rabita-i fikriye bulunmaksızın bir araya cem’ edilen yüzlerce zevat günün birinde bir inkısam-ı tabii ve içtihadiye uğrayacak ve Meclis-i Mebusanımızda hakiki fırka hayatı ondan sonra başlayacaktır.”¹⁹² Yine aynı şekilde, İTF'yi destekleyen gazeteler de İTF mensuplarını bir fikir ve meslek değil, bir isim etrafında toplanmış olan kişiler olarak gördüklerini ifade etmişler ve ayrılışın fırkanın bu yapısının doğal bir sonucu olduğunu belirtmişlerdir.

İlerde AF'nı çeşitli yazılarıyla destekleyecek olan *Yeni Gazete* de, istifanın hemen arkasından yeni fırkayı değerlendirmiş, istifaların şahsi sebeplerden değil de hakiki ihtiyaçlardan doğduğunu belirterek bu kopuşu sevinçle karşılamıştır. *Tasvir-i Efkar*'da ise Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi tam aksine istifaları eleştirmiş ve sebepleri konusunda şunları söylemiştir:

*“Acaba bu itizale sebep programın yolsuzluğu mu? Yoksa suret-i tatbiki mi?... Asıl sebep-i itizal bu cihet değildir. Bilakis şahsiyet ve eşhas cihetidir... Bizde garip bir halet-i ruhiye vardır: herkes birinci olmak ister. İkinciliğe razı olan az bulunur. Alelade nazırlığa razı olanlar ise parmakla gösterilmeye şayandır.”*¹⁹³

¹⁹² “Ahali Fırkası”, **Yeni Gazete**, 23 Şubat 1910, (10 Şubat 1325), nu.537, s.1.

¹⁹³ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Ahali Fırkası Münasebetiyle Nazariyat ve Bizdeki Tatbikatı”, **Yeni Tasvir-i Efkar**, 23 Şubat 1910 (10 Şubat 1325), nu.264, s.1.

Filibeli Ahmet Hilmi ile benzer şekilde Mevlanzade Rıfat da hatıratında Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF'ndan ayrılışını şu şekilde yorumlamıştır: “Kendisine hükümette bir sandalye verilmediğinden gücenerek İttihat Terakki dahilinde fesada başlamış ve bundan dolayı İttihat Terakki kendisini fırkadan ve mebusluktan ihraç eylemişti.”¹⁹⁴ Mevlanzade Rıfat'ın kullandığı “ihraç eylemişti” ifadesi, istifanın bir mecburiyet ve bir zorlama sonucu gerçekleştiğini ima etmesi bakımından dikkate değerdir. *La Turquie* Gazetesi de İTF azalarından birkaçının fırkadan çıkarılmasının birkaç aydır düşünülen bir mesele olduğunu ve bu sebeple istifaya şaşırmadıklarını belirtmiştir.¹⁹⁵ Mustafa Sabri Efendi ise *Yeni Gazete*'deki yazısında bu iddialara şu sözlerle yanıt vermiştir:

*“...İttihat ve Terakki Fırkası'ndan istifa eden bazı rüfekamızın zaten fırkadan çıkarılmaları mütesavver imiş, bu suretle ayrılanları firkanın tasfiyesine hizmet ettiğinden isabet olmuş. Evet, bir emr-i vaki karşısında bulunanlar tarafından söylenecek söz de böyle olur. Lakin ben ve bazı refikamız bir buçuk aydan beri fırkaya devam etmiyorduk. Yani bizi ihraç için firka müsait zamana malik idi...”*¹⁹⁶

İstifaya yönelik diğer bir iddia ise istifanın, Adliye Nazırının intihabı meselesinde İTF ile Gümülcineli İsmail Hakkı arasında meydana gelen anlaşmazlıktan kaynaklanmış olduğuna ilişkindir.¹⁹⁷ Benzer şekilde, İsmail Hakkı Bey ile istifa eden ve muhafazakar oldukları bilinen diğer mebusların istifalarının Hakkı Paşa'nın Şeyhülislam olarak Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'yi atamış olmasından¹⁹⁸ kaynaklandığı da iddia edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu kişilerin Şeyhülislamlık görevine Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi gibi ılımlı biri yerine daha muhafazakar görüşlere sahip birinin getirilmesi gerektiğini düşünmelerinden doğan memnuniyetsizliğin istifalara sebebiyet verdiği iddia

¹⁹⁴ Mevlanzade Rıfat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü*, İstanbul, Nehir Yayınları, 1993, s.330.

¹⁹⁵ *Tanin*, 24 Şubat 1910 (11 Şubat 1325), s.3.

¹⁹⁶ *Yeni Gazete*, 27 Şubat 1910 (14 Şubat 1325), nu.541, s.2.

¹⁹⁷ *Tanin*, a.y.

¹⁹⁸ Güneş, a.g.e., s.108.

edilmiştir.¹⁹⁹ Fakat İsmail Hakkı Bey ile diğer mebusların Hakkı Paşa kabinesine itimat oyu vermiş olmaları bu iddianın gerçek olma ihtimalini zayıflatmıştır.²⁰⁰ Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ise bu iddialara ve eleştirilere *İkdam* Gazetesi'ndeki yazısında şu sözlerle cevap vermiştir:

“Adliye Nazırının intihabı meselesinde Jön Türk'ün²⁰¹ benimle fırka arasında tahaddüsünü rivayete müsteniden hikaye ettiği ihtilafın, bermutad muhaliflerini efkar-ı umumiyede düşürmek için öteden beri takip olunan “nazır olmak istiyor! Vali olmak istiyor...” gibi isnadattan başka bir mahiyette olmadığını işin içinde olanlar pek ala bilirler... “Nezaret istedi... sadaret istedi...” gibi sözlerin modası artık geçmiştir...Bu beyanattan maksadları, he-nüz teşkil edilen Fırka-i Ahali'yi enzar-ı nasta düşürmek ve tevessüne set çekmektir.”²⁰²

Gümülcineli İsmail Hakkı yine aynı yazısında, muhtemelen ilk ve son olarak, istifasının nedenlerine de kısaca değinmiştir. İTF'nın Heyet-i Umumisi ile değil de yalnızca birkaç azasıyla arasında anlaşmazlık olduğunu ifade eden Gümülcineli İsmail Hakkı, istifasının nedenlerinin “Hilmi Paşa ile birkaç azanın iskatına ait fırka müzakeratında, Ferit Paşa'nın Dahiliye Nezaretinden iskatında ve bunlara müteselsil birçok esbabda” aranması gerektiğini söylemiştir. Kendisine yöneltilen istifasının aniden ve makul sebeplere dayanmadan gerçekleştiği yönündeki eleştirilerin aksine, bu kopuşun nedenlerini Hakkı Paşa kabinesinin de öncesine, Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti dönemine (6 Mayıs 1909-12 Ocak 1910)²⁰³ kadar götürmüştür. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu ifadeleri, Hacı Mustafa Efendi'nin istifa düşüncesinin eskilere dayandığını ve bir süredir uygun zamanın beklendiğini iddia eden sözlerini destekler niteliktedir.

¹⁹⁹ Tanin, a.y.; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.154.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.282.; Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, s.169-171.

²⁰⁰ MMZC, D.1, C.2/29, 24 Ocak 1910 (11 Kanunusani 1325), s.641-643.

²⁰¹ Jön Türk Gazetesi'nin bu yöndeki iddiasından bahsediyor.

²⁰² Gümülcineli İsmail Hakkı, “Fırka-i Ahali”, *İkdam*, 25 Şubat 1910 (12 Şubat 1325), nu.5545, s.3-4.

²⁰³ Güneş, a.g.e., s.91-107.

İstifaya ve fırkanın kuruluşuna yönelik eleştiriler ile bu eleştirilere cevaben söylenenler beraber değerlendirildiğinde, istifanın gerekçelerini net bir şekilde sunmak yine de mümkün olmamakla birlikte, Gümülcineli İsmail Hakkı ile AF'nın diğer mensuplarının Şehremaneti istikrazı müzakerelerinde somut olarak görülen bir kamplaşmanın içinde yer aldıklarını söylemek mümkündür. Özel olarak Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF ile anlaşmazlığa düşüşü ve hükümetin faaliyetlerine karşı çıkışı ise ilk kez İsmail Kemal Bey meselesi ile görünür olmaya başlamıştır. Tüm süreç birlikte değerlendirildiğinde, en azından Gümülcineli İsmail Hakkı'nın meclisteki muhalefeti göz önünde bulundurulduğunda, fırkanın bir günde kurulmuş olduğuna yönelik iddialar çok sağlıklı görünmemektedir.

2. AF'nın Mahiyeti ve Programı

İstifaların²⁰⁴, fırka programının²⁰⁵ ve dahili nizamnamenin²⁰⁶ yayımlanmasının ardından, önceki başlıkta da değinildiği gibi, gerek muhalif gerekse İTCyanlısı gazeteler hem istifaları hem de fırkanın mahiyetini irdelemeye başlamışlardır. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın AF Reisi olduğu sırada meclis içindeki faaliyetlerini incelemeden evvel, fırkasının programına değinmek onun fikri altyapısını anlamada ve faaliyetleriyle düşüncelerinin ne ölçüde örtüştüğünü saptamada büyük fayda sağlayacaktır.

Resmi kuruluş tarihi 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325)²⁰⁷ olarak kabul edilen AF'nın üyelerinin çoğunluğu²⁰⁸ ilmiye mensuplarından oluştuğu için pek çokları

²⁰⁴ "İttihat ve Terakki Fırkası'ndan İstifa", **Sada-yı Millet**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.84, s.2.; "İstifanname", **Sabah**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.7335, s.2. Ek-2.

²⁰⁵ **Yeni Gazete**, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325), nu.535, s.1.

²⁰⁶ **Yeni İkdâm**, 2 Nisan 1910 (20 Mart 1326), nu.20, s.3-4.

²⁰⁷ **Yeni Gazete**, a.y.

²⁰⁸ Fırkanın kaç mensubu bulunduğu dair üzerinde mutabakata varılmış bir sayı yoktur. Yeni Gazete kırk (**Yeni Gazete**, 23 Şubat 1910 (10 Şubat 1325), nu.537, s.1.), Hüseyin Cahit, İkdâm ve The Times otuz ("Meclis-i Mebusan'da", **Tanin**, 25 Şubat 1910 (12 Şubat 1325), nu.532, s.1.); ("Yeni Fırka", **İkdâm**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.5443, s.1.); ("The Turkish Chamber", **The Times**, 5 Mart 1910, nu.39212,s.5.) , Rıza Nur on yedi (Rıza Nur, **Siyasi Risaleler**, ed.Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, Şehir

tarafından“muhafazakar” bir fırka olarak tanımlanmış²⁰⁹ ve Avrupa ülkelerinin meclislerindeki “ruhban fırkaları”na benzetilmiştir.²¹⁰ Ziya Şakir de, AF’nı “kıpkızıl bir muhafazakar parti” olarak nitelemiş ve Gümülcineli İsmail Hakkı’nın fırka mensuplarını mutaassıp kişilerden seçmiş olması konusunda bazı kişilerin getirdiği şu yorumu aktarmıştır:

“Gümülcineli, 31 Mart Vak’ası’ndan ders almış, cahil halk tabakasının kolayca sevk ve idare edilerek, bir isyan ve ihtilale sürükleneceğini anlamıştır... Türk ve İslam kitlelerinin basit ve cahil zümresinin nazar-ı dikkatlerini celbederek bunları fırkasına taraftar yapmak için arkadaşlarını ulema denilen sarıklılardan ve taşralarda avam üzerinde müessir olan mutaassıp mebuslardan seçmişti.”²¹¹

Ziya Şakir Gümülcineli İsmail Hakkı’nın ulemadan kişilerle aynı firkada yer almasını onun liderlik ve şöhret hırsına bağlayarak İsmail Hakkı Bey’in zamana, hale, insana göre akide ve emel gösterdiğini söylemiş ve fırkasının mensupları ile hiçbir düşünsel yakınlığının bulunmadığını dile getirmiştir.²¹² Ziya Şakir, Gümülcineli İsmail Hakkı’nın fırka mensuplarını kendisiyle hiçbir benzerlik taşımayan kitleden seçmiş olmasının fırkayı hakiki bir muhalefet fırkası olmaktan uzaklaştıracağını ise şu dikkat çekici sözlerle ifade etmiştir:

“...Fırkayı teşkil edenler, kırk yıl bir kazanda kaynasalar, birbirleriyle imti-zaç edecek mahiyette şahıslar değildi. Mesela; Tokat Mebusu Mustafa Sab-

Yayınları, 2005, s.79.) ve Ziya Şakir (Ziya Şakir, **Hürriyet ve İtilaf- Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?**, ed. Serkan Erdal, İstanbul, Akil Fikir Yayınları, 2011, s.65.) yirmi sayısını vermişlerdir.

²⁰⁹ **Tanin**, 24 Şubat 1910 (11 Şubat 1325), s.3.; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.20.; Kaygusuz, **a.g.e.**, s.65.; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.1, s.272.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.282.; Ziya Şakir, **a.g.e.**, s.64-65.; Celal Bayar, **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, ed. Cem Çobanlı, C.2, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997, s.82.

²¹⁰ Ahmed Hilmi, **a.y.**

²¹¹ Şakir, **a.g.e.**, s.64-65.

²¹² Şakir, **a.e.**, s.113. (Bu sözler, Ziya Şakir Bey ismini vermemiş ve yalnızca “bir Türk münevveri” demiş olsa da, Rıza Nur’un da hatıratında geçen sözlerdir. Böylece kendi görüşlerinin haklılığını Rıza Nur’un ifadelerine dayandırarak kuvvetlendirmek istemiştir. Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldür?**, s.97.)

ri Hoca'nın, ustura ile tıraş edilmiş pırıl pırıl kafası ile kirli saçlarından şıpır şıpır yağ damlayan Gümülcine Mebusu İsmail Bey'in kafası nasıl birleşebilirdi?"²¹³

Genel olarak AF'na, özel olarak da Gümülcineli İsmail Hakkı'ya yöneltilen tüm bu eleştirilere rağmen; Sina Akşin, fırka programının “ilerici” maddeler içerdiğini ve çağdaş, hatta sol taleplerde bulunduğunu ifade etmektedir.²¹⁴ *İkdam* Gazetesi ise AF'nın programının Fırka-i İbad'ın (Osmanlı Demokrat Fırkası)²¹⁵ programına benzetildiğini söylemekle birlikte, AF'nın daha ziyade Batıların *parti de popul* dedikleri fırkanın mukabili olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶ Ayrıca gazete, fırkanın Avrupa'da radikal sosyalist denilen fırkaların benzeri olduğunu söyleyerek bu benzerliği fırka programının dokuzuncu ve onuncu maddelerine dayandırmıştır.²¹⁷ Benzer şekilde *İştirak* Gazetesi de AF'nın sosyal demokrat bir fırka olduğunu belirtmiştir.²¹⁸

Her ne kadar Gümülcineli İsmail Bey'in fırkası muhafazakar ve monarşist olması ve söylem bakımından çok büyük yenilikler sunmaması nedeniyle eleştirilmiş olsa da, aslında AF savundukları ve talep ettikleri bakımından, Sina Akşin'in de belirttiği gibi, İTF'ndan ayrılmaktadır. Kuruluş amacını “milletin bila-tefrik-i cins ve mezhep ahali namı ile yad olunan kısım-ı mühimmenin hakk-ı meşrutiyetleri olan salahiyet-i hakimelerini temin etmek”²¹⁹ olarak tanımlayan fırka, özellikle milliyetçiliğe karşı Osmanlılığı savunmuş olması bakımından İTF'de farklı bir çizgide yer almıştır. Bununla birlikte, programda ayanın kısmen halk tarafından seçilmesine ilişkin olan beşinci

²¹³ Şakir, a.e., s.104.

²¹⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.182-184. (Akşin'e göre sağda olması beklenen bu fırkanın programının çağdaş ve hatta sol olarak nitelendirilebilecek maddeler içermesi bugünkü İslamcı partilerin tutumunu hatırlatmaktadır. Ona göre bu “ilginç karışım”, hem AF hem de bugünkü İslamcı partiler için geçerlik olmak üzere, kendilerine yöneltilen “geri kalmışlık” eleştirilerini çok ileri taleplerde bulunarak reddetme ve kendilerini savunma çabasına dayanmaktadır.)

²¹⁵ Bkz.:s.29.

²¹⁶ *İkdam*, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.5543, s.1.

²¹⁷ Dokuzuncu madde “işçilerin haklarının bihakkin sağlanmasına”, onuncu madde ise “yoksullara vergi indirimi, varlıklılara vergi artırımı”na yöneliktir. (*İştirak*, 9 Nisan 1910 (27 Mart 1326), nu.7, s.106-109.; *Yeni Gazete*, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325), nu.535, s.1.

²¹⁸ *İştirak*, a.y.

²¹⁹ *Yeni Gazete*, a.y.; Sencer, a.g.e., s.54.

madde²²⁰ ve mebus adaylarının seçimden en az beş yıl evvel seçilmek istedikleri bölgeye yerleşmiş olmaları şartına yönelik olan yedinci madde parlamento üzerindeki bürokrat egemenliğini azaltarak yerli eşrafın egemenliğini artırma eğiliminin bir göstergesidir.²²¹

Hukuka ve meşruti uygulamalara verilen önemi göstermesi bakımından ise hiçbir memurun kanuni bir sebep olmadan azline izin verilmeyecek olmasına değinen üçüncü madde ve iktidar olacak kuvvetin muhakkak yalnız kanun kuvvetinden ibaret olmasına vurgu yapan dördüncü madde dikkate değerdir.²²² Yine Basın Kanununun değiştirilmesi ve basına hürriyet verilmesi vaatlerine içeren sekizinci,²²³ ticaret ve ziraat odalarının yaygınlaştırılması ile himaye-i hayvanat cemiyetlerinin kurulmasını vurgulayan yirminci madde ile medrese müfredatına “ihtiyacat-ı asra göre fünun-u lazımenin eklenmesi”ne ilişkin maddeler fırkanın “ilerici” vaatleri arasında sayılabilir.²²⁴

Son olarak, fırka programının “ittihad-ı anasırın tesis ve takririne tevesül olunacağı”na ilişkin on üçüncü maddesi ile resmi dil ile eğitim dilinin Türkçe olduğunu söyleyen; fakat diğer dillerde eğitim serbestliği olacağını vurgulayan on altıncı maddeler fırkanın Osmanlıcılığa yaptığı vurguyu göstermektedir.²²⁵ Bununla birlikte bu maddeler hem çeşitli unsurlardan mebusların fırkaya katılımını sağlamak, hem de halkın genelini memnun etmek gibi amaçlar taşıması bakımından önemlidir.²²⁶

3. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Fırka Reisliği Süresince Siyasi Faaliyetleri

a. Arnavutluk Harekatı Meselesi

1910 yılı baharında, İpek şehrinin yeniden imarında kullanılması için çıkarılan vergi, daha evvel bölgeye hiçbir ciddi yatırımın yapılmamış olması ve gayrimüslimlere

²²⁰ **Yeni Gazete, a.y.**

²²¹ Sencer, **a.g.e.**, s.54.

²²² “Yeni Fırka”, **İkdam**, 22 Şubat 1910 (9 Şubat 1325), nu.5543, s.1.

²²³ Tökin, **a.g.e.**, s.48.

²²⁴ **Yeni Gazete, a.y.**

²²⁵ Sencer, **a.g.e.**, s.55.

²²⁶ **İkdam, a.y.**

de askerliğin zorunlu hale getirilmesi gibi nedenlerle Arnavutluk isyanı çıkmıştır. İsyan sırasında İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey ile Binbaşı Rüştü Bey'e düzenlenen suikast sonucu hükümet İpek ve Priştine sancaklarında olağanüstü hal ilan etmiştir. Arnavutluk İsyanı ve olağanüstü hal kararı, mecliste hararetli tartışmalara neden olmuş, Gümülcineli İsmail Hakkı da bu tartışmaların ön saflarında yer almıştır.²²⁷

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 9 Nisan 1910 (27 Mart 1326) tarihinde "Arnavutluk'un bazı mahallerinde zuhur eden ahvali müessifenin menşe ve mahiyetinden vükela-yı milleti haberdar etmek" amacıyla sunduğu istizah takriri, mecliste tartışılmaya başlanmıştır.²²⁸ Mentşe Mebusu Halil Bey önerinin bir gensoru değil, soru olduğunu belirtmiş ve konu oya başvurulmadan kapanmışsa da meclisin 11 Nisan 1910 (29 Mart 1326) tarihli oturumunda mesele bu kez sual takriri olarak Gümülcineli İsmail Hakkı tarafından yine gündeme getirilmiştir.²²⁹ Priştine Vak'ası'nın ve Yakova'da idare-i örfiyye ilanının sebebini sadareten soran İsmail Hakkı Bey, Binbaşının katli üzerine sıkıyönetim ilan edilmesinin lüzumsuz olduğunu dile getirmiştir. Buna ilaveten memurların Priştine'de "müstebidane, müteazzımane" hareket ettiğini belirterek yeni vergiler nedeniyle hükümeti eleştirmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ise hükümete yöneltilen eleştirilere, Arnavutluk'a sevk edilen asker sebebiyle endişelenmenin yersiz olduğunu söyleyerek dört memlekete sınırı olan (Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Karadağ) bir bölgeye asker göndermenin olağan olduğuna değinmiştir.

Tarık Zafer Tunaya, meseleyi irdelerken Gümülcineli İsmail Hakkı'nın başını çektiği AF Grubunun, ilk kez Türklük-Arnavutluk çatışmasında tüm korkunçluğu ile kışkırtıcı bir rol oynamış olduğunu belirtmiştir.²³⁰ Ona göre bir mebusun (Ereğli Mebusu Müfit Bey) Arnavutluk Harekatı'nın komutanını düelloya çağırması ile Arnavut- Türk çatışması ilk kez açık bir biçimde ortaya çıkmış ve AF böylece Osmanlılık aleyhtarı bir tavır sergilemiştir. Tunaya'nın yorumunu tümüyle reddetmek mümkün olmasa da,

²²⁷ Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, s.176-178.

²²⁸ *MMZC*, 9 Nisan 1910 (27 Mart 1326), D.1, C.2/69, S.654-658.

²²⁹ *MMZC*, 11 Nisan 1910 (29 Mart 1326), D.1, C.1/70, s.5-18.

²³⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s.268.

Gümülcineli İsmail Hakkı muhalif fırkanın reisi olarak, meclisteki sorusuyla hükümeti suçlama veya kınama amacı gütmmediğini, yalnızca meselenin meclisçe anlaşılmasını sağlamaya çalıştığını belirtmiştir.²³¹

b. Rıza Nur Bey'in Tevkifi ve Demokrat Mustafa'ya Yapılan İşkenceler

Sinop Mebusu Rıza Nur Bey'in, "ihlal-i asayiş ve şekl-i hükümeti tayin maksadıyla teessüs ettiği" iddia edilen Cemiyet-i Hafiyeye dahil olduğu iddiasıyla tevkif edilmesinin ardından, meclisin 24 Aralık 1910 (11 Kanunuevvel 1326) tarihli oturumunda bu konu gündeme gelmiş ve Rıza Nur Bey'in tutukluluk süresince işkence gördüğü iddia edilmiştir. Tevkife ve işkencelere ilişkin Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in verdiği takirde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın imzası ikinci sırada yer almış ve Rıza Nur Bey'in tevkif sebebi ile işkencelerin mahiyetinin açıklığa kavuşturulması talep edilmiştir.²³²

Yine meclisin 31 Aralık 1910 (18 Kanunuevvel 1326) tarihli içtimasında Cemiyet-i Hafiyeye ve Rıza Nur meselesi konuşulmuş, Rıza Nur'un tevkifi ve iddia edilen işkencelere ilişkin tahkik komisyonunun kurulması üzerinde durulmuştur. Gümülcineli İsmail Hakkı, Rıza Nur Bey'in tevkifinin ardından konunun açıklığa kavuşturulmamasını eleştirilmiş ve bunu "efrad-ı Osmaniyyenin hukuk-u asliyyesinden olan hürriyet-i şahsiyyeye" tecavüz addetmiştir. Konuya ilişkin ufak bir tahkikata bile lüzum görülmediğini söyleyerek "hükümeti bin türlü mekalîge doğru sürükleyen sadrazamın bila delil verdiği cevab"ın durumu açıklığa kavuşturılmaktan uzak olduğunu ifade etmiştir. Hükümet ile birlikte meclisin tutumunu da eleştiren Gümülcineli İsmail Hakkı:

*"Bugün zımmen Heyet-i Mebusan yavaş yavaş Heyet-i Vükelanın taht-ı emri-
ne ve istibdat ve hakimiyetine giriyor, girmektedir. Meclis-i Mebusanın
taht-ı hakimiyet ve amiriyetinde bulunmak lazım gelen Heyet-i Vükela o a-*

²³¹ MMZC, D.1, C.2/69, 9 Nisan 1910 (27 Mart 1326), s.654-658.

²³² MMZC, D.1, C.1/17, 24 Aralık 1910 (11 Kanunuevvel 1326), s.588-589.

miriyet ve hakimiyetini makusen istimal etmek istiyor.”

diyerek yasama organının yürütmenin kontrolüne girmesinden duyduğu kaygıyı dile getirmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın konuya ilişkin uzun ve etkili konuşmasına rağmen heyet-i tahkikiyyeye ilişkin anket parlamenter önerisi reddedilmiştir.²³³

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İbrahim Hakkı Paşa hükümetini kişi hürriyetinin ihlali ve hukuka aykırı hareket ettiği gerekçesiyle eleştirdiği diğer bir konu ise, ODF üyeleriyle Sosyalist Fırka üyelerinin tutuklanmalarıdır. Sadrazama ve maliye nazırına karşı sert bir dil kullanıldığı gerekçesiyle ODF gazeteleri tatil edilmiş, ardından ODF'nın Ermeni komiteleriyle birleştiği iddia edilerek üyelerinden Demokrat Mustafa, Şirvanizade Tahir ve Pertev Tevfik Beyler Divan-ı Harpçe tevkif ettirilmiştir.²³⁴

Gümülcineli İsmail Hakkı ise 28 Aralık 1910 (15 Kanunuevvel 1326)'da Mebusan Meclisi Riyasetine demokratların tevkifinin hükümetten izahı için bir takrir sunmuştur.²³⁵ “Memalik-i Osmaniye’de hürriyet-i matbuatın mevcudiyeti ve meşrutiyetin hükümferma olduğu hükümet tarafından beyan edilmesine rağmen muhalefet eden gazetelerin bir bir kapatılmasının nedeni”ni Sadrazam Hakkı Paşa’dan sormuştur. Bu tevkiflerin hukuki olmadığını söyleyen Gümülcineli İsmail Hakkı: “Tevkif edilen yedi-sekiz kişinin hürriyetinin Meclis-i Mebusan’da bir istizaha değer ehemmiyeti yoksa Meclis-i Mebusan’dan beklenecek bir şey kalmamıştır.” diyerek hükümete sitemini dile getirmiştir. Bununla beraber, gazetelerin “Matbuat Nizamnamesi’ne muhalif olarak, Divan-ı Harbi Örfiyye ve İdare-i Örfiyyeye bahşolunan selahiyet istimal edilmeyerek yalnızca muhalefet nedeniyle” kapatıldığını dile getirmiş, defaten basın hürriyetinin çiğnendiğini söylemiştir.

Meşrutî sistemin yalnızca kişi hürriyeti temelinde sağlanabileceğini vurgulayan Gümülcineli İsmail Hakkı, bu tevkiflerin ne sebeple icra olunduğunun açıklığa kavuşturulmasının kişi hürriyetine verilen önemi göstereceğini ve bunun da tek yolunun

²³³ MMZC, D.1, C.2/20, 31 Aralık 1910 (18 Kanunuevvel 1326), s.716-747.

²³⁴ Kaygusuz, a.g.e., s.83.

²³⁵ MMZC, D.1, C.2/19, 28 Aralık 1910 (15 Kanunuevvel 1326), s.682-698.

istizah olduğunu söylemesine rağmen; istizah takriri elli kabul oyuna karşı elli üç oyla reddedilmiştir. Meclisteki bu tartışmalar basın özgürlüğü, düşünceyi ifade etme özgürlüğü, meşrutiyet gibi konular etrafında gelişmiştir. İTF mensubu mebuslar ise Gümülcineli İsmail Hakkı'nın eleştirilerine divan-ı harbin gerekliliği ve basın özgürlüğünün her isteyen istediği şeyi yazması anlamına gelmediği gibi açıklamalarla karşılık vermişlerdir.²³⁶

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Cemiyet-i Hafiye ve Rıza Nur meselelerinin tartışıldığı 31 Aralık 1910 (18 Kanunuevvel 1326) tarihindeki meclis oturumunda da ODF üyelerinin tevkifi hakkında konuşmuştur.²³⁷ Rıza Nur'un tevkifi sırasında görmüş olduğu sert muamele nedeniyle kişi hakları ve basın hürriyetinin çiğnenmesi gibi ihlallerden söz etmiş ve bunun en somut örneği olarak da Demokrat Mustafa'nın gördüğü işkenceler öne sürülmüştür.²³⁸ Edirne Mebusu Rıza Tevfik, mevkuf Demokrat Mustafa'ya yapılan işkenceleri anlatmış ve Lütfi Fikri Bey de işkencenin kanıtı olarak, işkencelerde kullanıldığını iddia ettiği bir sopayı, kamçıyı ve sökülmüş tırnakları göstermiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ise Demokrat Mustafa'nın gördüğü işkenceyi Fransız bir doktordan aldığı raporla belgelemiştir. İsmail Hakkı Bey'in deliline karşılık: "Kendi kendini darp etmiştir, Osmanlı doktoru bulamamış mı?" gibi itirazlar gelmiş ve İsmail Hakkı Bey bu itirazlara şu sözlerle karşılık vermiştir:

"Çık sen aksi olarak ufak bir delil göster bakalım. Ne gösterdiniz ben anlamıyorum. Osmanlıların hürriyet-i şahsiyyesi tecavüze uğrar, gazeteler kapatılır eş-has haps ve tevkif edilir, nazarlarında ehemmiyeti olmaz. Diğer taraftan birçok zevat, bir mebus haps olunur, işkence edilir, nazarlarında kezalik ehemmiyeti olmaz. Bu kabinenin ve sizin nazarınızda hangi şeyin ehemmiyeti vardır, söyleyin!"²³⁹

²³⁶ Gökhan Kaya, **II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları- Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.135-136.

²³⁷ **MMZC**, D.1, C.2/20, 31 Aralık 1910 (18 Kanunuevvel 1326), s.716-747

²³⁸ Kaya, **a.g.e.**, s.136.

²³⁹ **MMZC**, **a.y.**

İbrahim Hakkı Paşa Hükümetinin kişi hak ve özgürlüklerini ihlal ve idare-i örfiye ile divan-ı harp kararlarını suistimal ettiğinin göstergesi olan bu iki meselede hükümete en fazla muhalefet eden, yapılan işkence ve baskılardan en fazla bahseden mebuslardan biri Gümülcineli İsmail Hakkı olmuştur.²⁴⁰ Meşrutiyeti yüzeysel olarak algılaması, onu sağlam esaslara dayandırmaması, kişi ve basın hürriyetini kısıtlaması gerekçeleriyle Hakkı Paşa hükümetini suçlayan Gümülcineli İsmail Hakkı, baskıcı tavrı ile hükümetin meşrutiyet aleyhinde keyfi uygulamalarda bulunduğunu meclis müzakerelerinde sık sık tekrar etmiştir. Bu sert eleştirileriyle İsmail Hakkı Bey, AF reisi sıfatıyla dönemin en ateşli muhaliflerinden biri olmuş, bu muhalefetini ise “hürriyet”, “hukuk”, “meşrutiyet” gibi mefhumlara yaptığı vurgularla desteklemiştir.

Onun ODF’ni destekleyen tutumu ve hükümete olan muhalefeti iktidar yanlısı taraflarca o kadar rahatsız edici bulunmuştur ki, konunun gündemde olduğu süre boyunca Gümülcineli İsmail Hakkı’ya defalarca imzasız tehdit mektupları gönderilmiştir. Bu mektuplardan birinde şu cümleler yer almaktadır: “Siz Millet Meclisindeki ihtilafınızla hükümeti güçlülere düşürüyorsunuz. Bu halde fedailer terbiyenizi vermeye hazırdır.”²⁴¹ Bu denli açık tehditlere ve mecliste de eleştirilerine sertçe karşı çıkılmasına rağmen Gümülcineli İsmail Hakkı muhalefetini sürdürmüş, hükümet aleyhindeki eleştirilerinin dozunu giderek artırmıştır.

c. 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Siyonizm Meselesi

Meclisin üçüncü içtima senesine gelindiğinde, Gümülcineli İsmail Hakkı muhalefetini sertleştirmiş, hükümeti özellikle bütçe ve dış borçlanmalar konusunda eleştirmeye başlamıştır. Maliye Nazırı Cavit Bey’in “1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu” konulu bütçe konuşması, 22 ve 23 Şubat’taki dış borçlanmalar ve maliye konularında hükümete yöneltilen ve yöneltmesi muhtemel olan eleştirilere cevap

²⁴⁰ Kaya, a.y.

²⁴¹Kaygusuz, a.g.e., s.84.(Bezmi Nusret Kaygusuz’un hatıratındaki ifadelerine göre, Demokratlar konusunda hükümeti eleştiren Lütfi Fikri Bey’e de İsmail Bey’inkine benzer tehdit mektupları gelmiştir.)

niteliğinde olmuştur.²⁴² Cavit Bey, maliye nezareti hariç hiçbir kaleme ciddi bir artış olmadığını belirterek yakın zamanda gelir artışı ile birlikte denk bütçeye ulaşabileceğini ifade etmiştir.

Cavit Bey'in bütçe konusundaki bu iyimser tutumuna karşı en sert tenkidler Gümülcineli İsmail Hakkı'dan gelmiştir. Meclisin 1 Mart 1911 (16 Şubat 1326) tarihli oturumunda devam eden bütçe müzakerelerinde söz alan Gümülcineli İsmail Hakkı, bütçeyi ve Cavit Bey'in maliye politikasını saatlerce eleştirmiştir.²⁴³ İçinde buldukları senenin maliyesinde aşırılıklar olduğundan bahsetmiş ve her zaman olduğu gibi eleştirilerini "milletin menfaati"ni vurgulayarak dile getirmiştir. İsmail Hakkı Bey, şu sözleriyle hem Cavit Bey'in maliye politikasını eleştirmiş, hem de maliyenin durumunun ilerde daha büyük olumsuzluklara yol açabilme ihtimalinden duyduğu kaygıyı ifade etmiştir:

*"Cavit Bey şu milletin sırtında bulunan ve otuz-kırk seneden beri onu inletmiş ve ezmiş olan hamuleye pek çok ve hem de sinini sabıkaya nispetle pek çok hamuleler ilave etmiştir...Bu fevkaladelikler bilakis milletin zararına, milletin felaket ve musibetine baliğ olarak netayıç tevlit edici fevkaladeliklerdir."*²⁴⁴

Dış borçlanmalara da dikkat çeken Gümülcineli İsmail Hakkı, 1327 senesi arefesinde hazinenin yalnızca borçla, hem de ihtiyatsızlık, tedbirsizlik sonucu yapılmış yirmi milyona yakın borçla doldurulduğunu belirtmiş ve dış borçların "medar-ı iftihar" olmadığını ifade etmiştir. Konuşmasını sürdüren Gümülcineli İsmail Hakkı, Maliye Nazırının bütçe konusunda yapılacak pek çok şeyi sonraya bıraktığını söylemiş, Cavit Bey'i "gelecek sene şöyle yapacağız, böyle yapacağız." dediği halde hiçbir vaadini yerine getirmemiş olması konusunda eleştirmiştir. Cavit Bey'le arasında geçen hararetli tartışmada Maliye Nazırına dış borçlara ilişkin söylediği şu sözler, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın ne kadar sert bir muhalif olduğunu kanıtlar niteliktedir: "Senin aklının ne

²⁴² Kansu, **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913**, s.210.

²⁴³ Mustafa Akdağ, "Ahali Fırkası", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s.117-118.

²⁴⁴ **MMZC**, 1 Mart 1911 (16 Şubat 1326), D.1, C.3/49, s.311-347.

kadar maliyeye erdiği herkesin malumu. Malum olan istikrazlarla milleti çukura batırdın.” Bunların ardından 1327 bütçesi ve 1325-1326 senelerinin bütçelerini sayısal verilere dayanarak karşılaştıran Gümülcineli İsmail Hakkı, böylece maliyenin zaman içerisinde nasıl büyük bir çöküşe doğru gittiğini göstermeye çalışmıştır.

Daha sonra reji konusuna değinen Gümülcineli İsmail Hakkı, bu meseleyi “Memalik-i Osmaniye’nin hayat ve memat meselesi” olarak tanımlayarak “işgüzar” Maliye Nazırının bu konuya ilişkin ne yaptığını kendisinden sormuştur. Rejinin halkı ezdiğine, buna sebebiyet verenin de inhisar olduğuna vurgu yapan Gümülcineli İsmail Hakkı, hükümetin hala inhisar usulünde ısrarcı olduğunu ve meseleyle yeterince ilgilenmediğini belirtmiştir. İstikraz meselesine dair tedbirsizliklerin, kanuni olmayan muamelelerin devleti çok daha kritik ve tehlikeli olabilecek Siyonizm tehdidi ile karşı karşıya getirdiğini söylemiştir.

İstikraz meselesinde Siyonist sevki ve parmağı olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey,²⁴⁵ böylece bütçe eleştirisi ve istikraz melesi dahilinde konuyu Cavit Bey ve hükümet eleştirisine yoğunlaştırmış, üstelik bunu mecliste ilk kez Siyonizm sorununu dile getirerek yapmıştır.²⁴⁶ Maliye Nazırının özellikle dış borçlanmalar konusunda Deutsche Bank kanalı ile Siyonizmin ve Siyonist Yahudi sermayedarların tesairi altına girdiğini ileri süren Gümülcineli İsmail Hakkı, Osmanlı Bankası’nın bir kenara itildiğini ve Siyonizme bu denli müsamaha gösterilmesi nedeniyle Türkiye’de Siyonist propagandanın hız kazandığını belirtmiştir.²⁴⁷

Bununla beraber, bir İsrail hükümeti kurma amacı güden bu cemiyetin içinde, Türkiye’de yüksek makamlarda bulunan bazı kişilerin de yer aldığını söyleyerek hem Cavit Bey hem de bazı Yahudiler için ciddi bir suçlamada bulunmuştur. Bu suçlamalarını özellikle Sir Ernest Cassel’e yöneltmesinin ardından Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa: “İsmail Bey gibi fırka reisi bir mebusun bu gibi efkâr ve kanaatte devam etmemesi için de, hazır bu lakırdılar açılmışken, hakikatin tamamen tavazzuh etmesi

²⁴⁵ MMZC, 1 Mart 1911 (16 Şubat 1326), D.1, C.3/49, s.311-347.

²⁴⁶ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.268-269.

lazımdır.” diyerek Cassel’in Türkiye’ye hizmet etmeye çalışan gerçek ve sadık bir Türk dostu olduğunu belirtmiştir.²⁴⁸

Meclisteki sert tartışmaların ardından Cavit Bey’in, Gümülcineli İsmail Hakkı’nın maliyeye ilişkin eleştirilerine: “İslahatın yollarını da gösterin.” diye karşılık vermesi ile sözü tekrar İsmail Hakkı Bey almış ve iki çözüm yolu sunarak konuşmasına son vermiştir. Bu yollardan ilkinin, maliyeyi bilen ve daima maliye üzerine meşgul olan “muktedir” bir maliye nazırı bulmak olarak açıklamıştır. İkinci önerisi ise, Meclis-i Mebusan’ın, kabinenin maliyeye ilgili kararlarını gelişigüzel kabul etmemesine, tüm tahsisatı en ince ayrıntısına kadar tetkik etmesine ve böylece hükümetin “dibbestesi” olmaktan kurtulmasına ilişkin olmuştur.

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın maliyeye ilişkin görüşmeler sırasında Siyonizm meselesini açarak İttihatçı hükümet ile Siyonistler arasında bağ olduğunu savunmasının nedeni,²⁴⁹ Aykut Kansu’ya göre Yahudi düşmanlığı üzerinden Cavit Bey’i eleştirmektedir.²⁵⁰ Yine Tunaya’nın yorumuna göre de İsmail Bey bütçe ve maliye politikalarından hareketle Yahudi aleyhtarı olduğunu, sonraki meclis müzakerelerinden de görüleceği üzere, kanıtlamıştır.²⁵¹

²⁴⁷ “The Turkish Chamber and Zionism”, **The Times**, 3 Mart 1911, nu.39523, s.5.

²⁴⁸ **MMZC**, 1 Mart 1911 (16 Şubat 1326), D.1, C.3/49, 336-337.; **The Times**, a.y., ; Kansu, **İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, s.212.; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.1, s.269.

²⁴⁹ Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.568.; Tunaya, a.y.

²⁵⁰ (Cavit Bey’in Yahudi kökenli olmasından hareketle) Kansu, a.y. (Cavid Bey ile İsmail Hakkı Bey’in arasında ilk kez 1908 yılında yine Meclis-i Mebusan’da bütçe ile ilgili sürtüşmeler yaşanmıştır. Günlüklerinde Bütçe Encümeni Raportörü görevi vesilesiyle İsmail Hakkı Bey’den bahseden Cavid Bey, kendisi hakkında şunları yazmıştır: “Meclisin 324 senesinden müdevver düyuna a’it madde-i kanuniyeyi raportör sıfatı ile müdafa’a ettim. Alakadar veya cahil mu’arızlarım vardı. Birinci kısımda kontratçılar, ikinci kısımda Gümülcineli İsmail gibi usul-i maliyenin elifbasını bilmeyen hasud ve garazkar biri bulunuyordu...” Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan, Servet Avşar, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.21.)

²⁵¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.1, s.268-269. (Tarık Zafer Tunaya’nın İsmail Hakkı Bey için “Yahudi Aleyhtarı” ifadesini kullanması, meclisin 9 Ocak 1912 (27 Kanunuevvel 1327) günü oturumuna dayanmaktadır. (**MMZC**, 9 Ocak 1912 (27 Kanunuevvel 1327), D.1, 4, C.2/34, 403-404. Tunaya, İsmail Bey’in o tarihteki oturumda söylediği: “Bizim fırkamızda yalnız Musevi noksandır, bizde yoktur.” sözlerini Yahudi düşmanlığı olarak yorumlamışsa da, Tunaya’nın kitabında “Ahali Fırkası” başlığı altında bahsettiği bu olay, İsmail Hakkı Bey’in HİF’na katıldığı tarihten sonra gerçekleşmiştir.)

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bütçe tartışmaları ve buradan hareketle Siyonizm meselesi hakkındaki tutumunu birkaç farklı açıdan değerlendirmek mümkündür. Öncelikle, muhalif bir fırkanın reisi sıfatıyla hükümete ve özellikle Cavit Bey'e maliye politikalarına ilişkin yönelttiği eleştiriler makul görünmektedir. Daha da önemlisi; 1327 yılı bütçesi, reji ve istikraz konuları gibi eleştiriye açık ve sayısal verilerle haklılığı desteklenebilecek meselelerdeki tutumu, Gümülcineli İsmail Hakkı gibi coşkulu bir muhalif için şaşırtıcı olmaktan uzaktır. Özellikle Rıza Nur ve ODF mensuplarına yapılan işkenceler meselelerindeki tutumu da göz önünde bulundurulduğunda, bütçe konusundaki tavrının Cavit Bey'in şahsına yönelik olduğunu söylemek abartılı görünmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Siyonizm meselesindeki üslubu dikkate değerdir. Onun bu tutumu nedeniyle konu zaman zaman bütçe ve mali politikalar eleştirisinden çıkıp siyasi ve ideolojik bir eleştiri halini almıştır. Kendisinin gözünde bu tavrının nedeni "Osmanlı'yı müşkilata düşürüp kucaklarına düşürmek isteyen Siyonizm" in Memalik-i Osmaniye'de kökleşmesini önlemek amacıyla meclise ve hükümete uyarıda bulunmak olsa da, asıl nedenin Meşrutiyetin ilk zamanlarından beri yürüttüğü muhalefet tarzının artık değişmeye başlamış olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. O zamana kadar hükümete yönelik tenkidlerini "milletin çıkarları", "kişi ve basın hürriyeti", "meşruti sisteme uygunluk" gibi veçhelere dayandırarak dile getiren Gümülcineli İsmail Hakkı, artık yavaş yavaş bunu değiştirerek daha kışkırtıcı, zaman zaman daha aksiyoner bir muhalefet yürütmeye başlayacaktır.

4. AF'nın Sonu ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na Katılışı

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTC üyesi olarak girdiği mecliste kısa süre sonra AF reisi sıfatıyla muhalefet safına geçmesi, pek çokları tarafından şiddetle eleştirilmiş ve onun şöhret hırsının tatmini çabası olarak yorumlanmıştır.²⁵² Tüm eleştirilere rağmen

²⁵² Hüseyin Cahit Yalçın, "Meclis-i Mebusan'da", **Tanin**, 25 Şubat 1910 (12 Şubat 1325), nu.532, s.1.; Şakir, **a.g.e.**, s.113.; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Ahali Fırkası Münasebetiyle Nazariyat ve Bizdeki

İsmail Hakkı Bey'in fırka reisliği süresince mecliste dahil olduğu tartışmalarda hükümete getirdiği eleştirilerin ana eksenini “halkın iradesi ve yararı”, “meşrutiyet prensipleri”, “basın ve düşünce hürriyeti” gibi temalar oluşturmuş, tenkidlerini İTF'nin iktidarı kullanış şekline ve hükümetin icaraatlarına yoğunlaştırmıştır.²⁵³ Buna rağmen Gümülcineli İsmail Hakkı'nın fırkası bazı asri taleplerde bulunmak ve İTF'nin programından bazı değişiklikler göstermekle birlikte İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca muhalefet safında yer alacak olan diğer fırkaların İTF'ye yönelttiği suçlamaların dışına çıkamamıştır. Bu suçlamalar hemen tüm muhaliflerde olduğu gibi yürütmenin gücünün Meclis-i Mebusan'ın gücünün üzerinde olmasından ve İTC iktidarının yeni bir istibdat döneminin habercisi niteliğindeki uygulamalarından duyulan rahatsızlık eksenli olmuştur.

AF'nın siyasi faaliyetleri 23 Kasım 1911 (10 Teşrinisani 1327) tarihinde HİF'na katılması ile son bulmuş, böylece Gümülcineli İsmail Hakkı'nın muhalefeti de bu yeni fırka ile farklı bir seyre girmiştir. Bu zamana kadar yalnızca mecliste içinde, tümüyle şeffaf bir şekilde sürdürdüğü siyasi faaliyetleri bundan sonra –ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere- değişikliğe uğrayarak artık tamamen komitacılık ile karmaşık şahsi ilişkiler ve çıkarlar çevresinde gelişecektir. Pek çoklarına göre onun muhalefet tarzındaki bu değişiklik, en azından sonraki dönemleri için, sabit bir siyasal görüşü benimsemeyen, belirli değişkenler dahilinde konjonktüre bağlı olarak seyir gösteren bir muhalif olduğunun kanıtı niteliğindedir. Onun sürece uyum sağlayan ve döneme göre değişiklik gösteren tavrını Rıza Nur da şu sözlerle ifade etmiştir:

“Hilkatte misline nadir tesadüf olunan tiplerden biridir. Metin ve sabit bir seciyesi yoktur. Her gün değişir ve her günün tebeddülü de birbirine zıttır. Zamana, hale, insana göre akide ve emel gösterir; fakat hiçbiri de kendi akidesi ve emeli değildir...Bazen en mutaassıb Müslüman, bazen en koyu dinsiz olur, icabına göre farmason, vaiz-i hoca, şeyh, derviş ve ilh...Bir

Tatbikatı”, **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 23 Şubat 1910 (10 Şubat 1325), nu.264, s.1.; **Tanin**, 24 Şubat 1910 (11 Şubat 1325), s.3.; Yalçın, **Siyasal Anılar**, s.154

²⁵³ Akdağ, **a.g.e.**, s.143.

çapkını elde edecekse onunla çapkınlığın en şenilerini yapar ve ahlak ve namus aleyhine yürür. Bir dindar işgal edecekse hemen hoca ve şeyh olur; dinsizler ve farmasonlar aleyhine kıyam eder...’’²⁵⁴

Sonuç olarak AF, 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325)’te kurularak 23 Kasım 1911 (10 Teşrinisani 1327)’e kadar faaliyetlerini sürdürmüş; fakat bir parlamento grubu olarak kalmış, örgüt kuramamıştır. Meclis dışında teşkilatlanamayan fırka bir yayın organına da sahip olamamıştır.²⁵⁵ Kısa süreli ömrüne ve örgüt temelindeki zayıflığına rağmen o zamana kadar meclis içinde en şiddetli tartışmaların tarafında bulunan, en sert muhalefeti yapan fırka olmuş, parlamento içinde ilk kez bir iktidar-muhalefet ilişkisinin kurulmasını sağlamıştır.²⁵⁶ 1911 Kasım’ına kadar mecliste faaliyetlerini sürdüren fırka, yine 1911’de kurulan HİF’na katılmıştır.

²⁵⁴ Nur, **a.g.e.**, s.96-97.

²⁵⁵ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.271. (Yine de fırkayı destekleyen Yeni Gazete, Sada-yı Millet, İkdam ve İştirak gibi gazeteler olmuştur.)

²⁵⁶ Tunaya, **a.e.**, s.270.; Kaygusuz, **a.g.e.**, s.65.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜRRİYET VE İTİLAF FIRKASI'NA KATILIŞINDAN MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİNE KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. HÜRRİYET VE İTİLAF FIRKASI'NIN KURULUŞU, MAHİYETİ VE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL BEY'İN FIRKAYA KATILIŞI

HİF'nin kuruluş tarihi, Osmanlı'nın hem askeri hem de siyasi olarak en karmaşık zamanlarından birine denk gelmiş olması nedeniyle bu çalışma için de önem arz etmektedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı döneminde mecliste İTF'ye yönelik artan muhalefet, İtalya'nın 29 Eylül 1911 (16 Eylül 1327)'de Trablusgarb'a saldırması²⁵⁷ ile birleşmiş ve ortaya çıkan bunalım, Hakkı Paşa Kabinesinin istifasına neden olmuştur.²⁵⁸ Hakkı Paşa'nın ardından 1 Ekim 1911 (17 Eylül 1327)'de ise Sait Paşa sekizinci kez sadrazam olarak atanmıştır.²⁵⁹ İtalya ile patlak veren savaşın ve kabine değişikliğinin ardından 19 Ekim 1911 (6 Teşrinievvel 1327)'de Sait Paşa kabinesi için yapılan güvenoylamasında verilen ret oyları ise bu tarihten bir ay kadar sonra kurulacak olan HİF'nin kadrosunun habercisi niteliğinde olmuştur.²⁶⁰

Savaşın başlaması ile Trablusgarb'ı “adeta savunmasız bir biçimde bırakmak”la suçlanan²⁶¹ İTF'nin karşısına İkinci Meşrutiyet'in en büyük ve en güçlü muhalefet partisi olan HİF, tam da bu gelişmelerin ortasında, 21 Kasım 1911 (8 Teşrinisani 1327) tarihinde çıkmıştır.²⁶² Uzun süredir dağınık bir şekilde sürdürülen muhalefet hareketini

²⁵⁷ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 7.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2014, s.295-296.

²⁵⁸ Akşin, **a.e.**, s.297.

²⁵⁹ İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.116-126.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.295.

²⁶⁰ **MMZC**, D.1/4, C.1/4, 11 Ekim 1911 (6 Teşrinievvel 1327), s.46-48.; “The Turkish Chamber and the Cabinet”, **The Times**, 20 Ekim 1911, nu.39721, s.5.

²⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, s.295.

²⁶² Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, May Yayınları, 1974, s.61.; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 2.bs., Ankara, Dergah Yayınları, 2012,s.56.; Tunaya, **a.e.**, s.294.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.299.; Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V-VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1436-1444.

tek bir cephede birleştirmiş olan bu partiye, Ahrar Fırkası ile Arap ve Arnavut Mebuslardan müteşekkil Mutedil Hürriyetperveran Fırkası mensuplarının kurucu olarak katıldıkları biliniyorsa da,²⁶³ firkanın teşekkülüne önyak olan asıl kadro, sonradan “Münevveran Takımı” olarak bilinecek olan Rıza Nur, Ahmet Reşit Rey, Kemal Midhat, Hüseyin Siret ve Mahit Said gibi isimlerden oluşmuştur.²⁶⁴

Parti kurulmadan evvel Damat Ferit’in muhalif bir fırka kurulması talebi vasıtasıyla bir araya gelmiş olan Rıza Nur, Kemal Midhat ve Hüseyin Siret’ten oluşan bu grup, Rıza Nur ve Damat Ferit’in evinde gerçekleşen toplantıların ardından, kuracakları firkanın kuvvetli olmasını sağlamak için İTC’nin meşhur muhalifi Sadık Bey’i firkaya davet etme kararı almıştır.²⁶⁵ 1911 yılının başında o güne kadar İTF’nin meclis grubu içinden çıkan en büyük muhalif grup olan Hizb-i Cedit’in lideri konumundaki Sadık Bey²⁶⁶ aracılığıyla onun ordudaki taraftarlarını da firkaya çekmek amacıyla Sadık Bey’in de firkaya iştirakini sağlamışlardır.

Böylece bu yeni fırka, güçlenmek için özellikle fırka mensuplarının niceliğine önem vererek kurucu kadrosunun çeşitli temaslarıyla Ahrar Fırkası ve Hürriyetperveran Fırkası mensupları ile Rum, Ermeni ve Arnavut unsurların ve Hizb-i Müstakilin (meclisteki bağımsız mebuslar) katılımıyla meydana gelmiş, bir anlamda tüm muhalif unsurları bünyesine almıştır.²⁶⁷

²⁶³ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.299.; Sencer, **a.g.e.**, s.61.; Kayalı, **a.g.m.**, s.1437.; Tefvik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 5.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s.137-138.

²⁶⁴ Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996, s.20.; Birinci, **a.g.e.**, s.54.

²⁶⁵ Nur, **a.y.**; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Muhalefetin İflası**, 2.bs., İstanbul, Nehir Yayınları, 2005, s.22-24.; Birinci, **a.y.**

²⁶⁶ Çavdar, **a.g.e.**, s.136.; Ahmed Hilmi, **a.y.**; Bayar, **a.g.e.**, s.56.; Ali Canip Yöntem, “Hizb-i Cedit”, **Yakın Tarihimiz**, C.II, No.4, 1962, s.353-355.

²⁶⁷ Sencer, **a.g.e.**, s.61.; Kayalı, **a.g.m.**, s.1437-1438.; Nur, **a.e.**, s.21.; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.296.; Celal Bayar, **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, ed. Cem Çobanlı, C.2, İstanbul, Sabah

1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na Dahli

Tüm muhalif mebusları HİF çatısı altında toplamaya çabalayan kurucu kadronun faaliyetleri sonucu AF'nın önde gelenlerinden Hoca Vasfi, Hoca Mustafa Sabri ve Hoca Küçük Hamdi Efendiler birer birer yeni fırkaya geçmeye başlamışlardır.²⁶⁸ Ancak Gümülcineli İsmail Hakkı'nın etkisinde kalan AF'nın diğer mebuslarının ve HİF tarafından özellikle fırkaya katılması istenen Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi'nin yeni fırkaya iştiraklerine Gümülcineli İsmail Hakkı müsaade etmemiş, bu mebusları kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bilhassa Zeynelabidin Efendi'nin fırkacılık itibariyle mühim bir mebus olması ve mecliste de hem karakter hem siyasi tavrı itibariyle etkili biri olması nedeniyle HİF mensupları kendisini fırkaya özellikle dahil etmeye çabalamışlardır.²⁶⁹

HİF kurucularının Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi'yi kendi içlerine katma çabalarını sürdürdükleri sırada ise karşılıklarına AF Reisi İsmail Hakkı Bey çıkmıştır. Kendi fırkasına mensup mühim şahsiyetlerin birer birer yeni kurulan fırkaya kaymaları Gümülcineli İsmail Hakkı'yı tedirgin etmiş ve her fırsatta: “İlişmeyin bana, benim adamlarıma. Siz ayrı çalışın, ben de ayrı çalışayım.” diyerek HİF kurucularının bu emeline karşı koymaya çalışmıştır.²⁷⁰ Rıza Nur ise Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu tavrını onun HİF'na kabul edilmek istenmiyor olmasıyla açıklamış ve bu konuda yalnız olmadığını HİF'nın bir mensubunun şu sözleriyle desteklemiştir:

“Katiyyen olamaz... Çünkü bu adam, yalnız hırs için, yalnız mevkii ve şeref hırsı için yaratılmıştır. Eğer icap edip riya göstermek lazım gel-se ve bu maksatla da camiye gitse, mutlaka imamın önüne geçmek ister...Sokakta bir arkadaşı ile yürüse, mutlaka ondan bir karış ilderde

Kitapları, 1997, s.82.; Ziya Şakir, **Hürriyet ve İtilaf- Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?**, ed. Serkan Erdal, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2011, s.112.; Kaygusuz, **a.g.e.**, s.93.

²⁶⁸ Birinci, **a.g.e.**, s.60.; Nur, **a.e.**, s.22.; Şakir, **a.g.e.**, s.113.

²⁶⁹ Şakir, **a.y.**;Nur, **a.y.**

²⁷⁰ Şakir, **a.e.**, s.114.

yürür. Onun için bu adamı aramıza sokmayalım.”²⁷¹

Fakat daha sonra, Rıza Nur’un da iştirak ettiği AF adına yapılan bir toplantıda fırkaya on-on beş mebus kazandırabilmek için “dini maksadına alet eden bir adam olduğundan Zeynelabidin Efendi’yi kendisine kaviyyen bend etmiş olan İsmail Bey” de fırkaya kabul edilerek AF’nın HİF’na dahli sağlanmıştır.²⁷² Bu vesileyle, firkanın diğer mensupları ile beraber Gümülcineli İsmail Hakkı, HİF’nın kuruluşundan iki gün sonra, 23 Kasım 1911 (10 Teşrinisani 1327) tarihinde neşrettiği bir beyanname ile fırkasının HİF’na katılımını ilan etmiştir.²⁷³

Gümülcineli İsmail Hakkı resmi olarak fırkaya girmiş ve firkanın Meclis-i İdare azaları arasında bulunmuş olsa da, gazeteler firkadan bahsedinceye kadar fırkaya ilişkin hiçbir gelişmeden haberdar edilmemiş ve program ile nizamname-i dahiliyenin hazırlanmasında hiçbir şekilde rol almamıştır. Rıza Nur’a göre de İsmail Hakkı Bey “beyan edilen sebep yüzünden kerhen fırkaya alınmış, o da Sadık Bey gibi kendisine yabancı ve başka fikirlerin mahsulü olan program altına, teşekkülünde bir karınca kadar hizmet sebkat etmediği bir bina içine girmişti.”²⁷⁴ Yine Rıza Nur, Gümülcineli İsmail Hakkı’nın fırkaya katılımına ilişkin Selanik Mebusu Rahmi Bey ile aralarında geçen oldukça çarpıcı bir olayı hatıratında şu sözlerle anlatmaktadır:

“Aramızda şöyle bir konuşma oldu:

_ Rahmi, görüyorsun ya, artık kuvvetlendik. Pek yakında ekseriyeti teşkil edeceğiz. Eh... artık sizi devireceğiz.

_ Doktor! Bu dediklerin doğru. Görüyorum ki kuvvetlendiniz. Ekseriyeti de alırsınız. Fakat size bir şey söyleyeyim, bunu unutma! Sizin içinizde Gümülcineli var mı, yok mu? O size kafidir. Bize hiç hacet yok...Bir gün sizi dağıtır. Onu biz biliriz. Tavuk gibi bastığı yerde ot bitmez. Bizim içimizden gittiğine biz çok memnunuz. Sizin içinizde olmasına tabii daha ziyade...Sizi i-

²⁷¹ Nur, a.y.; Şakir, a.y.

²⁷² Nur, a.y.; Birinci, a.g.e., s.60.

²⁷³ **Tesisat**, 24 Kasım 1911 (11 Teşrinisani 1327), nu.130, s.1.

²⁷⁴ Nur, a.g.e., s.21.

*çerden yıkacak. Onun hırsının önünde duracak bir şey yoktur.*²⁷⁵

Tüm bunlar bir arada göz önünde bulundurulduğunda HİF'nin nicelik olarak genişleme ve bütün muhalif unsurları fırkanın bayrağı altında toplama maksadı taşıdığını söylemek mümkün görünmektedir. Fırka mensupları, bu çabanın bir parçası olarak muhalefetin önemli temsilcilerinden olan AF mebuslarını HİF'na dahil etmeye çalışarak bu uğurda, istemeye istemeye, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın da fırkaya katılışına razı gelmek durumunda kalmışlardır. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın AF'nin HİF'na katılışını ilan eden beyannamesi dışında HİF'na ilişkin herhangi bir açıklaması bulunmamakla birlikte, HİF'nin önde gelenlerinin iddiaları, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın kurucu kadro tarafından partide istenmiyor olduğuna yöneliktir. En azından, fırkanın teşekkül faaliyetlerine katılmayıp resmi kuruluş tarihinden iki gün sonra fırkaya dahil olması bu iddiaları desteklemektedir.

2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Programı ve Gümülcineli İsmail Hakkı ile Fikri Yakınlığı

Rıza Nur'un evinde gerçekleşen fırkanın kuruluş toplantıları sırasında Mahir Said Bey tarafından yazılmış olan fırka programının ve dahili nizamnamenin beğenilmemesi üzerine Ahmet Reşit Rey bu işi üzerine alarak fırka programını yeniden yazmıştır.²⁷⁶ Reşit Bey'in yazdığı program ise Salih Hayreddin Paşa'nın konağında incelenmiş ve üzerinde uzunca tartışılarak kabul edilmiştir.²⁷⁷ Böylece 21 Kasım 1911 (8 Teşrinisani 1327)'de kurulan fırkanın yetmiş bir maddelik programı ve dahili nizamnamesi çeşitli gazetelerde neşredilmiş²⁷⁸ ve yeni fırkanın reisi Damat Ferit Paşa, ikinci reisi ise Miralay

²⁷⁵ Nur, **a.g.e.**, s.24-25.

²⁷⁶ Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?", **Tan**, no:26, 28 Kasım 1937, nu.929, s.9.

²⁷⁷ Ahmet Reşit Rey, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim, Yaptıklarım (1890-1922)**, haz. Nur Özmel Akın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.173.

²⁷⁸ "Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı", **Tesisat**, 22 Kasım 1911 (9 Teşrinisani 1327), nu.128, s.3.; "Beyanname-i Umumi", **Yeni İkdâm**, 23 Kasım 1911 (10 Teşrinisani 1327), nu.614, s.2.

Sadık Bey olmuştur.²⁷⁹ Rıza Nur'un ifadesiyle "tamamiyle liberal olan ve parlamentarizm ile demokrasi esaslarına dayanan" fırka programı,²⁸⁰ özellikle muhalif gazeteler tarafından coşkuyla karşılanmış,²⁸¹ bu gazetelerdeki yazılarda fırkanın memleketin ciddi bir ihtiyacını gidereceğinden umutla bahsedilmiştir.²⁸²

HİF'nin temel eleştirisi İTF'nin iktidar tekeline yönelik olmuş ve onu devirip iktidara geçmek gibi pragmatik bir amaçla kurulmuştur. Eylem temeline dayanan ve çeşitli muhalif hareketleri bünyesinde barındıran böyle bir fırkayı belirli bir düşünce sistemine yerleştirmek mümkün görünmemekle birlikte²⁸³ fırka programı kendine has bazı ilkeler barındırmıştır. Tarık Zafer Tunaya, bu ilkeleri saptarken onları "Osmanlıcılık", "adem-i merkezîyetçilik ve teşebbüs-i şahsî", "meşrutîyetçilik" ve "liberal ekonomi" olarak dört başlık altında sınıflandırmıştır.²⁸⁴

Rumeli ve Adaların henüz kaybedilmediği bir tarihte neşredilmiş olan program, özellikle ittihad-ı anasır düşüncesine dayanarak muhtelif unsurlar arasında gerçek bir siyasi birlik kurmayı hedeflemiş²⁸⁵ ve bu sayede fırkaya çeşitli unsurlardan üyeler çekebilmiştir. Tüm unsurlara eşit haklar tanınması talebiyle Osmanlı birliği önerilirken ana maksadın ülkenin siyasi bütünlüğünü ve bütün anasırın devlete sadakatini sağlamak olduğu vurgulanmıştır. Fırka programını yazan Ahmet Reşit Rey de fırkayı kurmaktaki amaçlarını "her biri kendine has bir hüviyet peyda etmiş olan pek çok kavmi Türkleştirmek ham hayali yerine, muhtelif unsurlar arasında hakiki bir uyum ile daimi bir barış ve dayanışmayı mümkün kılmak" olarak özetlemiştir.²⁸⁶ Bununla birlikte, ilerleyen zamanlarda fırka mensupları ve fırkayı destekleyenler, adem-i merkezîyet fikri ile fırka programının otuz ikinci maddesinde dile getirilen vilayet idaresinin yetkilerinin

²⁷⁹ **Tesisat**, 25 Kasım 1911 (12 Teşrinisani 1327), nu.111, s.3.

²⁸⁰ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.27.

²⁸¹ Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Destekleyen Matbuat", **Tarih ve Toplum**, İstanbul, İletişim Yayınları, Haziran 1987, s.9-14.

²⁸² "Program Demek İhtiyaç-ı İctimai Demektir", **Yeni İkdâm**, 24 Kasım 1911 (11 Teşrinisani 1327), nu.615, s.1.

²⁸³ Kayalı, **a.g.m.**, s.1438.

²⁸⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.298-300.

²⁸⁵ (Fırka programının birinci maddesinde dile getirilen amaç.) Birici, **a.g.e.**, s.65-69.; Sencer, **a.g.e.**, s.62.

²⁸⁶ Rey, **a.g.e.**, s.173.

genişletilmesi görüşünün siyasi bir muhtariyet talebi anlamına gelmediğini tekrarlamışlardır.²⁸⁷

Fırka programında ekonomi alanında da madenlerin işletilmesi ve fabrika tesisinin önemi vurgulanmış, özellikle kişisel girişim ve yabancı sermayenin ülkeye girişinin kolaylaştırılması hususlarına değinilmiştir.²⁸⁸

HİF, İTC yönetimini yıkmayı amaçlayan herkese açık bir kitle partisi özelliği taşımış olsa da²⁸⁹, programının yazılış gerekçesini yalnızca iktidar arzusuyla ilişkilendirmek fazla iddialı olacaktır. Fırkanın fikri altyapıdan ziyade eyleme önem vermiş olmasına rağmen programının belirli bazı görüşler çevresinde şekillendiği görülmektedir. Sonuç olarak, çok radikal değişiklikler sunmamakla birlikte fırka programı özellikle adem-i merkeziyet ve liberal ekonomi ilkeleri bakımından İTF’ndan ayrılmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın özellikle fırka programının hazırlanması aşamasında hiçbir sürece dahil olmamış olması fırka programının Gümülcineli İsmail Hakkı’nın siyasi fikirlerini ne kadar yansıtığı sorusunu akıllara getirmektedir. Bu anlamda en azından AF ile HİF programlarını karşılaştırmak en sağlıklı veriyi sunacak yöntem gibi görülmektedir. İki fırkanın programı bariz bir benzerlik taşımasa da bilhassa AF’nın Türkçe dışındaki diğer dillerde eğitim serbestliğini savunması ile HİF’nın ittifad-ı anasının tesisine yaptığı vurgu benzerlik göstermektedir. Buna ilaveten, AF’nın programında ticaret ve ziraat odalarının yaygınlaştırılmasına değinen madde ile HİF’nın liberal ekonomiyi teşviki benzer iktisadi yapının amaçlandığını göstermektedir. Bu iki benzerliğe rağmen Gümülcineli İsmail Hakkı’nın fırkaya düşünsel sebeplerle katılıp katılmadığı belirsiz olmakla beraber, bu iki fırkanın mensuplarının da programlarını

²⁸⁷ “Panorama”, **Teminat**, 11 şubat 1912 (29 Kanunusani 1327), nu.207, s.1.

²⁸⁸ Sencer, **a.g.e.**, s.63.; Bayar, **a.g.e.**, s.82. (Fırkanın liberal denilebilecek ekonomik görüşü ile idari teşkilatin taşra uzantılarına daha fazla sorumluluk verilerek elde edilebileceğini savunduğu adem-i merkeziyet dşnesi, programın Prens Sabahaddin Bey’in fikirlerinden etkilenererek yazıldığını gösterir niteliktedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.:Sabahaddin, **a.g.e.**, s.65-77.; İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, 5.bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2014.)

²⁸⁹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.309-310.

hayata geçirmeye ne kadar gönüllü oldukları tartışmaya açıktır. Özellikle ilerleyen gelişmelerin daha net ortaya çıkaracağı üzere HİF'nın programı yalnızca kağıt üzerinde kalmış ve yalnızca Gümülcineli İsmail Hakkı'nın değil, fırkanın diğer mensuplarının da fırka programı ile çok alakadar olmadıkları ortaya çıkmıştır.

3. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mensupları ve Fırka İçindeki Hizipler

a. HİF'nın Yapısı

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi HİF; AF ile Mutedil Hürriyetperveran Fırkalarının mensupları ile Bulgar, Rum, Ermeni ve Arnavut unsurları bünyesinde toplamıştır. Sonrasında ise fırkaya eski Ahrar Fırkası ile ODF'nın mensupları da dahil olmuş²⁹⁰ ve böylece fırka düşünsel türdeşliği olmayan, pragmatik amaçlarla kurulmuş bir parti haline gelmiştir.²⁹¹ Sonuç olarak fırka içinde İTF'na yönelik her türlü karşı çıkış ve eleştiri kendisine yer bulmuş, fırka bu anlamda türdeş olmayan fikirleri bünyesinde toplayarak bir “blok hareketi” niteliğini taşımıştır.²⁹²

HİF kurulduğu andan itibaren fırkaya yöneltilen eleştirilerin büyük çoğunluğu da bu cihetten, fırkanın hiçbir şekilde ayırt etmeksizin tüm muhalif unsurları bünyesine almış olmasından gelmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın da, muhtemelen HİF'nın mahiyetine ilişkin önceden malumat edinmiş olması sebebiyle, HİF'nın kurulduğu gün *Tanin*'de yayımlanan makalesinde fırkanın bu yönünü şu sözlerle tenkid etmiştir:

Meclis-i Mebusan'da bir muhalif fırkanın mevcudiyetini en çok arzu eden-

²⁹⁰ Kayalı, **a.g.m.**, s.1438.; Mehmet Selahattin, **Bildiklerim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felaket ve İnkısamı**, Haz. Ali Birinci, Cüneyd Okay, İstanbul, Vadi Yayınları, 2006, s.34.

²⁹¹ Kayalı, **a.y.**

²⁹² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.297.; Kayalı, **a.g.m.**, s.1443.; Çavdar, **a.g.e.**, s.138. (Tunaya'nın ifadesi ile HİF, “İttihat Terakki'nin karşısındaki tüm muhalefet ırmaklarının döküldüğü bir göl, ülke çapında gayri memnunların toplandıkları bir çatı” olmuştur. Celal Bayar da benzer bir ifadekullanarak HİF'nın ne kadar muhalif, muarız şahıs ve şahsiyetler varsa fikir ve kanaat farkı gözetmeden hepsini toplayıp bir “intikam partisi” meydana getirdiğini söylemiştir. Tunaya, **a.e.**, s.296.; Bayar, **a.g.e.**, s.83.)

ler arasında ben de varım; fakat bu muhalefet fırkasının yalnız hücum, yalnız hedim ve tahrip fırkası değil, bir hükümet fırkası olmasını isterim. Maatteessüf şimdiki halde bu noktadan uzakta bulunuyoruz. Bu zevatlar hükümet-i meşrutanın bir eksetiyet hükümeti olduğunu düşünerek kemmiyete ziyade ehemmiyet vermeye meyil ettiler ve vaktinden evvel ekseriyeti istihsal uğrunda asıl maksadı gözden uzak bıraktılar. O-nun için şimdi yeni fırkalar teşkil edilmek üzere olduğu havadisini alınca ilk hatrımıza gelen şey bu oldu.”²⁹³

Yine Hüseyin Cahit, fırka mensuplarının yapmak için değil, yıkmak için bir araya gelip bir “tepki fırkası” oluşturduklarını söylemiş²⁹⁴ ve fırkanın homojen olmayan yapısından bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır :

“Debre Mebusu Muhteremi Basri Bey alafranga saatin kabulünü teklif ettiği zaman mecliste kopan kıyamet esnasında kendisinin boğazına sarılmak isteyen muhterem refiklerinden bir kısmını bugün kendisiyle aynı fırkada terakkiyat-ı medeniyetin memalik-i Osmaniyeye teshil-i duhlü esbabında kendisiyle birlikte çalışabilir zannediyorsa biz zannediyoruz ki aldanyor.”²⁹⁵

Fırkanın bu ciheti, partinin teşekkülünde en önemli rolü oynayan şahıslardan Rıza Nur tarafından da dile getirilmiş ve Hüseyin Cahit ile aralarında geçen şu diyalogu aktarmıştır:

“Nur: Siz çok ileri gittiniz, biz de bütün muhalefet kuvvetlerini bir yere topladık. Size müthiş bir darbe-i helak indireceğiz. Maksadımız sizi mevki-i iktidardan atmaktır.

²⁹³ Hüseyin Cahit Yalçın, “Anlaşamamanın Sebeplerinden”, **Tanin**, 21 Kasım 1911 (8 Teşrinisani 1327), nu.1157, s.1.

²⁹⁴ Fatih Mehmet Sancaktar, **II.Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, s.362.

²⁹⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Siyasiyat-Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **Tanin**, 23 Kasım 1911 (10 Teşrinisani 1327), nu. 1159, s.1.

Yalçın: İyi ama içinizde mutaassıp, dindar, hoca, cahil, alim ve muhtelif fikr-i siyaside adamlar var. Nasıl olur? Hani sen bizi “Meclis-i Mebusan’da Firkalar” namındaki eserinde gayrimüstecanis bir kalabalık diye tavsif ediyor, bizden dürüst bir iş çıkmayacağını iddia ediyordun? Ya bu sizinki?

Nur: Evet, hakkın var; fakar sizi devirmek için ne bulursak topladık. Siz düşün, o gün gelince bu firkayı da dağıtacağız! Böyle firkalar zaten dağılmaya mahkumdur.”²⁹⁶

Fırka kurucuları tarafından da iktidar mevkiine gelmek gerekçesiyle mazur gösterilmeye çalışılan bu hal, firkaya muhalif olanlar tarafından her fırsatta eleştirilmiş, fırka mensuplarının çoğunun hiçbir şeye vakıf olmadıkları ve firkaya “hamala varıncaya kadar” herkesin kabul edildiği söylenmiştir.²⁹⁷ ODF mensuplarından Bezmi Nusret Kaygusuz da eski fırka mensuplarının HİF’na katılmasından duyduğu tedirginliği şu sözlerle ifade etmiştir:

“Hürriyet ve İtilaf Fırkası, dairesine dahil olanların ahlaki ve vicdani temayülâtına hiç bakmamış, hususile mücanesete katiyen ehemmiyet vermemiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası halitasını teşkil eden unsurları tekrar birkaç defa hatırıma getirdim: liberaller, nasyonalistler, sosyalistler, emperyalistler, demokratlar, mutedil hürriyetperverler, mutaassıp hocalar ve mesleksiz birçok adamlar hep bir araya gelmiş. Ne garip bir manzara Ya Rabbi!”²⁹⁸

²⁹⁶ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.24.

²⁹⁷ Fethi, **Muhaliflerin Esrarı**, İstanbul, Matbaa-i Amedi, 1332 (1916), s.12.

²⁹⁸ Kaygusuz, **a.g.e.**, s.101.

b. Fırkadaki “Hacegan”-“Münevveran” Grupları ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Konumu

Fırkanın kuruluşundan kısa bir süre sonra, çeşitli görüşlere sahip kişileri bir arada bulundurmasının doğal bir neticesi olarak fırka içinden iki grup ortaya çıkmıştır.²⁹⁹ Herhangi bir ideolojik birlik temeline dayanmayıp tüm muhalifleri bir bayrak altında toplayan fırkada, kısa süre içinde gruplaşma meydana getirmiştir. Ziya Şakir de bu sonucun fırka yapısı göz önünde bulundurulduğunda şaşırtıcı olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Esasen bu gayet tabii idi. Çünkü fırka; muhtelif fikirlerin, karmakarışık zihniyetlerin, şuurdan doğmayan içtihatların, coşkun ihtirasların temel taşları üzerine bina edilmişti. Mustafa Sabri, Zeynelabidin, Hoca Vasfi Efendiler gibi koyu mutaassıplar, Rıza Tevfik Bey gibi dini istihfaf edenler yan yana oturuyorlardı. En kat'i muhafazakarlarla en müfrit terakkiperverler kol kola geziyorlardı.”³⁰⁰

Bu kaçınılmaz sonucun yavaş yavaş gün yüzüne çıkmasıyla fırkayı hakiki vatanperverlerden çok intikamcılarla doldurmuş olan fırkanın ilk müessisleri de pişmanlık hissetmeye ve kendi içlerine çekilip diğer grup ile mümkün olduğunca az temas kurmaya çalışmışlardır.

İşte bu anlaşmazlığın doğurduğu gruplardan birini çağdaşlaşma taraftarı olan³⁰¹ ve Rıza Nur, Lütfi Fikri, Rıza Tevfik, Kemal Midhat ve İsmail Hakkı Paşa gibi isimlerden meydana gelen fırkanın ilk kurucuları oluşturmuştur.³⁰² Fırka adına gazetelerde yazılar yazıp makaleler neşreden ve “bir makama vasıl olmak” gibi bir gayesi olmayan bu kişiler, “münevveran takımı” olarak, karşılarında bulunan kişiler ise “hacegan takımı”

²⁹⁹ Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s.104.

³⁰⁰ Şakir, *a.g.e.*, s.127.

³⁰¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s.310.

³⁰² Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s.95.

olarak bilinmişlerdir.³⁰³ Rıza Nur, fırkadaki hiziplerin neden bu şekilde adlandırıldığına şu sözlerle açıklık getirmiştir:

“Bize dinsizler diyorlardı, halbuki bizler dinimizi sevdiğimiz gibi içimizde aşırı sofı olanlarımız bile vardı. Kendilerinin Müslümanlıkları da o kadar kavi değildi. Zira içlerinde Gümülcineli gibi her boyaya girenler, Sadık gibi medrese ruhunu atmış, yerine yarım yırtık tekke ruhunu almış kimseler vardı. Ancak bir şey vardı ki, onlarda sarık taşıyanlar ekseriyette idi. İşte bu sebeple, ifadede kolaylık olması için birinci takıma “hacegan”, ikinci takıma “münevveran takımı” dedim.”³⁰⁴

Hacegan takımı olarak bilinen fakat kendilerini “tam Müslümanlar”, münevveran takımını “dinsizler” olarak tanımlayan zümre ise Sadık Bey, Gümülcineli İsmail Hakkı, Şaban Ağa ve Mustafa Sabri Efendi gibi isimlerden oluşmuş ve bu grup bir bakıma “nazırlık edebiyatı”nın doğmasına yol açmıştır.³⁰⁵ Çoğunlukla ilmiye mensuplarından oluşan bu grup, yeni fırsatlara sahip olma imkanı ve iktidar hırsı gibi amaçlarla fırkaya girdikleri için eleştirilmiş ve “İttihat Terakki kırıngları” olarak nitelendirilmiştir.³⁰⁶ Bu takımı “İslami siyaset taraftarları” olarak tanımlayan Filibeli Ahmed Hilmi, özellikle Gümülcineli İsmail Hakkı’yı kastedercesine hatıratında onlar için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hiç şüphesiz İtilaf mensupları içinde temiz ve iyi niyetli kimseler de çoktu. Fakat çoğu kulüplerin idaresi İttihaddan kovulmuş veyahut İttihada girmeye vakit bulamamış adamlar, İttihadda ikinci planda kalmak istemeyenler, entrikacı ve muhteris şahıslar eline düşmüştü.”³⁰⁷

³⁰³ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.37.

³⁰⁴ Nur, **a.e.**, s.37-38.

³⁰⁵ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.96-98.

³⁰⁶ Birinci, **a.y.**

³⁰⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Muhalefetin İflası**, 2.bs., İstanbul, Nehir Yayınları, 2005, s.37-38.

Gümülcineli İsmail Hakkı da İTF'ndan istediği mevkiyi elde edemediği için “kırgın” olarak ayrıldığı varsayılan kişilerin başında gelmiş ve Hacegan takımı içinde de ismi hep ön sıralarda yer almıştır. Özellikle AF mensuplarının ulema sınıfından olmaları ile Gümülcineli İsmail Hakkı'nın onlar üzerinde ciddi bir nüfuzunun olması ve Sadık Bey'i de kolayca etkisi altına alması sayesinde ikinci hizbin başına geçebilmiştir. Zaman ilerledikçe de Münevveran takımından teker teker istifaların gelmesiyle fırkanın tüm kontrolü ikinci grubun, özellikle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın eline geçmiştir.

B. SAİT PAŞA VE GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI DÖNEMİNDE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

HİF, Sait Paşa'nın sadareti döneminde, 21 Kasım 1911 (8 Teşrinisani 1327)'de kurulmuş ve kuruluşundan yirmi gün sonra, 11 Aralık 1911 (28 Teşrinisani 1327)'de, İstanbul'da bir ara seçim yapılmıştır. Eski İstanbul Mebusu Rıfat Paşa'nın yerine gelecek İstanbul mebusunun belirlenmesi için yapılan seçimi HİF'nin adayı Tahir Hayreddin³⁰⁸ bir oy farkla kazanmıştır.³⁰⁹ Küçük bir farkla da olsa kaybedilen bu seçim, İTF tarafından muhtemel bir iktidar kaybının ayak sesleri olarak yorumlanmış ve seçimin ardından bu duruma bir çare aranmaya başlanmıştır.³¹⁰ Böylece İTF, birleşmiş halde bulunan ve tehlike arz eden muhalefetin önüne geçmek ve yeni bir genel seçimle meclisi İTF'na daha sadık mebuslarla doldurmak için Kanun-ı Esasi'nin 35.maddesinin tadilini gündeme getirmiştir.³¹¹

³⁰⁸ “İstanbul Mebusluğu Namzedleri”, **Yeni İktidar**, 10 Aralık 1911 (27 Teşrinisani 1327), s.3.

³⁰⁹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.301.; Aykut Kansu, **İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.271.; Çavdar, **a.g.e.**, s.139.

³¹⁰ Kenan Olgun, **1808-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s.344-345.

³¹¹ Sancaktar, **a.g.e.**, s.103.

1. 35. Maddenin Tadili Meselesi

a. Tartışmalar ve Çözüm Önerileri

İTF, 35.maddenin tadili ile aslında padişahın ayanın görüşünü almadan mebusan meclisini kapatmasını sağlayan 1876 Kanun-ı Esasi'sisinin 35.maddesine geri dönmeyi istemiştir.³¹² Böylece İTF, meclisin feshini padişahın kontrolünde tutarak mebusan meclisinin feshiyle genel seçimlere gidilmesini, yani artan muhalefetin önüne geçilmesini hedeflemiştir.³¹³

Sadrazam Sait Paşa konuyu mecliste 16 Aralık 1911 (3 Kanunuevvel 1327)'de gündeme getiren kişi olmuş³¹⁴ ve değişiklik talebinin gerekçesini Trablusgarb Savaşı sırasında güçlü bir hükümete duyulan ihtiyaca dayandırmıştır.³¹⁵ Fakat aslında talep, İTF'nin iktidarı kaybetme kaygısından doğmuştur ve bilhassa Talat Bey bu fikri ortaya atarak Sadrazam Sait Paşa'yı da ikna etmiştir.³¹⁶

Mecliste iki fırka arasındaki maddenin tadili hakkında yapılan müzakereler Aralık ayı boyunca devam etmiş; fakat teşebbüsü "irtica-i siyasi" olarak tanımlayan HİF, tadile yanaşmamış ve mecliste tasarının görüşülmesini engellemek için oturumlara katılmayarak çoğunluğun sağlanmasına engel olmuştur.³¹⁷ Böylece kanun değişikliği

³¹² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.302.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s.307. (1876 Kanun-ı Esasi'sine göre hükümetle mebusan meclisi arasında çıkan herhangi bir anlaşmazlık durumunda padişah kabineyi azletme ve meclisi feshetme yetkisine sahipti. 1909'da yapılan anayasa değişikliği ise padişahın bu yetkisini kısıtlamış ve mebusan meclisi lehine değiştirmişti. 1909 değişikliğine göre, yürütme ile yasama arasında bir anlaşmazlık ve bir kilitlenme hali meydana gelirse hükümet istifası öngörülüyordu. Böylece bu değişiklikle meclisin hükümeti denetlemesi sağlanmış, meclis daha fazla ön plana çıkarılmış ve demokratik bir yürütme ve yasama organı yaratılmıştır. Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, s.244-245. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdem, *a.g.e.*, s.5-6.)

³¹³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, 4.bs., İstanbul,Kaynak Yayınları, 1995, s.129.

³¹⁴ *MMZC*, I/IV/25, 16 Aralık 1911 (3 Kanunuevvel 1327), s.201-216.

³¹⁵ *MMZC*, a.y.; Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, s.349.

³¹⁶ Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, s.347. (Rıza Nur, Sait Paşa'nın yalnızca ortada görünen bir "alet" olduğunu ifade etmiştir. Nur, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s.46.)

³¹⁷ Ahmad, *a.g.e.*, s.130.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.303. (HİF, "obstrüksiyon" ya da "tıkaç" denilen yöntemi uygulamıştır. Diğer bir ifadeyle, oylamaya katılmayarak anayasa değişikliği için gerekli

için gerekli olan çoğunluğu engellemek amacıyla obstrüksiyon yöntemini uygulamayı öneren Rıza Nur'a Gümülcineli İsmail Hakkı: “Hiç kimse girmesin, yalnız ben gireyim. İcap ederse lakırdı söyleyeyim.” dediyse de bu teklifi kabul görmemiş, müzakerelerde HİF mensuplarından yalnızca Gümülcineli İsmail Hakkı ile Rıza Nur bulunmuştur.³¹⁸ Tıkanan görüşmelerin ardından ise Sait Paşa 30 Aralık 1911 (17 Kanunuevvel 1327)'de istifasını vermiştir.

b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bulunduğu Heyetin Padişahın Huzuruna Çıkışı

Sait Paşa'nın istifasının ertesi günü, 31 Aralık 1911 (18 Kanunuevvel 1327) tarihinde, HİF üyelerinden oluşan bir heyet, padişahı ziyarete gitmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı, Tokat Mebusu Mustafa Sabri ve Serfiçe Mebusu Boşo Efendi'nin de aralarında bulunduğu on dört kişilik bu heyet,³¹⁹ temelde padişaha yeni kabinenin teşkilini “bitaraf birine” -bununla kastedilen aslında Kamil Paşa'dır-³²⁰ emretmesini istirham etmek için gitmiştir. Padişahın kabul ettiği heyet böylece padişahın huzuruna çıkmış ve padişah: “bir söyleyeceğiniz mi var?” dedikten sonra Gümülcineli İsmail Hakkı heyet adına söz alarak konuşmasına başlamıştır: “Evet, bazı maruzatta bulunmak istiyoruz; ancak burada bulunan bazı yabancıların varlığından çekinmekteyiz. Söze başlamadan evvel bu kişilerin dışarı çıkmalarına müsaade ediniz.”³²¹ Padişahın

olan 2/3 çoğunluğun oluşmasına engel olmuş ve meseleyi sürüncemede bırakmıştır. Bkz.: Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1967, s.357.)

³¹⁸ Nur, **Hayat ve Hatıratım**, s.357-358.

³¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Muhalefetin Zat-ı Hazreti Padişahiye Müracaatları”, **Tanin**, 1 Ocak 1912 (19 Kanunuevvel 1327), nu.1196, s.1.

³²⁰ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar.**, s.121.

³²¹ Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, yay. haz.: Nur Özmel Akın, 2.bs., İstanbul, Özgür Yayınları, 2012, s.411.; Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, t.y., s.276. (İsmail Hakkı Bey'in böyle talihsiz bir şekilde başladığı konuşmasına, o an orada bulunan Başmabeynci Lütfi Simavi ve Başkatip Halid Ziya Uşaklıgil de hatıratlarında yer vermişlerdir. Fakat Halid Ziya Uşaklıgil, İsmail Bey'in “başmabeynci ve başkatibin” dışarı çıkarılmasını açıkça istirham ettiğini belirtirken, Lütfi Simavi Bey İsmail Hakkı'nın yalnızca “burada bulunan bazı yabancılar” diyerek o esnada kendisine ve Halid Ziya Uşaklıgil'e baktığını aktarmıştır.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın istirhamını geri çevirmesi üzerine konuşmasına devam eden Gümülcineli İsmail Hakkı, şunları söylemiştir:

“Efendim, fırkamız dün mecliste 35.maddenin müzakeresine iştirak etmemiştir. Bu istinkafımız; haşa ve haşa; hukuk-u şahanelerinin tevsiini arzu etmediğimizden ileri gelmemiştir. Bu hareketimize yegane sebep, Sadrazam Sait Paşa'ya karşı fırkamızın beslediği emniyetsizliktir. Bu zata karşı itimadımız yoktur. Sadarettten istifa etmesi, fırkamız tarafından büyük bir memnuniyetle telakki edilmiştir. Ve şimdi, zat-ı şahanelerini rahatsız etmekten maksadımız da, bu zatın tekrar sadaret mevkiine getirilmemesini istirhamdan ibarettir.”³²²

Padişah, bu sözleri sakince dinlemişse de hoşnutsuzluğunu hissettirmemek için Gümülcineli İsmail Hakkı'nın konuşmasını yüzünü pencereye çevirerek dinlemiş ve, Halid Ziya Uşaklıgil'in anlatımına göre,: “Sizler milletin vekillerisiniz. Mecliste her istediğinizi söylüyorsunuz. Şu halde?” diye cevap vermiştir.³²³ Ziya Şakir ise padişahın cevaben: “...Sadrazam intihabına gelince, bu da benim hukuk-u şahanem cümlesindedir. Mamafih, maruzatınız nazar-ı dikkatten dür tutulmayacaktır.” dediğini ve bahsi kapattığını aktarmaktadır.³²⁴

Heyetin ziyareti ile Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hoş karşılanmayan ve nezaket çerçevesine sığmayan bu konuşması basında da yankı bulmuş ve “nutk-u garip” olarak nitelendirilerek eleştirilmiştir.³²⁵ Heyetin ziyareti esnasında orada bulunan Halid Ziya Uşaklıgil de Gümülcineli İsmail Hakkı'nın tavrını ve konuşmasını hatıratında tenkid ederken şu dikkat çekici ifadeleri kullanmıştır:

“Gümülcineli İsmail'i ben yalnız mecliste dinleyerek görmüş, anlamıştım. Onun şöhreti de malumdu. Gayet atak, halinde, kalinde hiçbir za-

³²² Simavi, a.g.e., s.277.; Şakir, a.g.e., 160-161.

³²³ Uşaklıgil, a.g.e., s.412.

³²⁴ Şakir, a.g.e., s.161.

³²⁵ Tanin, 2 Ocak 1912 (20 Kanunuevvel 1327), nu.1197, s.1.

rafet kaydı olmayan, daima; “Var mı bana yan bakan?” diye pervasız fütursuz gezip tozan, belinde çifte çifte tabanca taşıyan, kellesi koltuğunda bir kabadayı idi. Hüncar ona bu dersi verirken bir tehevür hamlesine kapılarak belinden tabancasını çıkarabilir miydi? Bunu o zaman düşünmedim, sonradan düşündükçe de kendi kendime: “çocuk!” diye güldüm.³²⁶

c. Sait Paşa’nın Yeniden Sadrazamlığı ve Meclisin Feshi

İstifasını vermesinden birkaç gün sonra Sait Paşa, yeniden işbaşına getirilmiş ve önemli değişiklik göstermeyen bu kabine, 3 Ocak 1912 (21 Kanunuevvel 1327)’de padişah tarafından onaylanmıştır.³²⁷ Yeni hükümet kurulur kurulmaz değişiklik tasarısı yeniden meclise sunulmuş fakat HİF mebusları yeniden obstrüksiyon yoluna başvurunca görüşmeler tekrar kilitlenmiş ve bu durum meclisin 13 Ocak 1912 (31 Kanunuevvel 1327) tarihindeki oturumuna kadar devam etmiştir.³²⁸

13 Ocak günü ise, 35.maddenin tadili için yapılan oylamada yüz beş muhalif oya karşı yüz yirmi beş taraktar oy kullanılmasına rağmen değişiklik için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamadığı için tasarı reddedilmiştir.³²⁹ Bunun ardından meclisi fesih yolu açılmış ve padişah Kanun-ı Esasi’nin yedinci maddesine dayanarak Ayanın onayıyla 18 Ocak 1912 (5 Kanunusani 1327)’de, üç ay içinde yeniden seçim yapılmak üzere,³³⁰ meclisi feshetmiştir.³³¹

³²⁶ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.412-413.

³²⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s.130.

³²⁸ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.126.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.303.

³²⁹ Kenan Olgun, “Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1994, s.11.

³³⁰ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2006, s.105.; Simavi, **a.g.e.**, s.280.; Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.270.

³³¹ **MMZC**, I/II/40, 18 Ocak 1912 (5 Kanunusani 1327), s.553.

2. 1912 Seçimleri ve Seçim Sonrası Meclisin Durumu

a. “Sopalı” Seçimler ve Gümülcineli İsmail Hakkı

18 Ocak 1912 (5 Kanunusani 1327)’de gerçekleşen meclisin feshi aynı zamanda üç ay içinde yeni seçimlerin yapılmasını da gerektirmiştir. Böylelikle bu gelişme, “sopalı seçimler” olarak da bilinecek olan 1912 yılındaki genel seçimlere giden yolu açmıştır.³³² Üzerinde hala çokça tartışılan bu seçimler, İTC’nin seçim süreci boyunca uyguladığı iddia edilen usulsüzlüklerine yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir. 1912 seçimleri yalnızca bugün değil, seçim sürecinde de çokça tartışılmış ve İTC’nin uygulamaları bugün olduğu gibi o gün de muhaliflerce eleştirilmiştir. Örneğin; Tevfik Fikret “*Doksanbeşe Doğru*” adlı şiirinde İTC’nin otoriter uygulamalarını eleştirmiş ve şiiri de adını, 1912’de gerçekleşen meclisin feshi ile Rumi 1295’te II.Abdülhamit’in meclisi feshetmesi arasında kurmuş olduğu benzerlikten almıştır.³³³

Meclisin feshinin ardından İTF, ilk olarak kabineye kendi üyelerini getirerek durumunu sağlamlaştırmıştır. Hacı Adil Bey Dahiliye Nazırlığına, Cavit Bey Nafia Nazırlığına, Talat Bey Posta ve Telgraf Nazırlığına getirilmiştir.³³⁴ Bu gelişme ile birlikte İTF da HİF da seçim faaliyetleri için kolları sıvamış ve her iki fırka da güçlerinin ve imkanlarının yettiği ölçüde seçim propagandasına girişerek zaman zaman hoşgöründen uzaklaşmışlardır.³³⁵

Seçim süreci boyunca HİF, herhangi bir icraati bulunmadığından dolayı, temelde İTF eleştirisi yapmaya ve halkın dini duygularını kullanmaya yoğunlaşmış³³⁶ ve seçim propagandası “biz iktidara gelirse her şey daha iyi olur”dan öteye geçememiştir.³³⁷ HİF mensupları İTF’nin basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayan yasalarını eleştirerek bu tür uygulamaların meşrutiyetin ruhuna zarar verdiğini söylemişlerdir. Ayrıca, önceden

³³² Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.307.

³³³ Çavdar, **a.g.e.**, s.139-140.

³³⁴ Ahmad, **a.g.e.**, s.131.; Olgun, “Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri”, s.13.

³³⁵ İhsan Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, **Bellekten**, C.LVI, Sayı: 216, 1992, s.469.

³³⁶ Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s.106-107.; Güneş, **a.g.m.**, s.475.

³³⁷ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.140-141.

programları vasıtasıyla değindikleri hususları tekrar hatırlarak mahalli lisansla eğitim hakkına ve kişisel girişimin önemine vurgu yapmışlardır.³³⁸ Bunlarla birlikte HİF, seçmen yaşının yirmiye inmesi teklifiyle bilhassa gençleri etrafına toplamak istemiştir.³³⁹

İTF ise gücü elinde bulunduran parti olarak avantajlı konumda olduğundan devlet imkanlarını kullanma şansından ve seçim sisteminin iktidara yasadışı müdahalelerde bulunmasına imkan yaratacak niteliğinden istifade etmiştir. Bu anlamda İTF, ilk iş olarak vali, mutasarrıf ve kaymakamlar arasında yeni tayinlerde bulunmuştur.³⁴⁰ Bununla birlikte, devlet ve kolluk güçlerinde de kadro değişiklikleri yaparak emniyet ve jandarma mensuplarından gerekli gördüklerini değiştirmiştir.³⁴¹

Bunlara ilaveten HİF taraftarlarından bazıları İTF tarafından tutuklanmış, Büyükkada'da vermiş olduğu konferansı gerekli mercie bildirmediği için Edirne Milletvekili Adayı Rıza Tevfik Divan-ı Harbi Örfî tarafından tevkif edilmiştir.³⁴² Cezaevinden 16 Mart 1912 (3 Mart 1328)'de çıkan Rıza Tevfik; Edirne, Selanik ve Gümülcine'nin de dahil olduğu bir seçim turuna çıkmıştır. Gümülcine'de gerçekleştirdiği otel ziyareti sırasında ise bir grubun saldırısına uğraması iki parti arasındaki tansiyonu iyice yükseltmiştir.³⁴³ Hastaneden çıkışının ardından Gümülcine'de İsmail Hakkı Bey'in evinde kalarak dinlenen Rıza Tevfik'in dövülmesi haberi, seçimlere ilişkin en çok konuşulan olaylardan biri olmuş ve özellikle muhalefet cephesinde büyük yankı uyandırmıştır.³⁴⁴ Feroz Ahmad ise bu hadiseyle ilgili olarak seçimlerde bazı şiddet

³³⁸ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.145.

³³⁹ Olgun, "Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri", s.14.

³⁴⁰ Adnan Gelmez, "Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s.90.

³⁴¹ Olgun, "Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri", s.14.

³⁴² Hüseyin Cahit Yalçın, "Muhafaza-i İtidaldeki Müşkület", **Tanin**, 24 Şubat 1912 (11 Şubat 1327), nu.1250, s.1.; **Teminat**, 21 Şubat 1912 (8 Şubat 1327), nu.217.

³⁴³ **İktiham**, 25 Mart 1912 (12 Mart 1328).; Bekir Fahri, "Rıza Tevfik Dövülür mü?", **Teminat**, 25 Mart 1912 (12 Mart 1328), nu.250.

³⁴⁴ "Gümülcine'de Rıza Tevfik Bey", **Tanin**, 25 Mart 1912 (12 Mart 1328), nu.1280, s.4.

gösterileri olmakla birlikte seçimin bu yönünün çok abartıldığını ve İTC'nin şiddetten ziyade daha ince taktikler kullandığını ifade etmektedir.³⁴⁵

Gümülcineli İsmail Hakkı ise meclisin feshinin hemen sonrasında memleketi Gümülcine'ye dönmüş, kısa bir süre sonra da evi silahlı kuvvetler tarafından kuşatılarak askere alınmış³⁴⁶ ve “bir ay talim-i silah altına alındığı” haberi yayımlanmıştır.³⁴⁷ Bu sebeple HİF'nin aday listesine giremeyen Gümülcineli İsmail Hakkı'nın durumu, HİF mensuplarınca seçime katılmasını önleme girişimi olarak yorumlanmıştır. Rıza Tefvik de “*Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız*” adlı makalesinde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın seçimlere girmesini engellemek için silah altına alındığını öne sürerek İTF'yi eleştirmiştir.³⁴⁸

b. Bab-ı Ali'yi Basma Planı ve Gümülcineli İsmail Hakkı

Seçim süreci devam ederken HİF safında da önemli gelişmeler yaşanmış, hacedan ve münevveran grupları arasındaki anlaşmazlık meclisin feshi ile beraber iyiden iyiye kökleşmiş ve fırka adına her iş hacedan takımı tarafından görülmeye başlanmıştır. Rıza Nur da bu durumu hatıratında şu sözlerle ifade etmiştir:

“... Bize artık hiçbir şeyden haber verilmiyor, her yere Sadık takımı koşuyordu. Fırka merkezinde Sadık Bey, Gümülcineli, Damad Salih Paşa, Şaban Efendi, Hoca Mustafa Sabri Efendi ve diğer birkaç hocadan heyet teşekkül etmiş, her şeyi onlar yapıyor, her şeyi onlar görüyor, herkes onlara müracaat ediyor, intihab işini de onlar idare ediyor ve her yerde intihab olunacak mebusların mahalli şubeleri kararıyla intihabı bizim resmi programımız iktizasından iken, onlar

³⁴⁵ Ahmad, a.g.e., s.131.

³⁴⁶ “Les Elections: A Gümüldjina”, **The Levant Herald and Eastern Express**, 26 Mart 1912,s.2. Aktaran: Kansu, **İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi**, s.328.; Ziya Şakir, a.g.e., s.177.

³⁴⁷ “Sabık Gümülcine Mebusu”, **Tanin**, 9 Şubat 1912 (27 Kanunusani 1327), nu.1235, s.3.

³⁴⁸ Rıza Tefvik Bölükbaşı, “Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız”, **Teminat**, 15 Şubat 1912 (3 Şubat 1327), nu.212, s.2.

*kendi kendilerine intihab ediyor ve şubelere o yolla emirler veriyor-
lar.*”³⁴⁹

Seçimler HİF’nin aleyhine sonuçlanacağıının anlaşılmasıyla da hacedan takımından Sadık Bey, Şaban Efendi ve Musta Sabri Efendi’nin aklına çözüm olarak “cebren hükümeti ele geçirmek” fikri gelmiş ve bu öneri, hizbin diğer mensupları tarafından da cazip bulunarak plan için görüşmelere başlanmıştır.³⁵⁰ Bu toplantılarda on fedainin bellerine birer tabanca alarak vükela meclisinin toplandığı bir günde Bab-ı Ali’yi basmaları planlanmış ve yeni kurulacak hükümetteki nazırlıklar da hizbin üyeleri arasında paylaşılmıştır.³⁵¹

Bab-ı Ali’yi basma planlarının devam ettiği bir sırada Gümülcineli İsmail Hakkı da askerden dönmüş ve fırkanın seçim çalışmalarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır.³⁵² Planın kimseye söylenmemesi kararlaştırılmış olsa da, Sadık Bey, Gümülcineli İsmail Hakkı ile yalnız kaldıkları bir sırada bunu kendisine söylemiş, Gümülcineli İsmail Hakkı ise bu fikri sevinçle karışılarak şöyle demiştir:

*“Mükemmel iş, ben şimdiden dahiliye nazırıyım. Eğer yirmi dört saatte
şu İstanbul içinde bir tek İttihatçı bırakırsam bana da Gümülcineli de-
mesinler. Öyle bir temizlik yapayım ki cihanın parmağı ağzında kalsın.”*³⁵³

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın bu talebi ise Sadık Bey tarafından hoş karşılanmamış, kendisine: “Canım, dahiliye nazırlığını ne yapacaksın? Sana Şura-yı Devlet Reisliğini verelim.” demişse de Gümülcineli İsmail Hakkı ısrarla: “Hayır hayır. Benim yerim dahiliye nazırlığıdır.” demiştir. Ardından İsmail Hakkı Bey’in durumdan haberdar olduğu taklib-i hükümet komitesi azaları tarafından da öğrenilmiş ve hoş karşılanmamış, Sadık Bey ise pişmanlığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Bu işe artık bu haris herif de

³⁴⁹ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.52-53.

³⁵⁰ Nur, **a.y.**; Şakir, **a.g.e.**, s.179-180.

³⁵¹ Nur, **a.y.**

³⁵² Nur, **a.g.e.**, s.54.; Şakir, **a.g.e.**, s.177. (Rıza Nur, İsmail Bey’in askerden kaçtığıını; Ziya Şakir ise “bir yolunu bulup döndüğünü” söylemektedir.)

³⁵³ Nur, **a.y.**

burnunu soktu. Eğer dahiliye nazırlığını ona verirse ortalığı altüst eder. Vermezsek bayrakları açar, bizi kepaze eder.” Şaban Ağa da bunun üzerine: “O adam bugün dahiliye nazırı olsun, ertesi gün muhakkak sadrazamlığı ister.” demiştir. Ertesi gün ise Gümölcineli İsmail Hakkı’nın Sadık Bey’in yanına gelerek Bab-ı Ali baskınından sonra kendisinin dahiliye nazırı olacağını garantileyen bir senet istemesi üzerine Sadık Bey komitenin diğer üyelerinin de olurunı almış ve Bab-ı Ali’yi basma teşebbüsünden böylece feragat edilmiştir.³⁵⁴

c. Seçim Sonrası Meclisin ve Muhalefetin Durumu

Böylesine çekişmeli geçen bir seçim sürecinin ardından meclis 18 Nisan 1912 (5 Nisan 1328)’de açılmış; fakat meclise çok az bir muhalif girebilmiş ve seçimle birlikte HİF adeta siyaset sahnesinden silinmiştir.³⁵⁵ Seçimi İTF büyük bir çoğunlukla kazanmış ve iki yüz seksen altı kişilik meclise yalnızca altı muhalif girmişse de³⁵⁶ seçim sonuçları muhalefette ciddi bir hoşnutsuzluğa ve eleştiriye sebep olmuştur. Muhalifler seçimlerin usulsüz olduğunu yinelerken, İTF taraftarları ise seçimler boyunca Cemiyetin çeşitli yerlerde vermiş olduğu konferansların ve halkın HİF’ndan duyduğu hoşnutsuzluğun İTC’ye ekseriyeti bahşettiğini ve bu sayede muhaliflerin mecliste adeta bir “nokta” halinde kaldıklarını söylemişlerdir.³⁵⁷

Seçimlerde uğradığı mağlubiyet ile beraber HİF ciddi bir kan kaybı yaşamış ve küçölme evresine girmiştir. Seçimlerin devam ettiği sırada Mart ayında HİF reisi Damat

³⁵⁴ Şakir, a.g.e., s.182-183.

³⁵⁵ Ahmad, a.g.e., s.132.; Murat Çulcu, **İttihat ve Terakki, I.Meşrutiyet’ten II.Meşrutiyet’e**, İstanbul, E Yayınları, 2011, s.307.

³⁵⁶ Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 1977, s.244-284.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.178-169.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.304. (Tarık Zafer Tunaya ise seçimlerin ardından meclise giren muhalif mebus sayısının altıdan fazla olduğunu ve bu sayının on beşe vardığını söylemektedir. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, s.302-303. Filibeli Ahmed Hilmi ise muhalif sayısının beş olduğunu söylemektedir. Ahmed Hilmi, a.g.e., s.30.)

³⁵⁷ Fethi, a.g.e., s.15.

Ferit fırka başkanlığından çekilmiş, yerine Müşir Fuat Paşa reis olarak seçilmiştir.³⁵⁸ Bu istifa haberi bir yandan fırka mensuplarında moral bozukluğu yaratırken bir yandan da üyelerinin eleştirisine neden olmuştur. Örneğin Rıza Nur, Damat Ferit'in istifasına ilişkin: "...Fırkayı terki, onun iyi gün dostu olduğunu ve kuvvete itibar ettiğini göstermiştir." demiştir.³⁵⁹ Gümülcineli İsmail Hakkı da meclise girememesinin sonrasında Şefik Esad ile birlikte Sirkeci'de bir handa dava vekilliğine başlamış ve bir süre bu işle meşgul olmuştur.³⁶⁰

Seçimler İTF'nin zaferiyle sonuçlanmış olsa da, 6 Mayıs 1912 (23 Nisan 1328)'de Arnavutluk'ta başlayacak olan ayaklanma ve sonrasında gelişen Halaskar Zabitan Hareketi, iktidar-muhalefet ilişkilerini kısa sürede ters yüz etmiştir.

3. Halaskar Zabitan Hareketine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Dahli

a. Arnavutluk İsyanı ve Halaskar Meselesi

Seçimlerin HİF'nin yenilgisiyle sonuçlanmasından kısa süre sonra, 6 Mayıs 1912 (23 Nisan 1328)'de Arnavutluk'ta bir ayaklanma başlamıştır. Arnavutların haklardan yeterince yararlanamamalarından duydukları hoşnutsuzluk, yeni vergilerin koyulacağı dedikodusuyla birleşmiş ve isyan kısa sürede yayılmıştır. Bununla birlikte seçim sürecinde İTC'nin uyguladığı sert politika ve muhalif Arnavut mebusların meclis dışında kalmaları, isyanı tetikleyen diğer nedenlerden olmuştur.³⁶¹ Gelişmelerin ardından hükümet Arnavutluk'a asker sevk etmek istediye de isyan durdurulamamış,

³⁵⁸ **İktiham**, 20 Mart 1912. Aktaran: Ahmad, **a.g.e.**, s.132.

³⁵⁹ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.55.

³⁶⁰ **İfham**, 31 Mayıs 1912 (18 Mayıs 1328), nu.260-76, s.4. (Ali Birinci, seçimlerin ardından Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in "ezici bir ekseriyet ile" mebus seçildiğinden bahsetmektedir. Fakat İsmail Hakkı meclisin feshinin hemen ertesinde askere alındığı için HİF'nin aday listesine girememiş ve dolayısıyla seçimlerden sonra meclise giren az sayıdaki muhaliften biri olamamıştır. Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.259.)

³⁶¹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**,s.309-310.; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.30.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.176-177.; Şakir, **a.g.e.**, s.197.

Manastır'da bulunan Arnavut zabitler firar ederek, tıpkı Meşrutiyetin ilanı arefesinde Resneli Niyazi Bey'in yaptığı gibi, dağa çıkmışlardır.³⁶²

Bu sırada 1912 Mayıs-Haziran'ında yeni bir başkaldırı hareketi de orduda kendisini göstermeye başlamış,³⁶³ "Halaskar Zabitan" adını veren bir grup muhalif subay ortaya çıkmıştır.³⁶⁴ Amaçlarını "silahlı kuvvetlerin siyasetten çekilmesini ve İTC istibdadının yıkılarak meşrutiyetin yeniden işlerlik kazanmasını sağlamak" olarak açıklayan grup,³⁶⁵ Arnavutluk'taki sivil ve askeri karışıklıklardan da yararlanmış, bir anlamda isyan Halaskarların işini kolaylaştırmıştır.³⁶⁶

Halaskar Zabitan hareketinin HİF ile ilişkisi net olarak saptanmış değilse de fırka namına olmamak kaydıyla, HİF'nin bazı mensupları, tamamen kişisel olarak, harekette önemli rol oynamışlar; fakat fırka adına resmi bir münasebet kurmamışlardır.³⁶⁷ Örneğin; harekette en önemli rollerden birini oynayan Rıza Nur, hatıratında, Yakovalı Rıza Bey ile görüşüğünü ve kendisiyle "Arnavutluk'ta hükümeti devirecek bir ayaklanma yapılmasını" planladıklarını söylemektedir.³⁶⁸ Ayrıca Rıza Nur, zabitlerin hazırladığı programın matbaada basılmasında ve tertibatın her aşamasında kendisinin de işin içinde olduğunu ifade etmektedir. Devamında ise Sadık Bey ile Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu harekatta hiçbir rollerinin olmadığını, aksine harekatı onlardan gizlediklerini ve faaliyetlerin hiçbirinin HİF namına olmadığını belirtmektedir.³⁶⁹ Rıza Nur dışında Prens Sabahattin ve Paris'te bulunan Şerif Paşa da harekate maddi yardımda bulunmuşlar ve özellikle grubun destekçileri Sabahattin Bey'in yalısında sık sık toplanmışlardır.³⁷⁰

³⁶² Şakir, **a.g.e.**, s.201.

³⁶³ Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası, Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", **İlmi Araştırmalar**, 7, 1999, s. 160.

³⁶⁴ Ahmad, **a.g.e.**, s.134.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.311.

³⁶⁵ Ahmad,**a.y.**; Akşin, **a.y.**

³⁶⁶ Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası, Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri",s.162.

³⁶⁷ Olgun, **a.g.m.**, s.160-161.; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.33.

³⁶⁸Rıza Nur, **Siyasi Risaleler**, ed.Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, Şehir Yayınları, 2005, s.115.

³⁶⁹Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.63.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.182.

³⁷⁰ Ziya Şakir, "Prens Sabahattin Bey'in Yalısındaki Toplantılar, **Tan**, 30 Aralık 1937, s.9.

Tüm bunlar birlikte düşünülürse, Halaskaran hareketinin bütünüyle HİF tarafından hazırlandığını söylemek mümkün görünmemektedir. Hatta gelişmelerin yaşandığı sırada fırkadaki hizip çekişmelerinin iyice derinleştiği ve fırkadan kopmaların başladığı düşünülürse, fırka mensuplarının büyük kısmının bu hazırlıklardan habersiz olduğu söylenebilir.

Hareketin devam ettiği sırada ise İTC'den müstakil davrandığı için sürekli eleştirilen Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın 9 Temmuz 1912 (26 Haziran 1328)'de istifaya zorlanması³⁷¹ ve daha sonra nezaretin boş kalması ile Sait Paşa'nın tüm bu gelişmelerden rahatsız olması, Sait Paşa'nın güvenoyu almış olmasına rağmen³⁷² 16 Temmuz 1912 (3 Temmuz 1328)'de istifa etmesinde önemli rol oynamıştır.³⁷³

b. Halaskar Zabitan Hareketinde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Rolü

Rıza Nur'un hatıratında aktardığına göre Paris'te bulunan muhaliflerden Şerif Paşa, Halaskar hareketinin içinde yer almak ve harekete maddi destek sağlamak için İstanbul'a Pertev Tevfik adında birini göndermiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı, Pertev Tevfik ile kısa sürede yakınlık kurarak ondan Şerif Paşa'dan Halaskar hareketi namına para istemesini talep etmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı gönderilen paraları herhangi bir şekilde hareketin bütçesine eklemeyip kendi harcamaları için kullanmış olsa da, Şerif Paşa, hareketin kendisinin sağladığı maddi imkanlarla yürütüldüğünü ve isyanda payının olduğunu düşünmüştür.³⁷⁴

Yine Rıza Nur'un aktardığına göre Gümülcineli İsmail Hakkı, Mahir Said Bey ile Rıza Nur'u "Arnavutlarla Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına temas kurmak ve para almak"la itham etmiştir.³⁷⁵ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu süreçte yaptıklarını anlatan Rıza Nur,

³⁷¹ Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası, Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", s.163.

³⁷² MMZC, D.II, Si.1/33, 15 Temmuz 1912 (2 Temmuz 1328), s.693.

³⁷³ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.184.

³⁷⁴ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.68-69.

³⁷⁵ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.33.

onun olaya ne şekilde dahil olduğunu ve zabitleri nasıl kışkırttığını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Şu Gümülcineli ne şerir şeydir, entrikasına başlamış. Zabitlerin başlarını bulmuş, onlara: “Yahu, bu işi yapmak için bunlar Sabahattin’in yalısına bir Frenk’i getirmişler, zabit elbisesi giydirerek: “Hükümeti alacağız. Bize para verirsiniz size imtiyaz veririz.” demişler. Parayı almışlar. Size beş para vermediler.” demiş. Bunlar kızıp bana geldiler. Yalan olduğunu ve Gümülcineli’nin getirilip benimle yüzleştirilmesini söyledim. Gittiler. Gümülcineli gelmemiş ve kekelemiş, zabitler ona “sen alçaksın!” demişler.”³⁷⁶

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın faaliyetlerinin hareketin gidişatını ne ölçüde etkilediği tartışmaya açık ve belirsiz olsa da, en azından hareketi yönlendiren kişilerle temas halinde bulunmaya ve harekete idari anlamda müdahil olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

4. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Büyük Kongresi’nde ve Fırka İçi Çekişmelerde Gümülcineli İsmail Hakkı

a. Gümülcineli İsmail Hakkı’nın Kongre Reisliği

Fırkanın programında belirtilmiş olan senelik kongre için vakit gelmiş olduğundan 2 Haziran 1912 (20 Mayıs 1328)’de umumi bir kongre düzenlenmiştir.³⁷⁷ Sekiz gün süren ve 9 Haziran 1912 (27 Mayıs 1328)’de sonlanan bu kongrede merkezi umumi ve fırka kulüpleri hazır bulunmuş, vilayetlerden murahhaslar gelmiştir. Bu kongre, gerek fırka içi çekişmeleri gözler önüne sermesi, gerekse de fırkanın bir “komite” haline gelişinin başlangıçcı olması bakımından önem arz etmektedir.³⁷⁸

İstanbul’da toplanmış olan kongreye kimin başkanlık edeceği henüz kongrenin başlangıcında anlaşmazlığa sebep olmuş; münevverler başkanlığa “söz anlar bir zatın”

³⁷⁶ Nur, **Hayat ve Hatıratım**, s.380-381.

³⁷⁷ “Hürriyet ve İtilaf Umumi Kongresi”, **İfham**, 10 Haziran 1912 (28 Mayıs 1328), nu.86-27, s.2.

getirilmesini istemişlerse de Sadık Bey, murahhaslar arasında yapmış olduğu propaganda sayesinde riyasete Gümülcineli İsmail Hakkı'nın gelmesini sağlamıştır.³⁷⁹ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın riyaset mevkiine geleceğinin belli olmasının ardından kongrenin gidişatını tahmin etmekte zorlanmayan münevverler: “eyvah, hapı yuttuk.” tepkisini vermişlerdir.³⁸⁰ Reislîge gelişinin ardından Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hal ve tavrını betimleyen Ziya Şakir, kendisi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Gümülcineli İsmail Bey, şimdiye kadar arayıp da bulamadığı, kendisinde ezeli bir illet olan baş olmak hırsını tatmin ettiği için son derece memnun görünüyor, birden bire, hiç ümit etmediği bir taç ve tahta kavuşan, müstebid bir hükümdara benziyordu...Kaşlarını çatmış, her emrini infaz ettirmeye kadir olduğundan emin bir tavır takınmıştı. Müzakere edilen maddeler kendi düşüncesine uygun bir şey ise, onu derhal kabul ediyordu. Değilse, karar verenler büyük bir ekseriyet teşkil etse bile: “ Ekseriyet yok, reddedildi.” diye bahsi şiddetle kısa kesiyordu.”³⁸¹

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın müzakere edilen bir konuyu, ekseriyet olduğu halde, tekrar tekrar rey koymasına başta Rıza Nur olmak üzere münevverler itiraz etmiş, bir anda aleyhine dönen durum karşısında Gümülcineli İsmail Hakkı şaşırılmışsa da, “son darbeyi yemeden ne şiddetten ne de hakarettten zerre kadar yılmayan biri olarak dikkate değer bir sebat göstermiş ve mevkiine mihlanmıştır.”³⁸²

Sıra fırka hesaplarının belirlenmesine geldiğinde ise münevverler bu konu üzerinde özellikle ısrar etmiş ve Sadık Bey'in hesaplarda ve harcamalarda yaptığı suistimali bildikleri için, her şeyin ortaya çıkacağını umarak hesapların müzakeresine bel bağlamışlardır. Sadık Bey'in tesiri altındaki murahhasların konu açılır açılmaz: “Buna lüzum yok, bizim Sadık Bey'e yerden göğe kadar emniyetimiz var.” diye bağırma üzerine Gümülcineli İsmail Hakkı da: “Pekala, ekseriyet var.” diyerek

³⁷⁸ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, s.311.

³⁷⁹ Ziya Şakir, “Müessisler ve Murahhaslar Kongreye İştirak Ettiler”, **Tan**, 28 Aralık 1937, nu.957, s.9.

³⁸⁰ Şakir, **a.g.e.**, s.195-196.

³⁸¹ Şakir, **a.y.**

³⁸² Şakir, **a.g.e.**, s.197.; Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.58.

müzakereyi kapatmak istemiştir.³⁸³ Münevverler ise bu oldubittiye şaşkın bir halde izlemişler, onları inandırmak isteyen Gümülcineli İsmail Hakkı ile Sadık Bey hesapların görüldüğüne ilişkin evraklar sunmuş ve meseleyi kapatmışlardır. “Bu kadar hesap bir saatte görülebilir mi?” şeklinde itirazlar gelse de bu itirazlar bir şekilde geçirilmiş; sonrasında fırka reisi olarak Fuat Paşa, ikinci reis olarak Sadık Bey ve ikinci reis vekili olarak Gümülcineli İsmail Hakkı seçilerek kongre dağılmıştır.³⁸⁴

Kongre boyunca Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bildiğini okuyan tavrı pek çok konunun müzakeresine engel olmuş, özellikle münevveran takımının tetkiki için ısrarcı olduğu konular geçirilmiştir. Fırka kongresinde başta Gümülcineli İsmail Hakkı ve Sadık Bey olmak üzere haccagan takımının tutumu kongre sonrası için de belirleyici olmuş, münevveran takımı firkadan umudunu kesip yavaş yavaş fırka işlerinden uzaklaşmaya başlarken fırka haccagan takımının kontrolüne girmiştir.³⁸⁵

b. Şirket-i İnhisariye Münakaşaları

Şirket-i İnhisariye tabiri, yani fırka içinde bir tekel kurulduğu görüşü, ilk kez Rıza Nur tarafından, firkanın umumi kongresinin ardından dile getirilmiş, özellikle Gümülcineli İsmail Hakkı ile Sadık Bey'in firkayı “başlarına buyruk” bir şekilde yönettikleri iddiasıyla ortaya atılmıştır.

Umumi kongre sonrasında Rıza Nur ve yakınındakiler toplu olarak istifa etmeye karar vermişler, bunun için de fırka genel merkezinde fevkalade bir toplantı yapılmasını talep etmişlerdir. Rıza Nur, hatıratında kendisine istifa kararı verdiren nedeni şu sözlerle ifade etmiştir: “Gümülcineli'nin bizim aleyhimizdeki süslü yalanlarından, iftiralardan ve firkadaki suistimallerden artık dayanma gücümüz sonuna gelmişti.”³⁸⁶

³⁸³ Ziya Şakir, “İsrar Ediyoruz, Hesaplar Layıkıyla Tetkik Edilmeli”, **Tan**, 29 Aralık 1937, nu.958, s.9.

³⁸⁴ “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **İfham**, 18 Haziran 1912 (5 Haziran 1328), nu.94-278, s.4.

³⁸⁵ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.62.

³⁸⁶ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.122-123.

Olağanüstü toplantının yapılacağı gün geldiğinde ise fırka üyeleri ve kurucularının hemen hepsi salonda hazır bulunmuşlar, Rıza Nur'un firkada bir şirket-i inhisariyenin varlığından bahsetmesi ile de üyeler arasından:“Şirket-i inhisariye nerede, kimler?” sesleri yükselmiştir. Tepkiler üzerine Rıza Nur cevaben: “İşte! Gümülcineli, Sadık Bey, Şaban Efendi ve Şaban Efendi.” diyerek bu kişilerin fırka işlerinden kimseyi haberdar etmemelerini ve hiçbir konuyu müzakereye koymamalarını eleştirmiştir.³⁸⁷ Daha sonra Rıza Nur, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Halaskar Zabitan meselesinde subayları kendisine karşı kışkırttığından ve Sadık Bey'i tamamen kendisine bağladığından bahsetmiştir.

Münevveran takımının toplantıda firkadan çekilmemek için öne sürdüğü bazı şartlar kabul edildiyse de Gümülcineli İsmail Hakkı ve Sadık Bey fırka faaliyetlerinden kimseyi haberdar etmemeye devam etmişlerdir. Bu sıralarda Balkan Savaşı'nın başlamış olmasının da etkisiyle Rıza Nur savaşta görev almak için partiden uzaklaşarak Haydarpaşa'daki Tıbbiye Mektebi'nin idaresiyle meşgul olmuştur. Bu aşamadan sonra fırka tümüyle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın kontrolüne geçmiş, kendisi Sadık Bey'i de etkisi altına alarak fırka içinde her istediğini yapmaya başlamıştır. Bu durum yine Rıza Nur tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Bizler gittikten sonra artık Gümülcineli'nin amal-i na-layikasına müma-naat edecek kimse kalmamıştı. Artık istediği gibi oynuyordu. Evvelce kendi hakkında zan ve şüphede bulunan Sadık Bey'in tımarına girmiş, onu tamamıyla avcuna alıp bir Bonmarşe bebeği³⁸⁸ gibi oynatmaya ve emel ve hırsına alet etmeye başlamıştı.”³⁸⁹

³⁸⁷ Nur, a.y.

³⁸⁸ İçinde her türlü giyim, süs eşyası, oyuncak vb. satılan ve Fransa kökenli olan Bon Marche mağazası, Tanzimat yıllarında Osmanlı Devleti'ne girmiş ve mağaza ile birlikte, Türkçe'de “Bonmarşe bebeği” diye bir tabir ortaya çıkmıştır. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=BONMAR%C5%9EE

³⁸⁹ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.79.

C. KAMİL PAŞA’NIN SADARETİ DÖNEMİNDE İSMAİL HAKKI BEY

Sait Paşa’nın 16 Temmuz 1912 (3 Temmuz 1328)’deki istifasının ardından sadarete 22 Temmuz 1912 (9 Temmuz 1328)’de³⁹⁰ Meclis-i Ayan reisi Ahmet Muhtar Paşa getirilmiş ve bu değişiklik HİF tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.³⁹¹ “Baba-Oğul Kabinesi” veya “Büyük Kabine”- kabinede eski sadrazamlar da bulunduğu ve anılan Ahmet Muhtar Paşa kabinesi³⁹², muhaliflerde en başta güven ve sevinç duygusu yaratmışsa da kısa süre sonra kabinenin hiçbir fırkaya dayanmaya niyetli olmadığı anlaşılmıştır.

Bu sırada fırka da iç çekişmeler ve istifalar nedeniyle Gümülcineli İsmail Hakkı ve Sadık Bey’in kontrolündeki bir kulüp haline gelerek gayrimeşru bir muhalefet merkezi hüviyeti kazanmıştır.³⁹³ İsmail Bey, yeni kurulan kabinenin üzerinde ciddi etkilerinin olacağını ummuşsa da gerçekte kabine ne İttihat ne de İtilaf kabinesi olmuş, tam anlamıyla bir geçiş dönemini yansıtmıştır.³⁹⁴

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi dört ay görev yapmış, bu süre zarfında Balkan Savaşı patlak vermiş, Trablusgarb ve Ege Adaları elden çıkmıştır.³⁹⁵ Dört aylık sürecin ardından Gazi Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş, 29 Ekim 1912 (16 Teşrinievvel 1328)’de Kamil Paşa kabinesi kurulmuştur.³⁹⁶

1. Kamil Paşa Kabinesi ile İlişkiler ve Fırka İçi Çekişmeler

HİF ile yakınlığıyla bilinen Kamil Paşa’nın 29 Ekim 1912 (16 Teşrinievvel 1328)’de kurulmuş olan kabinesi, fırkada büyük bir sevinç yaratmıştır. Bir yandan Rıza

³⁹⁰ Güneş, a.g.e.,s.128-129.

³⁹¹ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.186.

³⁹² Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. V, s.173.

³⁹³ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.203.

³⁹⁴ Ahmed Hilmi, a.g.e., s.39-40.

³⁹⁵ Çavdar, a.g.e., s.142-143.

³⁹⁶ Güneş, a.g.e., s.138-139.

Nur ve İsmail Hakkı Paşa'nın Balkan Savaşı nedeniyle askeri görevde bulunmak üzere fırka işlerinden tamamen kopmaları, bir yandan da Mahir Said ve Lütfi Fikri Beylerin firkadan uzaklaştırılmaları Gümülcineli İsmail Hakkı'yı emellerine iyice yaklaştırmış, fırka içinde ona mani olacak kimse kalmamıştır.³⁹⁷ Fakat yeni kabinenin kuruluşunun hemen ardından Kamil Paşa'nın da tıpkı Gazi Ahmed Muhtar Paşa gibi partilerüstü bir sadrazam olma yolunda ilerlediğinin anlaşılmasıyla Gümülcineli İsmail Hakkı'nın da dahiliye nazırı olma umudu sönmeye başlamıştır.

Sadık Bey, Kamil Paşa henüz sadrazam olmadan; fakat sadrazam olacağına kesinleşmesi üzerine, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dahiliye nazırlığı görevine kesin gözüyle bakarak Kamil Paşa'nın yanına gitmiş, ona sadrazam olduğu takdirde dahiliye nezaretine kimi tayin edeceğini sormuştur. Hiç beklemediği bir şekilde Reşit Bey'in atanacağı cevabını almasıyla da HİF, yeni kurulacak kabineye ilişkin ilk hayal kırıklığını yaşamıştır.³⁹⁸ Kabine kurulduğu zaman da listede³⁹⁹ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın adının bulunmaması ikinci bir hayal kırıklığına neden olduysa da fırka mensupları henüz umutlarını tümüyle yetirmemişlerdir.

Aslında Kamil Paşa daha sadarete gelmeden Sultan Reşad, HİF mensuplarından ve bilhassa Gümülcineli İsmail Hakkı'dan oluşacak bir kabinenin önüne geçmek için ayandan Abdurrahman Şeref Bey'i Kamil Paşa'nın yanına göndermiştir. Kamil Paşa'nın konağına giden Şeref Bey, ona Sultan Reşad namına, sadarete hazırlanmasını, kabinesini hazırlamasını; fakat oluşturacağı kabineye "Gümülcineli İsmail gibi gulattan kimseyi almamasını" söylemiştir.⁴⁰⁰ Rıza Nur da Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dahiliye nezaretine tayini teşebbüsü üzerine bizzat Kamil Paşa ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi'ye gitmiş ve Gümülcineli İsmail Hakkı'yı nezarete tayin fikrinin aslı olup

³⁹⁷ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.130.; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.48-49.

³⁹⁸ Ahmed Hilmi, **a.e.**, 49-51.

³⁹⁹ Güneş, **a.g.e.**, s.141.; Bayar, **a.g.e.**, C.3, s.154.; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, K.2, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, C.3-K.IV, s.253.

⁴⁰⁰ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.65. Aynı olaya hatıratında yer veren Celal Bayar, "dinde-mezhepte taassubu çok ileriye vardırıan kimse" anlamına gelen gulat kelimesini Sultan Reşad'ın burada "müfrit, hışımlı partici" anlamında kullandığını belirtmiştir. (Bayar, **a.g.e.**, C.3, s.124.)

olmadığını sormuştur. Rıza Nur'un sorusu üzerine Kamil Paşa ise: "Hayır, öyle şey mi olur? Bırak, oyalansın." cevabını vermiştir.⁴⁰¹

HİF'nın İsmail Hakkı'yı ve fırkayı iktidara ortak etme girişimi kabine kurulduktan sonra da devam etmiş; bir yandan Sadrazam Kamil Paşa ile, bir yandan da Reşit Bey ile temasta bulunulmaya çalışılmıştır. HİF'nın tüzük ve programını hazırlamış olan; fakat sonrasında partide dikkat çekici bir faaliyette bulunmamış olan Reşit Bey, Kamil Paşa kabinesinde dahiliye nazırlığına getirilmiştir.⁴⁰² HİF adına bir heyet, bu kez Reşit Bey'in makamına giderek görülecek işler ve alınacak kararları fırka genel merkeziyle istişare etmesini istemişlerdir. Bu talebi, kendisinin HİF'nın dahiliye nazırı olmasına dayandırmışlarsa da, Reşit Bey kendilerine: "Ben Osmanlı Devleti'nin dahiliye nazırıyım, partinizi tanımıyorum." cevabını vermiş⁴⁰³ ve böylece yeni kabine ile kurulmaya çalışılan bu temas girişimi hüsrarla sonuçlanmıştır. İlerleyen safhalarda başta Gümülcineli İsmail Hakkı yine Reşit Bey ile iletişime geçmeye çalışacak, bu teşebbüsler nedeniyle fırka ve kabine arasındaki ilişkiler daha da gerilecektir.

a. Fırka Şubelerinin Kapatılması

1912 yılının Aralık ayında İTF Merkez-i Umumisi ülkenin savaş nedeniyle içinde bulunduğu zor durumda fırkalar arasında emniyeti sağlamak ve memlekette asayişin temin edip hükümete destek olmak amacıyla HİF ile bir temas ve ittifak arayışına girişmiştir. Bu konunun müzakeresi için Halil Bey ile Ali Münif Bey HİF Genel Merkezine gitmişlerse de kimseyi bulamamışlar; fakat ertesi gün Talat ve Cavid Beyler yolda Gümülcineli İsmail Hakkı ile karşılaşmışlardır. Talat Bey Gümülcineli İsmail Hakkı'ya önceki gün genel merkeze yapılan ziyaretten bahseder bahsetmez Gümülcineli İsmail Hakkı Bey: "Göndereceğiniz adamlar sizin ikinci, üçüncü derecede adamlarınızdır. Ne istiyorsanız söyleyiniz." demiştir. Bunun üzerine Talat Bey, iki

⁴⁰¹ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.130-131.

⁴⁰² Güneş, **a.g.e.**, s.141.; Bayur, **a.g.e.**, C.3-K.IV, s.253.

⁴⁰³ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.53.

fırkanın birleşmesine yönelik isteklerinden ve böylece memleketin asayişini daha kolay muhafaza edebileceklerinden bahsetmiştir.⁴⁰⁴

Bu karşılaşmada birkaç gün sonrası için görüşme günü belirlenmiş, bu görüşmede Gümülcineli İsmail Hakkı ve HİF'nın pek çok mebusu hazır bulunmuştur. Bu görüşmeye hatıratında yer veren Talat Bey, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın toplantı boyunca boş sualler sorduğundan, Kamil Paşa ile Nazım Paşa hakkında atıp tuttuğundan ve "icap ederse bunların hepsini sallandırmalı" dediğinden bahsetmiştir. Görüşmeye İTF'ni temsilen gelen kişilerin böyle şeylerle iştilal etmek istemediklerini söylemelerinin ardından ise HİF mensupları iki fırkanın birleşmesine ilişkin teklife ertesi gün cevap vereceklerini belirterek toplantıyı sonlandırmışlardır.⁴⁰⁵

Görüşmenin ertesi günü, 1 Ocak 1913 (19 Kanunuevvel 1328)'de, HİF ikinci başkanı Sadık Bey imzasıyla "hal-i tabiinin avdetine kadar" fırkanın kulüperinin kapatıldığına ilişkin bir beyanname neşretmiştir.⁴⁰⁶ Beyannamede savaş sırasında fırka mücadelelerinin uygun olmayacağı ve herkesin el birliğiyle vatani savunması gerektiği vurgulanmış, İtilaf Fırkası'nın siyasi faaliyetlerinin tatil edileceği ve fırka kulüplerinin kapatılacağı ifade edilmiştir.⁴⁰⁷ Sadık Bey fırka kulüplerinin kapatılmasına ilişkin bu mühim kararı müzakereye tabi tutmamış ve tamamen bireysel olarak karar vermiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan, Servet Avşar, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, C.1, s.500.

⁴⁰⁵ **Cavid Bey Hatıraları**, Aktaran: Bayur, a.g.e., C.2-K.IV, s.267-268.

⁴⁰⁶ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.207.; Bayur, a.y. (Bayur, kulüplerin kapatılış günü olarak 10 Kasım 1912 (28 Teşrinievvel 1328) tarihini verse de, Lütfi Fikri'nin kulüplerin kapatılışını konu alan yazısının 2 Ocak 1912 (20 Kanunuevvel 1328)'de yayımlandığı düşünülünce 1 Ocak 1913 (19 Kanunuevvel 1328) tarihi daha olası görünmektedir.

⁴⁰⁷ Ahmed Hilmi, a.g.e., s.48.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.342.

⁴⁰⁸ Lütfi Fikri, "Bir İzah", **Tanzimat**, 2 Ocak 1913 (20 Kanunuevvel 1328), nu.405. (Ali Birinci ve Filibeli Ahmed Hilmi, fırka idare heyetinin oy ve kararına dayanmayan bu bildirisinin aslında İTF kulüplerini kapatmak için hazırlanan senaryonun bir parçası olduğunu belirtmektedirler.⁴⁰⁸ Hakikaten o tarihten sonra Kamil Paşa kabinesinin İTF şubelerini kapatma konusundaki gayretleri hızlanmıştır.⁴⁰⁸ Bayur ise Sadık Bey'in bildirisini fırkanın başındakiler arasındaki anlaşmazlıkların ve bir gün evvel Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF'nden gelenlere söylediği "manasız" sözlerden doğan tepkinin bir neticesi olarak yorumlamak gerektiğini belirtmektedir. Fakat Y. Hikmet Bayur'un bu yorumu, o sıralarda Sadık Bey'in tamamen Gümülcineli İsmail Hakkı'nın kontrolü ve etkisi altında bulunduğu dikkate alınınca, çok gerçekçi

b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kamil Paşa Kabinesi ile Temasları

Fırka kulüplerinin kapatıldığı 1 Ocak 1913 (19 Kanunuevvel 1328) tarihini bir anlamda HİF'nin resmi dağılış günü olarak kabul etmek mümkündür. Bu tarihten sonra, özellikle kongrenin ardından fırkanın gösterdiği dağılma ve parçalanma alametleri resmiyet kazanmış ve firkada sözü geçen Gümülcineli İsmail Hakkı, Sadık Bey ve Hoca Sabri Efendi bir komite gibi hareket etmeye başlamışlardır.⁴⁰⁹

Bu komite görünürde Sadık Bey'in kontrolünde olsa da fiiliyatta Gümülcineli İsmail Hakkı'nın etkisi altında kalmış ve onun mevkii taleplerini yerine getirmeyen Kamil Paşa kabinesine karşı cephe almıştır.⁴¹⁰ Günlerini kabine aleyhinde propaganda yapmakla geçiren Gümülcineli İsmail Hakkı, saldırılarının en şiddetlisini ise Reşit Bey'e yöneltmiş, onun dahiliye nazırlığının kendi sayelerinde gerçekleştiğini söyleyerek Reşit Bey'in firkadan uzaklaşmasını ihanet ve hainlik olarak değerlendirmiştir.⁴¹¹

Reşit Bey ile Gümülcineli İsmail Hakkı arasındaki -çoğu zaman tek taraflı- münakaşa, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dahiliye nazırına hakaret içerikli bir protesto mektubu göndermesine neden olacak kadar ciddi boyutlara ulaşmıştır.⁴¹² Gümülcineli İsmail Hakkı, bu mektupta, Reşit Bey'in kendisini bir ihtilal komitesi kurmakla suçladığından bahsetmiş ve kendisini takip etmek için peşine adam taktığını söyleyerek mektubuna şu sözlerle devam etmiştir:

“Yıldız terbiyesi görmüş⁴¹³ bir dahiliye nazırının kanunun şeref ve haysiyetine hürmeti ancak bu şekilde olabilir. Bir kere şunu iyice anlamam lazım gelir ki, bu hezeyanı beni korkutmak için kullanmış isen her şeyde

görünmemektedir. Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.48.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.207.)

⁴⁰⁹ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.56.; Birinci, **a.e.**, s.214.

⁴¹⁰ Galib Vardar, **İttihad ve Terakki İçinde Dönenler**, yazar: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2003, s.213.

⁴¹¹ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.56.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.339.

⁴¹² Akşin, **a.y.**; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.53.; Bayar, **a.g.e.**, C.3, s.155-156.

⁴¹³ Ahmet Reşit Rey'in 1890'dan itibaren üçüncü katip olarak girdiği ve on dört yıl çalıştığı Mabeyn Başkitaletindeki görevine binaen.

olduğu gibi bunda da utanmayı icap ettirecek kadar aldanmışsın. Bilmiyorsan öğren ki sen Yıldız'ın gözdeleleri arasında iken ben Rumeli'nin hü-cera bir noktasında ihtilal cemiyeti teşkilatıyla meşguldüm. Ömrüm boyunca hiç tutulmadığım bir maraz varsa o da korkudur...Sen o vakitler eşiğini aşındırdığın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan firar ve köşene çekildiğin sırada ben, İttihat ve Terakki'nin kavi ve şiddetli hükümeti aleyhine tertibata başlamış ve komiteden korkmayarak çalışmıştım. O kadar müthiş bir kuvvetten korkmayan benim, senin gibi aciz, iktidarsız ve korkak bir nazırdan çekinebileceğime inanacak fikir sahibi bir kişi bulabilirsen nazırlığına devam ettirmiş kadar sevinmeye hak kazanırsın.”⁴¹⁴

Bu sırada Kamil Paşa kabinesinde harbiye nazırı olan⁴¹⁵ ve Halaskarların ciddi desteğine sahip olan⁴¹⁶ Nazım Paşa, Kamil Paşa'yı devirip sadarete geçmek amacıyla,⁴¹⁷ hem İttihatçılar hem de İtilafçılar ile dirsek temasında bulunmuş ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın da tesiri altına girmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı da dahiliye nazırı olabilmek için Nazım Paşa ile beraber birbirlerinin nazırlıklarına ilişkin planlar yapmaya ve istişarelerde bulunmaya başlamışlardır. Yapılan planlardan haberdar olan Rıza Nur'un konuya ilişkin yorumu ise oldukça dikkat çekicidir:

“Nazım Paşa iyi adamdı. Lakırdıları da mantıklı idi. Hele pek hoşsohbetti. Hırsını bilmezdim. Bunun üzerine tahkikat yaptım. Haber aldım ki, bu hususta gizlice Gümülcineli ile ittifak etmiş. Hayret! Gümülcineli ile bir işe girmek, itle çuvala girmeye benzerdi. Bunu da anlamıyordu...”⁴¹⁸

Rıza Nur ayrıca Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Kamil Paşa hükümetine yönelik giriştiği faaliyetleri şu sözlerle ifade etmiştir:

⁴¹⁴ Bayar, **a.g.e.**, C.3, s.255-257.; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.73-75. (Gümülcineli İsmail Hakkı'nın yazdığı mektubun bir kısmı için bkz.: Ek-3.

⁴¹⁵ Güneş, **a.g.e.**, s.141.

⁴¹⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.337.

“Gümülcineli dahiliye nezaretine geçmek girişiminde başarılı olamayınca Reşit Bey’in öldürülmesi için gizli bir cemiyet kuruyor, bunda da muvafak olamayınca Halaskar Zabitleri toplayıp Kamil Paşa aleyhinde ayaklanma tertip etmek istiyor, o da olmayınca Kamil Paşa aleyhinde Nazım Paşa ile bir ayaklanma ve inkılab tertibine teşebbüs ediyordu...Bu devrede Gümülcineli'nin çalışma hayatı ancak dahiliye nezaretini yakalamaktan ve Sadık Bey'in bütün hayat varlığı ise bu adamın şöhret hirsını tatminden ibaretti. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın cenazesi namına yapılan siyasi ve sosyal önemli icraat ve ayin de işte bunlardı.”⁴¹⁹

2.Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Yeni Planları ve Fırkada Kontrolü Tümüyle Ele Alması

Sadık Bey'in fırka kulüplerinin kapatılmasına ilişkin neşrettiği beyannamenin ardından faaliyetlerini artık resmi bir fırka adı altında yürütmeyen İtilafçılar, kabineye yönelik sergilenecek tutumun tespiti için bir toplantıya karar vermişlerdir.⁴²⁰ Bu karara istinaden Sadık Bey ile Gümülcineli İsmail Hakkı, Müşir Fuat Paşa ve Şaban Efendi'yi telgrafla davet ederek Basri Bey ve Hoca Sabri Efendi'nin de bulunduğu bir toplantı düzenlemişlerdir.⁴²¹ Toplantı sırasında Gümülcineli İsmail Hakkı'nın idare heyeti azasından olup toplantıya iştirak etmeyen bir kişi hakkında küfürle karışık sözler söylemesi üzerine Fuat Paşa ve Şaban Efendi'nin: “Burada olmayan bir arkadaşa

⁴¹⁷ Rıza Nur, **Cumhuriyet Öncesinin Perde Arkası (1908-1920)**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2010, s. 382.; Çulcu, **a.g.e.**, s.308.

⁴¹⁸ Nur, **a.e.**, s.382-383.

⁴¹⁹ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.131.

⁴²⁰ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.207-208.

⁴²¹ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.54.

edepsizce saldırılmasına asla izin vermeyeceğiz.” diyerek hoşnutsuzluklarını dile getirmeleri yakın zamanda yaşanacak olan gerginliğin habercisi niteliğinde olmuştur.⁴²²

Toplantı sırasında Gümülcineli İsmail Hakkı, kabineye iki maddenin bildirilmesini ve kabinenin bunlara razı olmaması durumunda iktidardan düşürülmesini talep etmiştir. Bu maddelerden birincisi; Kamil Paşa kabinesinin HİF Genel Merkezine danıştıktan sonra iş görmesi; ikincisi ise fırka ileri gelenlerinden birkaç kişinin Heyet-i Vükelaya alınmalarıdır.⁴²³ Müşir Fuat Paşa ve Şaban Efendi'nin bu teklifi hayretle karşılamaları ve karşı çıkmaları üzerine maddeler reddedilmiştir. Sonrasında bu iki ismin taleplerin kabine tarafından reddedilmesi halinde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın kabineyi ne şekilde devireceğini sormaları üzerine Gümülcineli İsmail Hakkı, şu şaşkıncu cevabı vermiştir: “Kabinenin mevkii o kadar çürüktür ki, atacağım bir yumrukla muhakkak devrilir.”⁴²⁴ Bunun üzerine Fuat Paşa: “Ben böyle ihtiraslara alet olamam, reislikten istifa ediyorum.” demiş, ardından Şaban Efendi de istifa etmiş ve her ikisi de genel merkeze bir daha uğramamışlardır.⁴²⁵ Bu istifaların yaşandığı tarihten itibaren ihtilal komitesinin ipleri tümüyle Gümülcineli İsmail Hakkı ve onun kontrolündeki Basri Bey ile Mustafa Sabri'nin eline geçmiş; Sadık Bey ise bu grubun kararlarına uymak zorunda kalmıştır.⁴²⁶

a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Baskın Planı

Kamil Paşa kabinesi ile umduğu ilişkileri kuramayan ve komite faaliyetlerine ağırlık veren HİF'ndan reis Müşir Fuat Paşa ve Şaban Efendi'nin istifa etmesiyle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın emellerini gerçekleştirme yolunda önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Kısa süre önce, hayal ettiği mevkii için Kamil Paşa'nın sadarete gelmesini

⁴²² Ahmed Hilmi, **a.y.**

⁴²³ Bayar, **a.g.e.**, C.3, s.157.

⁴²⁴ Çulcu, **a.g.e.**, s.309.; Bayar, **a.y.**; Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.55.

⁴²⁵ Yöntem, **a.g.m.**, s.354.

⁴²⁶ Yöntem, **a.y.**; Karal, **a.g.e.**, C. V, s.202.

gerekli gören Gümülcineli İsmail Hakkı, artık kendisinin en azılı muhaliflerinden biri haline gelmiştir.⁴²⁷

Kamil Paşa kabinesinin kendi içinde uyumlu bir kabine olmaması ve özellikle Nazım Paşa ile Kamil Paşa'nın aralarının açık olması, Nazım Paşa'nın HİF'ndan geriye kalan komite ile, özellikle de Gümülcineli İsmail Hakkı ile yakınlaşmasına sebep olmuştur.⁴²⁸ Bu sırada Gümülcineli İsmail Hakkı, HİF üyeleriyle gerçekleşen toplantıda "atacağı bir yumrukla kabineyi devirme" fikrini Nazım Paşa ile işbirliği içinde gerçekleştirmeye karar vermiş ve kendisinin önderliğinde bir hükümet darbesi planlanmıştır.⁴²⁹

Hükümet darbesinin ne derece ciddi bir şekilde organize edildiği belirgin olmasa da, hükümetin içinde bulunduğu durum ve Nazım Paşa'nın Gümülcineli İsmail Hakkı ile sadaret ve dahiliye nazırlığı mevkilerine ilişkin yapmış oldukları anlaşma⁴³⁰ bu ihtimali arttırmaktadır. Bu darbe planı Celal Bayar tarafından da dile getirilmiş ve kendisi, İTC'nin bu plandan bir şekilde haberdar olduğunu belirtmiştir. Celal Bayar'ın iddiasına göre İttihatçılar bu planı öğrenip Bab-1 Ali Baskını için 23 Ocak 1913 (10 Kanunusani 1328) Perşembe günü harekete geçmeselerdi, Gümülcineli İsmail Hakkı ve ekibi aynı şeyi 25 Ocak 1913 (12 Kanunusani 1328) tarihinde yapacaklardı.⁴³¹

Galip Vardar ve Mustafa Ragıp Esatlı ise hatıratlarında, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bab-1 Ali'yi basma planı için dahiliye nazırı Reşit Bey ile anlaşmış olduğunu belirtirler.⁴³² Anlattıklarına göre Reşit Bey, dahiliye nazırı olarak, vereceği emirle polis ve jandarma arasından yeterli miktarda kuvvet ayıracak, bunlara Gümülcineli İsmail

⁴²⁷ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.47,57-59.

⁴²⁸ Ahmed Hilmi, **a.y.**

⁴²⁹ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.210.

⁴³⁰ Nur, **Cumhuriyet Öncesinin Perde Arkası (1908-1920)**, s.382-383.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.349.

⁴³¹ Bayar, **a.g.e.**, C.4, s.40.; Selahaddin, **a.g.e.**, s.60.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.349.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.211. (Ali Birinci, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın baskını 25 Ocak'ta yapmayı planladığına ilişkin iddiayı "akla uygun" bulmamaktadır.)

⁴³² Rıza Nur, **Cumhuriyet Öncesinin Perde Arkası (1908-1920)**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2010, s. 382.; Vardar, **a.g.e.**, s.213-214.

Hakkı'nın tedarik edeceği bazı kişiler katılacak ve sonrasında bu kuvvetler birlikte Sadaret Dairesine girerek Kamil Paşa'yı istifaya zorlayacaklardır. Esatlı'nın belirttiğine göre, belirlenen plan sonrasında gerçekleşecek olan Kamil Paşa'nın istifasının ardından Reşit Bey sadarete, Gümülcineli İsmail Hakkı ise dahiliye nezaretine tayin edilecektir. Galip Vardar ve Mustafa Ragıp Esatlı, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Nazım Paşa ile yaptığı anlaşma ve planı aslında Reşit Bey ile yaptığını belirtse de, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın o sıralarda Reşit Bey ile ciddi münakaşa içinde olduğu ve kısa süre önce kendisine hakaret içeren bir mektup yazdığı düşünüldüğünde, Reşit Bey ile yaptığı iddia edilen bu plan çok gerçekçi görünmemektedir. Nazım Paşa'nın ise HİF mensupları ile yakın ilişki içinde olduğu ve Kamil Paşa ile anlaşmazlık yaşadığı göz önüne alındığında, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bab-1 Ali'yi basma planını Nazım Paşa ile ortak bir şekilde yapmış olması akla çok daha uygun görünmektedir.

D. BAB-1 ALİ BASKINI'NDAN MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİ SONRASINA KADAR İSMAİL HAKKI BEY

1. Bab-1 Ali Baskını ve Sonrası

Bab-1 Ali Baskını, İTC tarafından 23 Ocak 1913 (10 Kanunusani 1328)'de gerçekleştirilmiş,⁴³³ İttihatçılar yol boyunca Kamil Paşa'nın Edirne'den vazgeçme kararını vurgulayan ve başlıca teması Edirne olan söylevler vererek Bab-1 Ali'ye yürümüşlerdir.⁴³⁴ Bab-1 Ali'ye yürüyen kalabalığın arasında bulunan Enver Paşa yanında arkadaşlarından bazıları ile birlikte Bab-1 Ali binasına girmiştir. Salona girerken güvenlik memurları ve yaverlerin direnişi ile karşılaştıklarında ise birden silahlar

⁴³³ "The Coup D'etat- Nazım Pasha's Death", *The Times*, 27 Ocak 1913, nu.40119, s.6.

⁴³⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s.146.; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.351.; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s.211. (İttihatçılar, baskının temel sebebi olarak Edirne'nin elden gitmesine mani olmak istemelerini gösterecek şekilde, Ali Birinci baskının "Edirne'yi kurtarma edebiyatı"na dayanılarak yapıldığını belirtmektedir. Birinci gibi Feroz Ahmad da, darbenin uzun süredir hazırlanmakta ve düşünülmekte olduğunu; Edirne sorununun baskın için psikolojik bir destek oluşturmaktan öteye gidemeyeceğini söylemiştir. Bununla birlikte Ahmad, baskının sebebinin Kamil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde aranması gerektiğini ifade etmektedir.

patlamıştır.⁴³⁵ Yaşanan çekişme sırasında baskını yapanlara: “Siz beni aldattınız, bana verdiğiniz söz böyle miydi?” diye çıkışan Nazım Paşa, Yakup Cemil tarafından öldürülmüştür.⁴³⁶

Ali Fuad Türkgeldi'nin aktardığına göre Enver Paşa, Nazım Paşa'nın yanlışlıkla vurulduğunu ifade etmiştir. Sina Akşin ise, Nazım Paşa'nın vurulmasının fevri ve ani verilen bir karardan ziyade planlanmış olma ihtimali üzerinde durur. Nazım Paşa'nın vurulmadan evvel söylediği ve “bana verdiğiniz söz” ifadesini barındıran cümlelerinden de anlaşılacağı üzere, Nazım Paşa'nın hem İttihatçılar ve İtilafçılarla arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır.⁴³⁷

Baskının sonrasında Enver Paşa ve Talat Bey Sadrazam Kamil Paşa'nın bulunduğu odaya girerek kendisine sadrazamlıktan istifa ettiğini bildiren yazıyı yazdırmışlardır. Böylece baskın ile birlikte Kamil Paşa hükümeti istifa etmek durumunda kalmış ve sonrasında 23 Ocak 1913(10 Kanunusani 1328) tarihinde Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurulmuştur.⁴³⁸

a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Tutuklanması

Mahmut Şevket Paşa sadrazam olur olmaz nasıl bir siyaset takip edilmesi gerektiği konusunda Talat ve Cemal Beylere danışmış, sonunda muhaliflerin düşmanlıklarını körüklememek için şiddet politikasından uzak durulması gerektiğine karar vermiştir.⁴³⁹

Bab-ı Ali Baskını'nın ardından hükümet, Kamil Paşa ile Cemalettin Efendi'nin

⁴³⁵ Karal, **a.g.e.**, C. V, s.196.

⁴³⁶ Türkgeldi, **a.g.e.**, s.79-80.; Ahmed Bedevi Kuran, **a.g.e.**, s.587-588.; “The Coup D’eat-Nazım Pasha’s Death, **The Times**, 27 Ocak 1913, nu.40119, s.6.; Ahmad, **a.g.e.**, s.149-150.

⁴³⁷ Türkgeldi, **a.y.**

⁴³⁸ Güneş, **a.g.e.**, s.143-146.; Selahattin, **a.g.e.**, s.63. (Mehmet Selahattin’in anlattığına göre, Mahmut Şevket Paşa sadarete geldikten sonra Bab-ı Ali’de Kamil Paşa ile aralarında bir konuşma geçmiştir. Mahmut Şevket Paşa’nın: “Biz buraya isteğimizle gelmedik, bizi getirdiler.” demesi üzerine, Kamil Paşa kendisine: “Evet, bizi dahi öyle getirmişlerdi. Gelişiniz bize benzedi dikkat ediniz ki gidişiniz benzemesin.” şeklinde cevap vermiştir.)

⁴³⁹ Mustafa Ragıp Esatlı, **İttihat ve Terakki**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975, s.316-318.

İstanbul'dan uzaklaşmalarını istemiş, iki gün içinde Reşit ve Abdurrahman Beyler de dahil olmak üzere bu isimler Türkiye'yi terk etmişlerdir.⁴⁴⁰

Baskın ile beraber Sadık Bey yurt dışına kaçmış,⁴⁴¹ polis müdürü Azmi Bey ise Gümülcineli İsmail Hakkı, Ali Kemal ve Kıbrıslı Şevket Beyler ile Rıza Nur'u tutuklamıştır.⁴⁴² Bu süreçte Gümülcineli İsmail Hakkı, daha evvel hakkında "İktidar mevkiine geçtiğim gün en evvel onu asacağım." dediği Rıza Nur ile aynı odaya hapsedilmiştir.⁴⁴³ Uzun zaman sonra ilk kez Gümülcineli İsmail Hakkı'yı gören Rıza Nur, ona Ali Kemal, Kıbrıslı Şevket ve Filibeli Ahmed Hilmi Beylerin yanında şu sözleri söylediğini iddia etmektedir:

*"Gümülcineli, bugünlerin, bu felaketlerin tek sebebi sensin. Hırsın uğruna aleme fesat verdin. Hadi biz fena idik, pek iyi, kendine ortak edip bizim aleyhimize beraber hareket ettiğin kimseler de mi fena idi? Fena idiyse neden onlarla birlikte çalıştın? İyi idiyse neden sonradan onları da firkadan attın? Eğer şu İttihatçılar yetişmese idi sonunda Sadık Bey'i de atıp yalnız sen kalacaktın. Bu senin fesattaki becerin, hırsdaki şiddetin nedir? Senin özetin hep zorla sahip olmak, hep istibdad, hep dahiliye nazırı olmak, hep devlete, millete ve insaniyete zararlı şeyler. Şimdi gördün ya, hepsi gitti. Fakat bize de oldu."*⁴⁴⁴

Gümülcineli İsmail Hakkı ise, Rıza Nur'un bu sözlerini o "tuhaf ve kendisine mahsus bir sıyrıma ile dinleyip dişlerini göstermekten" ve susmaktan başka bir şey yapmadığını aktarmıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.354.

⁴⁴¹ Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s.214.

⁴⁴² Vardar, *a.g.e.*, s.186.; Bayar, *a.g.e.*, C.4, s.39.

⁴⁴³ Ziya Şakir, "Gümülcineli ile Rıza Nur, Bir Odaya Hapsedildiler", *Tan*, 1 Mayıs 1938, nu.965, s.9.

b. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Cemal Paşa'ya Sözü

İstanbul'un yeni muhafızı olan Cemal Paşa, Gümülcineli İsmail Hakkı ve diğer muhaliflerin tevkiflerinin ertesi günü Merkez Kumandanlığı'na gitmiş ve Rıza Nur, Gümülcineli İsmail Hakkı ve Ali Kemal Bey'i yanına çağırarak⁴⁴⁶ onlara şöyle söylemiştir:

“Bundan sonra rahat oturursanız çekineceğiniz bir şey yoktur. Hükümet tahmin ettiğiniz gibi intikam almak sevdasında değildir. Bilakis memleketin bu zamanında muvafık, mualifi bir araya getirmek azmindedir. Sizler de böyle düşünüyorsanız ben her şeyi yoluna korum, Sadrazam Paşa nezdinde tavassut eder, sizlere şerefli birer vazife de isterim.”⁴⁴⁷

Cemal Paşa'nın bu sözleri üzerine Ali Kemal Bey siyasetle ilgili yazılar yazmayacağını söyleyerek Avrupa'da bir memuriyet, Rıza Nur ise mesleğinde yükselmek amacıyla Paris'te tıp tahsili için aylık ödenek istemiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı ise kendisini serbest bırakılırsa “normal günler gelinceye kadar” hükümete karşı muhalif bir vaziyet almayacağına dair namusu üzerine yemin etmiştir.⁴⁴⁸ Bu konuşmadan bir gün sonra Gümülcineli İsmail Hakkı serbest bırakılmış, Rıza Nur tahsil masrafları karşılanarak Paris'e, Ali Kemal Bey de Viyana'ya gönderilmiştir.⁴⁴⁹

Bab-1 Ali Baskını, İTC'nin tam iktidar dönemini başlatan hadise olması sebebiyle önem taşımaktadır. Bu tarihten itibaren, zaten resmi bir fırka olarak söz etmenin mümkün olmadığı, HİF ve ardında bıraktığı komite dağılmış, Rıza Nur'un tabiri ile “fırkanın cenazesi kaldırılmıştır.”⁴⁵⁰ Böylece Gümülcineli İsmail Hakkı, sözünü

⁴⁴⁴ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.132-133.

⁴⁴⁵ Nur, **a.y.**

⁴⁴⁶ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.56.; Bayar, **a.g.e.**, C.4, s.39-40.

⁴⁴⁷ Cemal Paşa, **a.y.**; Vardar, **a.g.e.**, s.186.; Esatlı, **a.g.e.**, s.318.

⁴⁴⁸ Cemal Paşa, **a.y.**

⁴⁴⁹ Esatlı, **a.g.e.**, s.318.

⁴⁵⁰ Nur, **Siyasi Risaleler**, s.131-132.

geçireceği Sadık Bey'in de eksikliğiyle, Cemal Paşa'ya vermiş olduğu söze rağmen son büyük kozunu oynamak için hazırlıklara koyulmuştur.

2. Mahmut Şevket Paşa Suikastine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Dahli

Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913 (29 Mayıs 1329) tarihinde,⁴⁵¹ saat 11.30'da Bab-ı Ali'ye gitmek üzere Harbiye Nezaretinden otomobile yola çıkmıştır. Otomobile bindikten kısa süre sonra yol üstündeki bir çeşmenin sağında tamir bahanesi ile durmakta olan bir otomobilden kendisine ateş açılmış, atılan kurşunlardan beşi Paşaya isabet etmiş ve kendisi olay yerinde hayatını kaybetmiştir.⁴⁵² Katillerden Çerkez Ziya ve Topal Tefvik cinayetin işlendiği gün yakalanmış; sonraki günlerde ise cinayetin kimler tarafından tertip edildiği en ince ayrıntısına kadar ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵³

a. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Gıyaben İdama Mahkum Edilmesi

Suikastin kimler tarafından fiiliyata geçirildiği katillerin yakalanmasıyla öğrenilse de, kimler tarafından planlandığını tümüyle tespit etmek ayrıntılı bir tahkikatı gerektirmiştir. Bedevi Kuran -ki kendisi de bu planların içinde yer almıştır-, suikast öncesinde Gümülcineli İsmail Hakkı, Damat Salih Paşa, Sabahaddin Bey, Satvet Lütfi, Pertev Tefvik gibi isimlerden oluşan bir grupla gizli içtimalara başladıklarını ve disiplinsiz bir şekilde iş gören bu teşkilatın kendilerini ipe kadar götüreceğinden korku duyduğunu ifade eder. Bu isimlere ilaveten, Paris'te bulunan muhalif Kürt Şerif Paşa'nın

⁴⁵¹ "The Murder of the Grand Vizier", **The Times**, 16 Haziran 1913, nu.40239, s.7.

⁴⁵² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XI-XIV, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.1880.; Fikri, **a.g.e.**, s. 102. (Lütfi Fikri'nin suikaste ilişkin yorumu oldukça dikkat çekicidir: "Bunlar evvelden keşf ve tahmini kolay şeylerdi, bu belli idi.Mahmut Şevket Paşa bütün manasıyla intihar etmiştir ve bu da Nazım Paşa'nın cesedi üzerinden geçip sadrazamlığı kabul ettiği gün olmuştur.")

⁴⁵³ "Cinayet-i Şenia Tahkikatı Devam Ediyor", **Tanin**, 18 Haziran 1913 (5 Haziran 1329), nu.1235, s.1.; Esatlı, **a.g.e.**, s.61. (Esatlı, suikast yapılmadan evvel cinayeti kimlerin tertip ettiğinin en küçük ayrıntısına kadar bilindiğini iddia etmektedir.)

hususî katibi Pertev Tevfik de suikastî idare edip maddî destek sağlamak için Şerif Paşa'nın direktifi ile Galavani Sokak'taki evine kapanarak diğerk üyelerle irtibatla kalmıştır.⁴⁵⁴

Suikast planının birkaç ayrı grup tarafından tam olarak koordine olunmadan yapıldığına işaret eden Kuran, bu gruplar arasında nasıl bir iletişim sağlandığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ben, muhtelif teşekküller arasında irtibat vazifesi görüyordum. Kuru- çeşme'den aldığım intibalarla Gümülcineli İsmail Bey cephesini fikren takviyeye koşuyor, diğerk gruplardaki ahvalden haberdar olmaya çalışıyor ve bu mecburiyetlerle her tarafa mekik dokuyordum... Hava karardıktan sonra, gece kuşları gibi faaliyete geçiyor, bazen Nihad Reşad Belger Bey'in nezdinde toplanıyor, bazen Gümülcineli İsmail Bey'de buluyor, hülâsa mevcut tehlikelere rağmen çalışmaya devam ediyorduk.”⁴⁵⁵

Suikast planına dahil olan pek çok isim suikast gerçekleşmeden yurt dışına kaçsa da, suikast ardından belirlenen pek çok kişi yakalanıp tevkif edilebilmiştir.⁴⁵⁶ Gümülcineli İsmail Hakkı da Prens Sabahattin gibi hükümetin kendisinden şüphe ettiğini ve kendisini göz hapsine aldığını bildiği için yakalanacağını hesap ederek suikastten birkaç gün önce, “işleri tam anlamıyla usta ellere terk ederek ihtilali uzaktan seyretmek üzere” İstanbul'dan uzaklaşmıştır.⁴⁵⁷

Cemal Paşa hatıratında, suikast öncesine ilişkin Gümülcineli İsmail Hakkı ile ilgili önemli bir ayrıntıyı aktarmıştır. Kendisi Gümülcineli İsmail Hakkı'dan şüphelenmiş fakat çürütülmesi mümkün olmayan kesin delil buluncaya kadar Gümülcineli İsmail Hakkı'yı tutuklamaktan çekindiği için ajanlarından bazılarını onu izlemeleri için

⁴⁵⁴ Taner Aslan, “Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi”, **Turkish Studies**, vol.6/3, Türkiye, 2011, s.523-565.; Bayar, **a.g.e.**, C.4, s.121.; Vardar, **a.g.e.**, s.261.

⁴⁵⁵ Ahmed Bedevi Kuran, **a.g.e.**, s.595-598.

⁴⁵⁶ “Tahkikat ve Takibat: Birer Birer Yakalanıyorlar”, **Tanin**, 14 Haziran 1913 (1 Haziran 1329), nu.1631, s.14.

görevlendirmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı ise, muhtemelen gizli servisler kendisini baskı altında bulundurduklarından, suikastten bir hafta evvel muhafızlığa giderek⁴⁵⁸ Cemal Paşa'ya şunları söylemiştir:

“Arkamdan bir takım ajanların dolaşmakta olduğuna bakılırsa hükümetin benden şüphe ettiği anlaşılır. Bakınız, Cemal Beyefendi! Size namuslu bir insan sıfatıyla arz ederim ki, Merkez Komutanlığı Hapishanesi 'nde size verdiğim sözde büyük bir ciddiyetle duruyor; değil açıktan, gizli bir şekilde bile hükümet aleyhinde hiçbir teşebbüste bulunmuyorum. Belki ajanlarınız aleyhimde gerçek dışı raporlar verirler de, sizi şüphe ve tereddüte düşürürler düşüncesiyle bizzat gelip gerçeği ifade etmeyi uygun gördüm.”⁴⁵⁹

Cemal Paşa ise Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu sözlerine karşı:

“Yeminleriniz yeterlidir, İsmail Bey, rahat olunuz. Ben kesin ve açık delillerle tam kanaat edinmedikçe kimse hakkında hüküm vermem. Öyle olsa idi sizi Merkez Komutanlığı Hapishanesi 'nden çıkartmazdım. Fakat size bu sıralarda bir komplo düzenlemekle meşgul olan kimseleri yanınıza yaklaştırmamanızı tavsiye ederim.”⁴⁶⁰

Cemal Paşa hatıratında bu olayı aktarırken, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın gitmesine izin verdiği için çok büyük hata ettiğini ve ihtiyat tedbiri olarak hakkında geçici bir tutuklama emri çıkartmadığı için pişmanlık duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁶¹

Cinayete ilişkin yapılan geniş çaplı tahkikatın ardından 24 Haziran 1913 (11 Haziran 1329)'te *Tanin* 'de yayımlanan mazbata-i hükmiyeye göre Gümülcineli İsmail Hakkı -Prens Sabahattin, Ahmet Reşit Rey, Şerif Paşa, Kemal Mithat, Pertev Tevfik,

⁴⁵⁷ Fethi, **a.g.e.**, s.22.; “Hali Firarda Olanlar”, **Tanin**, 20 Haziran 1913 (7 Haziran 1329), nu.1637.; Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.74.; Esatlı, **a.g.e.**, s.93.; Fikri, **a.g.e.**, s.104-108.

⁴⁵⁸ Esatlı, **a.g.e.**, s.61.

⁴⁵⁹ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.73.

⁴⁶⁰ Cemal Paşa, **a.y.**

⁴⁶¹ Cemal Paşa, **a.y.**

Çerkez Kazım ve Damat Salih Paşa da dahil olmak üzere- hareketin asıl tertipçileri ve tahrikçilerinden biri olarak tespit edilmiş ve hakkında gıyaben idam kararı verilmiştir.⁴⁶²

Cinayete ilişkin sonradan ortaya çıkan ayrıntılara göre, suikastin hesaplandığı gibi gelişmesi durumunda Kamil Paşa'nın sadarete, Prens Sabahattin'in hariciye nazırlığına getirilmesi planlanmıştır. Dahiliye nezareti için ise hem Ahmet Reşit Rey'e, hem de Gümülcineli İsmail Hakkı'ya söz verilmiştir.⁴⁶³ Yüzbaşı Kazım, suikast sonrasına ilişkin planları Mahmut Şevket Paşa'nın katli muhakemesinde şu dikkat çekici ifadelerle dile getirmiştir:

“Teşkil edeceğimiz kabinede Kamil Paşa'yı sadrazam, Prens Sabahattin'i hariciye nazırı, Reşit Bey'i dahiliye nazırı yapacaktık. Vakıa Gümülcineli'ye de dahiliye nezareti va'd edilmiş ise de sade muhaliflerin değil, bütün insaniyetin düşmanı bir adam olduğundan, sonra da vücudunu kaldıracaktık.”⁴⁶⁴

Suikastin hemen öncesinde yurt dışına kaçan ve gıyaben idama mahkum edilen Gümülcineli İsmail Hakkı, bu sürecin ardından artık çok daha bariz bir biçimde faaliyetlerini sürecektir. Hatta bu kez yalnızca İTC'ne yönelik değil, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süreçlerinde Türkiye aleyhinde de eylemlerde bulunacaktır. HİF'na dahil olduktan sonra AF reisi iken sürdürmeye çalıştığı ılımlı muhalefeti terk etmiş olan Gümülcineli İsmail Hakkı, fırka içi hizip mücadelelerinde ismi hep ilk sıralarda yer alan kişilerden olmuştur. Hemen hemen tüm fırka mensupları tarafından da firkadan istifalara yol açan anlaşmazlıkların başlıca sebebi olarak görülmüş, çeşitli dönemlerde aynı grupta yer aldığı hemen herkesle ters düşmüş ve herkesi planladığı mevkiyi ele geçirmek için kullanmıştır.

⁴⁶² “Divan-ı Harbi Örfinin Mazbata-i Hükmiyesi Mahkuminin İdamı”, **Tanin**, 24 Haziran 1913 (11 Haziran 1329), nu.1241, s.1.; Rey, **a.g.e.**, s.310-311.; “The Murder of the Grand Vizier”, **The Times**, 16 Haziran 1913, nu.40239, s.7.; Ahmed Bedevi Kuran, **a.g.e.**, s.605.

⁴⁶³ “Tahkikat ve Takibat: Dün de Taharriyata Devam Edildi”, **Tanin**, 15 Haziran 1913 (2 Haziran 1329), nu.1632, s.1-3.

⁴⁶⁴ **Sabah**, 21 Haziran 1913 (8 Haziran 1329), nu.5360.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN SUİKASTİNDEN VEFATINA (1945) KADAR OLAN SÜREÇTE GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

A. MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİNDEN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

11 Haziran 1913(29 Mayıs 1913) tarihinde gerçekleştirilen Mahmut Şevket Paşa'ya yönelik suikastin tertipçileri ve tahrikçileri arasında bulunan Gümülcineli İsmail Hakkı, o tarihte İstanbul Muhafızlığı görevinde bulunan Cemal Paşa'nın kendisinden şüpheleniyor olması nedeniyle suikast öncesi İstanbul'dan kaçarak Selanik'e gitmiştir.⁴⁶⁵ Suikast sonrası yapılan takibat ve muhakeme sonucu cinayet ile bağlantılı olduğu kesinleşen Gümülcineli İsmail Hakkı, Divan-ı Harbi Örfi tarafından gıyaben idama mahkum edilmiştir.

Suikast gerçekleştirilmeden hemen evvel Selanik'e giden Gümülcineli İsmail Hakkı, 1913 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar çeşitli ülkelerde Türkiye ve İTC aleyhinde faaliyetlerde bulunmuş ve Türkiye'ye 30 Ekim 1918 (30 Teşrinievvel 1334) tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra, İttihatçı liderlerin Türkiye'den ayrılması ile dönebilmıştır.

1. Suikast Planı Sonrası Paris'teki Faaliyetleri

Suikast öncesi Selanik'e giden Gümülcineli İsmail Hakkı, orada kısa süre kalarak Paris'e, Bab-ı Ali baskını sonrası yurt dışına sürgüne gönderilen HİF mensuplarının yanına gitmiştir. O sırada muhaliflerden olan ve 1909 yılında İTF'ndan istifa edip Fransa'da İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nı kuran Şerif Paşa da Paris'te

⁴⁶⁵ Yasemin Doğaner, "Emniyet Raporlarında 150'liklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in Faaliyetleri", **VI. Uluslararası Atatürk Kongresi**, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, s.1006.; Yusuf Sarınoy,

bulunmaktaydı.⁴⁶⁶ Şerif Paşa 1909'da Paris'e gitmiş olmakla birlikte katipliğini yapan Pertev Tevfik aracılığıyla Türkiye'deki muhaliflerin faaliyetlerini maddi olarak desteklemiş ve sonrasında Paris'e kaçan muhaliflerle bir araya gelmiştir.⁴⁶⁷

Şerif Paşa'nın yalnızca bir isimden ibaret olan ve herhangi bir faaliyet göstermeyen fırkası ise 1913 yılında Paris'te muhalefetin ilgi odağı haline gelmiştir. Paris'e giden Gümülcineli İsmail Hakkı da bir süre Atina'da kalan ve sonrasında pek çok muhalif gibi Paris'e geçen Miralay Sadık ile görüşmüş ve birlikte Şerif Paşa'nın yanına gitmişlerdir. Paris'te Şerif Paşa'nın fırkası etrafında toplanan bu muhalif grup,⁴⁶⁸ kısa süre sonra İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası ile HİF'nı "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" adı altında birleştirmişlerdir.⁴⁶⁹ HİF'nın adı altında birleştirilen bu iki fırkaya daha sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesi de katılmıştır.⁴⁷⁰ Prens Sabahattin ise bir bildiri ile bu fırkayı desteklemiştir.⁴⁷¹

Bu yeni teşekkülün reisi Miralay Sadık, reis-i sanisi ise Gümülcineli İsmail Hakkı olmuş,⁴⁷² fırka, çalışmalarını neredeyse tamamen Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık'ın kontrolünde sürdürmüştür. Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık'ın fırka için gerçekleştirdiği faaliyetlerin başında ise Paris'te İTF aleyhinde neşriyatta bulunmak, Rus Çarına, İngiltere Kralına ve Fransa Cumhurbaşkanı İTF'nın zulüm ve istibdat yönetimine son vermeleri için yardım talebinde bulunmak yer almıştır.⁴⁷³ Bununla

"Yüzelliliklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in Faaliyetleri (1908-1945)", Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1995, s.377.

⁴⁶⁶ Şerif Paşa'nın fırkası ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.

⁴⁶⁷ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 2.bs., Ankara, Dergah Y., 2012, s.231.

⁴⁶⁸ Bu iki fırkanın birleşmesi sürecine dahil olan muhalifler arasında Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık'ın dışında Dukakinzade Basri, Mustafa Sabri, Ahmet Reşit, Pertev Tevfik ve Refik Nevzad Beyler de vardır. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.257.

⁴⁶⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.258.

⁴⁷⁰ Ali Birinci, **Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat**, İstanbul Dergah Yayınları, 2001,s.388.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.286.

⁴⁷¹ Sarınay, **a.g.m.**, s.377.

⁴⁷² Sarınay, **a.y.**

⁴⁷³ Celal Bayar, **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, ed. Cem Çobanlı, C.4, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997, s.200.

birlikte, bilhassa Gümülcineli İsmail Hakkı Şerif Paşa'dan fırka adına para istemek ve topladığı paraları firkacılık ile ilgisi olmayan faaliyetlerde harcamakla meşgul olmuştur.

474

Ne var ki, bu yeni teşekkülün ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Şerif Paşa ile olan birlikteliğinin ömrü kısa sürmüştür; Şerif Paşa ile aralarının bozulması üzerine Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık Paris'ten ayrılmışlardır. Gümülcineli İsmail Hakkı, Paris'in ardından kısa süre Atina'da bulunduktan sonra Miralay Sadık'ın da bulunduğu Mısır'a geçmiştir.⁴⁷⁵

2. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Mısır'daki Faaliyetleri

Gümülcineli İsmail Hakkı, Atina'dan Mısır'a geçtikten kısa süre sonra bu kez Mısır'da bulunan İTF muhalifleriyle bir araya gelmiş ve fırka adına neşriyatta bulunmak için bu muhaliflerden para toplama girişiminde bulunmuştur. Gümülcineli İsmail Hakkı; Sivas Mebusu Şükrü Bey, HİF Bursa şubesi mensuplarından Aziz Nuri Bey, Evrenoszade Sami Bey'in de aralarında bulunduğu Mısır'daki bu muhalif topluluk arasından yine sivrilmiş ve grubun yönetimini eline almıştır.⁴⁷⁶ Bu süreçte Mısır'daki muhaliflerden para alırken kimi zaman İTF aleyhinde faaliyet yürütme bahanesini, kimi zaman ise HİF iktidar mevkiine gelince kendilerine nazırlık verileceği vaadini kullanmıştır. Yine Mısır'da bulunduğu zaman zarfında Şerif Abdullah'tan da "Talat'ı vurdurmak" bahanesiyle bin lira aldığı belirtilmektedir.⁴⁷⁷

Mısır'da bulunduğu zaman içerisinde Kahire'de 1914 yılının Ağustos ayından itibaren "el-Ahram" adlı gazetede makaleler yazarak İTF yönetimine yönelik muhalefetine

⁴⁷⁴ Bayar, a.y.

⁴⁷⁵ Rifat, a.g.e., s.330.; Nur, Hayat ve Hatıratım, s.477.

⁴⁷⁶ Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, s.231.; Rıza Nur, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996, s.105.

⁴⁷⁷ Sarıнай, a.g.m., s.378.; Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, 231.; Nur, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, s.106.

devam eden Gümülcineli İsmail Hakkı, bu süreci ve gazetedeki yazılarını kendi ağzıyla şu sözlerle özetlemiştir:

“Fakiriniz umumi seferberlik sırasında, henüz Türkiye harbe girmeden, Ağustos ve Eylül ayları içinde Kahire’de el-Ahram Gazetesiyle bir sıra ve sürekli makaleler neşrederek, daha o zaman Umumi Harbe katılmanın memlekete ihanet olduğunu ispata çalıştım. Kanaat ve imanım bu idi.”⁴⁷⁸

Kendisinin bu yöndeki ifadelerine rağmen; Gümülcineli İsmail Hakkı, Mısır’da bulunduğu süreçte diğer bazı muhaliflerle birlikte Türk hükümeti aleyhinde istihbarat faaliyetleri de yürütmüştür. Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile de özellikle İngiltere’nin muhaliflerden faydalanmak amacıyla Mısır ve Yunanistan’da kurduğu istihbarat şubelerinde yer alan 20-30 kadar Türk’ün arasında bulunmuştur.⁴⁷⁹ Böylece Gümülcineli İsmail Hakkı, Kahire’de bulunduğu süre boyunca bir yandan Türkiye ve İTF aleyhinde İngiltere adına istihbarat işlerinde çalışmış, bir yandan da “baş olma” amacıyla Miralay Sadık’ı saf dışı bırakıp grupta inisiyatifini ele almak için çabalamıştır.⁴⁸⁰

Gümülcineli İsmail Hakkı, gazetelerde İTF aleyhinde makaleler neşretmek ve İngiltere için istihbarat faaliyetlerinde çalışmanın yanında HİF adına da birtakım eylemlerde bulunmaya gayret etmiştir. Fırka faaliyetleri verimsiz bir hal almaya başladığında ise o sırada İskenderiye’de bulunan Şerif Paşa ile yeniden yakınlaşmaya ve kendisiyle fırka adına temas kurmaya çalışmıştır. Paris’ten Şerif Paşa ile araları bozuk şekilde ayrılan Gümülcineli İsmail Hakkı, İskenderiye’de kendisinin yanına giderek: “Sizin istifanızı fırka kabul etmedi, mührü alınız.” diyerek Şerif Paşa’ya fırka reisliği

⁴⁷⁸ Feridun Kandemir, “Avrupa’da Vuranı da Vurulana da Türk Olan Bir Siyasi Cinayet: Gümülcineli İsmail 1928’de Nis’te Niçin Vurulmuştu?”, **Tarih Konuşuyor**, C.III, sayı 16, Mayıs 1965,s.1339.

⁴⁷⁹ Galip Kemalî Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondrosdan Mudanyaya Kadar 1918-1922)**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939, s.78.; Yöntem, **a.g.m.**, s.355.; Rıza Nur, **Türk Tarihi**, C. XI, İstanbul, Toker Yayınları, 1979, 106-108.(Bu dönemde İngiltere adına Türkiye aleyhinde casusluk yapanlar arasında Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık dışında Evrenoszade Sami Bey ve Bedirhanilerden Süreyya Bey de yer almışlardır. Ayrıca Miralay Sadık’a, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere adına çalışırken ayda kırk İngiliz lirası verilmiştir.)

⁴⁸⁰ Rifat, **a.g.e.**, s.330.

teklifinde bulunduyrsa da Şerif Paşa bu teklifi: “Siz bu mührü Kahire’de mezada koyun! Altmış para veren olursa bana getirin, ben size on bin lira veririm.” diyerek reddetmiştir.⁴⁸¹

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na dahil olduktan sonra ise Gümülcineli İsmail Hakkı, İngiltere’nin isteği ile Türk hükümeti aleyhinde gazete neşretmek ve siyasi faaliyette bulunmak üzere Selanik’e gönderilmiştir.⁴⁸²

3. Gümülcineli İsmail Hakkı’nın Selanik’teki Faaliyetleri

İngilizlerin isteği ile Mısır’dan Selanik’e giden Gümülcineli İsmail Hakkı, burada Türkiye aleyhinde propaganda faaliyetleri yürütmüş ve 1915 yılında *Mücadele* ve *Beyane’l Hak* isiminde Türkçe olarak yayımlanan iki gazete çıkarmıştır.⁴⁸³ Gümülcineli İsmail Hakkı, 1929 yılında Rauf Orbay’a yazdığı bir mektupta gazeteleri neşretme amacını ve bunların münderecatını şu sözlerle izah etmiştir:

“Memleketin re’yi ve muvafakatı alınmaksızın, delice harbe girildi. Selanik’te neşir ve idare ettiğim “Beyane’l Hak” ve “Mücadele” gazetelerinde bu delilikleri, bu ihanetleri millete anlatmaya çalıştım. İşte yaptığım bu idi ve bundan ibaretti. Fakir-i pür-taksir ömür boyunca ef’al-i müstahsenemin başında, bu devredeki hareketimi görmekte ve iftihar eylemekteyim. Ve bu hareketimle memleketime hizmet ettim. İmanım budur. Allah’ın huzurunda hesabımı vermeye hazırım.”⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, s.105.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, s.231.

⁴⁸² Birinci, **a.e.**, s.232.

⁴⁸³ **BOA, HR. SFR.04.**, Dosya No. 893, Gömlek No. 127, 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915).

⁴⁸⁴ Kandemir, **a.g.m.**, s.1339.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu ifadelerinden gazeteleri vatanseverlik duygusu ile neşrettiği anlamı çıksa da, gerçekte gazetelerde İTF yönetimi aleyhinde yazılar yazmış,⁴⁸⁵ İngilizlerin Türk dostu olduğunu ve Türkiye ile değil İttihatçılarla savaştıklarını iddia eden çeşitli makaleler yayımlamıştır.⁴⁸⁶ Gümülcineli İsmail Hakkı, bu gazetelerindeki yazılarında İTC'ni "haydutlar ve katiller ocağı" olarak nitelemiş, İTF hükümeti aleyhindeki propagandasını gazetesine şu sözlerle aktarmıştır:

*"...Talat, Enver, Cemal ve emsal serserilerin zulm ve işkencesi altında inleyen millet-i Osmaniye ve Hilafet-i İslamiye'yi kurtarmak için bizimle teşrik-i mesai eden kahraman ve cesur vatandaşlarımıza hitap ederiz: Osmanlı ordusunda bulunup da eşkıya-i İttihadın bilhas-sa Talat ve Enver haydutlarının taksim ve tevzii ettiği menfaatte his-sedar olmayan hakiki vatanperverlerden zabitan ve efrad-ı askeriye-den bugün hakikati anlamayan, İT çetesinin takip ettiği emeli keşf ve tahmin etmeyen yok gibidir."*⁴⁸⁷

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın İTF yönetimine karşı buna benzer ağır ithamlar içeren neşriyatı o tarihte Selanik'te bulunan muhaliflerden Topçu Livası Mustafa Natık Paşa, Erkan-ı Harp Kaymakamı Rasih Bey, HİF eski mensuplarından Hüseyin Siret Bey ve Söz Gazetesi başyazarı Asaf Muammer Bey'i de -İTC'nden kırgın ayrılar kişiler olmalarına rağmen- rahatsız etmiş ve bu yazılar Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Selanik'te bulunan muhaliflerle de arasının açılmasına neden olmuştur.⁴⁸⁸ Hatta Gümülcineli İsmail Hakkı'nın yazdığı bu yazılar Paris'te bulunan Prens Sabahattin ve

⁴⁸⁵ **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE)**, Kutu No. 55, Belge No. 133, 8 Kanunusani 1339 (8 Ocak 1923).

⁴⁸⁶ Ziya Şakir, **Hürriyet ve İtilaf- Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?**, ed. Serkan Erdal, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2011, s.229.; Sarıay, **a.g.m.**, s.378.

⁴⁸⁷ "Azim-i İnkılab, Metanet ve Fedakarlık", **Beyane'l Hak**, 25 Ağustos 1915 (12 Ağustos 1331), Nu. 30, s.1. Ek-4.

⁴⁸⁸ Ali Birinci, **Tarihin Alacakaranlığında (Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat-2)**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s.249.; Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.671.; Şakir, **a.g.e.**, s.229.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.232.

onun çevresindeki muhalifleri de rahatsız etmiş; Prens Sabahattin, Gümülcineli İsmail Hakkı'yı bu tavrından vazgeçirmesi için Selanik'e hususi katibini göndermiştir.⁴⁸⁹

Gümülcineli İsmail Hakkı, Selanik'te iken İngilizlerin isteği ile yalnızca gazetelerde Osmanlı hükümetini kötüleyen yazılar yazmamış; bu gazetede yazılarına benzer içeriklerle bildirimler de hazırlamıştır. Bu bildirimler, savaş yıllarında İngilizler tarafından uçaklarla Türk ordusu ve halkının üzerine atılmıştır.⁴⁹⁰ Tüm bunlara ilaveten, Birinci Dünya Savaşı esnasında Esad Toptani Paşa,⁴⁹¹ Selanik cephesine geldiği sırada Gümülcineli İsmail Hakkı ile görüşmüş ve kendisinin teklifi ile Gümülcineli İsmail Hakkı, hukuk müşaviri ünvanıyla Arnavutluk hükümetini tensik için görevlendirilmiştir.⁴⁹²

Rıza Nur'un iddiasına göre savaş yıllarında Gümülcineli İsmail Hakkı sadece İngilizler adına çalışıp onlardan maaş almamış, aynı zamanda Fransız ve Yunanlar için de Türkiye aleyhinde çalışarak onlardan da maaş almıştır.⁴⁹³ Yine Cemal Paşa da Gümülcineli İsmail Hakkı'nın "Yunan parasıyla ülke aleyhinde bulunan bir hain" olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁴

Gümülcineli İsmail Hakkı, savaş yıllarında neşrettiği gazete ve bildirimlerle İngilizleri desteklemiş, İngilizlerin amacının Türk halkını İTF'nin zulmünden kurtarmak olduğunu ve İngilizlere teslim olanların barış ve huzur içinde yaşadıklarını ifade etmiştir.⁴⁹⁵ Bir süre sonra Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Atina ve Selanik'teki faaliyetleri ile Prens Sabahattin'in Yunan hükümetinin misafiri olarak Atina'ya gelmesi burayı bir muhalefet merkezi haline getirmiştir. Atina Büyükelçisi Galip Kemali Söylemezoğlu ise Atina'nın

⁴⁸⁹ Şakir, a.g.e., s.230.

⁴⁹⁰ Nur, **Türk Tarihi**, C. XI, S.122.

⁴⁹¹ Arnavut kökenli bir asker olan Esad Toptani(1863-1920), Balkan Savaşı sırasında Balkan birliğine destek vermiş ve İşkodra'yı Karadağlılara kurşun atmadan teslim etmiştir. Bkz.: Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. V, s. 24.

⁴⁹² Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.259.

⁴⁹³ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1967, s.501.

⁴⁹⁴ Cemal Paşa, **Hatırat**, yay. haz.: Ahmet Zeki İzgöer, 2.bs., İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012, s.74.

⁴⁹⁵ **TİTE**, Kutu No.55, Belge No.133, 8 Kanunusani 1339 (8 Ocak 1923).

bu durumundan rahatsız olarak 2 Şubat 1915 (20 Kanunusani 1330)'te şehrin durumunu Türkiye'ye bildirmiştir. İlerleyen zamanlarda Şerif Paşa'nın da Atina'ya gelmesi ile Galip Bey buranın bir muhalefet odağı haline gelmesinden duyduğu memnuniyetsizliği Yunan Başbakanı Skovlidis'e bildirerek bu muhaliflerin ülkeden çıkarılmasını istemiştir. Böylece Galip Kemali Söylemezoğlu'nun girişimleriyle aralarında Gümülcineli İsmail Hakkı'nın da bulunduğu muhalefet grubu Yunanistan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴⁹⁶

Yunanistan'ın ardından muhalefetini Köstence ve Cenevre gibi şehirlerde sürdüren Gümülcineli İsmail Hakkı, pek çok muhalif gibi Mondros Mütarekesi'ne kadar yurt dışında kalmış ve 30 Ekim 1918(30 Teşrinievvel 1334)'de imzalanan Mütareke'nin ardından İstanbul'a dönmüştür.⁴⁹⁷

B. MÜTAREKE'DEN İSTANBUL'DAN FİRARINA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI'NIN FAALİYETLERİ

Gümülcineli İsmail Hakkı, Mondros Mütarekesi'nin ardından uzun yıllardır yurt dışında olan sürgünler ve diğer muhalifler gibi İstanbul'a dönmüş ve İTF'na muhalif olanlar tarafından "mücahid-i muhterem" sıfatıyla karşılanmıştır.⁴⁹⁸ Bu sırada Mütareke sonrası İTF'nın yönetimden çekilmesi ile oluşan otorite boşluğu ile HİF'nın eski üyeleri yurt çapında örgütlenmek için çalışmalara başlamışlardır.⁴⁹⁹

1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Yeniden Yapılanması Süreci ve Gümülcineli İsmail Hakkı

İtilafçılar, Mütareke'nin sonucunda oluşan iktidar boşluğunu değerlendirmek için Damat Ferit'in teşebbüsü ile harekete geçmişlerdir. Şubelerin yeniden açılması için

⁴⁹⁶ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıraları- Canlı Tarihler Atina Sefareti (1913-1916)*, C. V, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946, s.187-190.

⁴⁹⁷ Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s.260.

⁴⁹⁸ Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975, s.333.

talimatname yayımlayan HİF üyeleri, fırka programını 1919 yılının Ocak ayında *Alemdar* Gazetesinde tefrika etmişlerdir.⁵⁰⁰ İstanbul'a dönüşünün sonrasında soluğu fırka merkezinde alan Gümülcineli İsmail Hakkı ise fırkanın diğer mensupları tarafından soğuk karşılanmıştır.⁵⁰¹

a. Fırka İçi Çekişmeler ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliğine Getirilişi

Mütareke yıllarında HİF'nin gündeminde tıpkı Meşrutiyet döneminde olduğu gibi siyasi faaliyetlerden çok fırka içi hizip çekişmeleri yer almıştır. Bu hizipleşmelerin arasında güçsüz kalan ve aradığını bulamayan Gümülcineli İsmail Hakkı ise kendisine yandaş toplamaya çalışmıştır.

Ahmet İzzet ve Tevfik Paşaların ardından 4 Mart 1919 (4 Mart 1335)'da iktidara gelen Damat Ferit kabinesi Gümülcineli İsmail Hakkı'nın dahiliye nazırı olma umudunu yeşertse de kendisine bu kabinede yer verilmemiştir.⁵⁰² Tüm fırka mensuplarının iktidar hırsından çekindiği Gümülcineli İsmail Hakkı'ya Divan-ı Harbi Örfi Başsavcılığı görevi teklif edildiyse de Meşrutiyetin ilk yıllarından beri dahiliye nazırlığı görevinde bulunmak isteyen Gümülcineli İsmail Hakkı, bu teklifi kabul etmemiştir.⁵⁰³

Damat Ferit'in kabinesinin oluşturulma sürecinde Gümülcineli İsmail Hakkı'nın tutumuna ve kabinede yer alma çabasına şahit olan Refik Halid Karay, kendisinin tavrını şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Bir gün İsmail Gümülcineli merkeze çıkageldi. Mayası ihtiras ve ha-

⁴⁹⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.271.

⁵⁰⁰ “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı”, **Alemdar**, 15 Ocak 1919 (15 Kanunusani 1335), Nu.32-1342, s.1.; Kuran, **a.g.e.**, s.748-749. (Mütarekede yeniden canlanan HİF'nin Umumi Merkez Heyetinde Kemal Mithat, Mustafa Sabri, Refik Halid gibi isimler yer almıştır.)

⁵⁰¹ Şakir, **a.g.e.**, s.290.

⁵⁰² İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.233-235.; Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.260.

⁵⁰³ Erdeha, **a.g.e.**, s. 333-334.

setten yoğrulmuş olan bu hem kendine hem arkadaşlarına muzır politikacı hiçbirimizden hazzetmez, kimse de kendisini sevmeydi. Fakat, malesef, eski merkezi umumi azasından olmak itibariyle müzakereye dahil oldu, fakat kabineye sokmayacaktık. Bunu hissedince Baltalimanı'nın eşiğini aşındırmaya başladı. Hatta listenin kararlaştırıldığı gece içtimaya davetsiz gelmiş, kendisini kabineye sokturmak için yapmadığı kalmamıştı. Nihayet açıkça anlatmışlardı: nazır olamayacaktı.”⁵⁰⁴

Gümülcineli İsmail Hakkı, kabinede kendisine yer verilmemesi ve fırkada umduğu ilgiyi görememesi sonucu Damat Ferit'e daha yakın olan Mustafa Sabri, Konyalı Zeynelabidin ve Hoca Vasfi ile anlaşmazlığa düşmüştür.⁵⁰⁵ Umduğu mevkie gelemeyen Gümülcineli İsmail Hakkı, gördüğü soğuk muamelenin sebebini fırka mensuplarından sorduğu sırada, Hoca Vasfi ile aralarında bir konuşma geçmiştir. Hoca Vasfi'yi bir kenara çeken Gümülcineli İsmail Hakkı ona şunları söylemiştir:

“Hoca! Geldim geleli fırkada soğuk muamele görüyorum. Bunun farkındayım. Fakat bilirsin ya! Ben değme lahavle ile gidecek şeytanlardan değilim. Ben de sizinle beraber kırk yıldır patriğin merkebini güdüyorum. Ben de sizin gibi hakkımı isterim.”

Vasfi Hoca ise, kendisine açık sözlülükle şu cevabı vermiştir:

“Bak Gümülcineli...Sen zeki bir adamsın. Hakikaten kolay kolay aldanmazsın. Ben sana hal ve ahvali açıkça söyleyeyim. Eğer maksadın nazırlık yapmak ise, bunu aklından çıkar.”⁵⁰⁶

Mütareke ile birlikte fırkanın mensupları arasında meydana gelen bu çekişme ve mevkii hırsını Ziya Şakir ise şu sözlerle ifade etmiştir:

“Asıl garip olan şu cihetti: Hürriyet ve İtilaf Fırkası senelerce orta-

⁵⁰⁴ Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabeveleri, 1964, s.75.

⁵⁰⁵ Şakir, **a.g.e.**, s.292-293.

⁵⁰⁶ Şakir, **a.y.**

da sürüdüğü halde, tamamıyla sahipsiz kalmıştı. Hiçbir kimse ortaya çıkıp da fırkanın varlığını müdafaa etmemiş, Sadık Bey ile Gümülcineli İsmail'in Paris'te, Mısır'da, Atina'da fırka namına çevirmek istedikleri fırıldaklar müstesna olmak üzere, hiçbir fert bu bedbaht fırkaya taraftar çıkmamıştı. Şimdi onu, iki babalı bir çocuk gibi paylaşamıyorlardı.”⁵⁰⁷

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın hırsı ve fırkayı hizipçiliğe sürükleyen bu tavrı, fırka mensuplarını harekete geçirmiş ve onu susturup İstanbul'dan uzaklaştırmak için “Bursa'yı İttihatçı kitesinden arındırıp ıslah etmek” bahanesini öne sürerek Bursa valiliği görevine atanmasını sağlamışlardır.⁵⁰⁸ Böylece 13 Mart 1919(13 Mart 1335) tarihinde 15.000 kuruş maaşla Bursa valiliği görevine getirilen Gümülcineli İsmail Hakkı,⁵⁰⁹ en azından bir süre için fırkanın iç çekişmelerinden uzak kalmıştır.

2. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliği Görevi

13 Mart 1919 (13 Mart 1335) tarihinde Bursa valiliğine atanan⁵¹⁰ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın tayin haberine sevinçle yer veren *Alemdar* Gazetesi, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa'da fevkalade bir şekilde karşılandığından bahsetmiştir.⁵¹¹ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa valiliğine tayin edilmek üzere olduğu haberi gazetelerde yer almaya başladığında ise bu gelişme o tarihlerde Bursa valiliği görevinde bulunan ve görevine başlayalı henüz birkaç ay olan Ebubekir Hazim Tepeyran'ı şaşırtmıştır. Ebubekir Hazim Bey bu haberleri okuduktan sonra Dahiliye Nazırı Cemal Bey'e şifreli bir telgraf çekerek yalnız memuriyet ve şahsi menfaat gözeten “şuradan buradan gelme” valilerden olmadığını belirtmiş ve telgrafını şu sözlerle sonlandırmıştır:

“Şayet Gümülcineli'nin buraya tayininden benim idrak ve takdirimin

⁵⁰⁷ Şakir, a.e., s.328.

⁵⁰⁸ Şakir, a.e., s.294-295.

⁵⁰⁹ Erdeha, a.g.e., s.334.

⁵¹⁰ BOA, BEO, Dosya No. 4559, Gömlek No. 341861, 14 Mart 1335 (14 Mart 1919)

⁵¹¹ “İsmail Bey'in Bursa'ya Muvasalatı”, *Alemdar*, 27 Mart 1919 (27 Mart 1335), Nu.96-1406, s.1.

üstünde memleket için bir menfaat umuluyorsa, ben derhal ve memnuniyetle vilayet makamını adı geçene terke hazırım, muvaffak olmasını cidden arzu ettiğim şimdiki hükümeti, her tarafça kötü bir tesir ve şaşkınlığı gerektirecek aksi bir muameleden korumak üzere cevaba muntazırım.”⁵¹²

Ebubekir Hazim Bey’in bu telgrafına Dahiliye Nazırı Cemal Bey bir cevap vermemiş, bir hafta kadar sonra ise vilayete Gümülcineli İsmail Hakkı’nın tayinini bildiren bir telgraf göndermiştir.⁵¹³ Bu sırada Ebubekir Hazim Bey, ismini vermediği fakat “Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın fevkalade delegesi” olarak nitelendirdiği bir şahsın Gümülcineli İsmail Hakkı’nın tayin haberini aldıktan sonra henüz Gümülcineli İsmail Hakkı Bursa’ya gelmeden fırka namına teşebbüslere giriştiğini ve yine bu şahsın telgrafhaneye giderek telefonla fırka erkanıyla konuşmaya başladığını aktarmaktadır.⁵¹⁴

a. Gümülcineli İsmail Hakkı’nın İzmir’in İşgaline Kadar Gerçekleştirdiği Faaliyetleri

Gümülcineli İsmail Hakkı, Bursa valiliğine gelir gelmez HİF mensuplarıyla sıkı bir iş birliğine girmiş ve İstanbul’da yarım bıraktığı firkacılık faaliyetlerine Bursa’da devam etmek için gerekli çalışmalara başlamıştır.⁵¹⁵ HİF kulüplerinin Bursa’da açılması konusunda büyük çaba gösteren Gümülcineli İsmail Hakkı, Bursa’da kısa süre içinde fırkaya ait pek çok şubenin açılmasını sağlamıştır.⁵¹⁶ Bununla birlikte, bazı muhaliflerle iş birliğine girişmiş, Bursa’da İtilafçıların çeşitli görevlere getirilmesi için çabalamıştır. Yine bu dönemde Prens Sabahattin’in umumi katibi olan Satvet Lütfi Tozan’a rahat bir

⁵¹² Ebubekir Hazim Tepeyran, **Zalimane Bir İdam Hükümü**, Haz. Faruk Ilıkan, 2.bs., İstanbul, Pera Yayınları, 1997, s.61.

⁵¹³ Tepeyran, **a.e.**, s.62.

⁵¹⁴ Tepeyran, **a.y.**

⁵¹⁵ Erdeha, **a.g.e.**, s.334.; Sarınay, **a.g.m.**, s.379.

⁵¹⁶ “Bursa’nın Ahvali”, **Alemdar**, 5 Temmuz 1919 (5 Temmuz 1335), Nu.196-1506.

hayat yaşatmak için gerekli yardımı sağlamıştır.⁵¹⁷ Özellikle sonradan kendisi gibi 150'likler arasında yer alacak olan Bursa Müftüsü Ömer Fevzi ve Bursa Vali Vekili Aziz Nuri ile birlikte İttihatçı olmakla suçladıkları kişileri cezalandırmış ve işten atılmalarına neden olmuşlardır.⁵¹⁸

İttihatçılar aleyhinde kendisi gibi muhaliflerle gerçekleştirdiği fırkacılık faaliyetlerinin yanında Gümülcineli İsmail Hakkı, çete örgütleri kurmuş ve bu çeteleri milli hareket aleyhinde kullanmıştır.⁵¹⁹ Kendisinin kurulmasına öncülük ettiği bu çeteler bölgede asayiş bozacak eylemlerde bulunmuştur.⁵²⁰ Valiliği esnasında af ve müsamaha artmış, İtilafçıların ve eşkiyaların suçlarını mübah gösterirken İttihatçı yanlısı olmakla suçladığı kişileri vilayetten sürmek için elinden geleni yapmıştır.⁵²¹ Gümülcineli İsmail Hakkı, valilik görevi sırasında da İstanbul'dan tamamen kopmamış, çeşitli vesilelerle fırka meseleleri için İstanbul'a gitmiş⁵²² veya kendisi İstanbul'a çağırılmıştır.⁵²³

b. İzmir'in İşgali Sonrası Gümülcineli İsmail Hakkı

15 Mayıs 1919 (15 Mayıs 1335) tarihinde Yunanların İzmir'i işgal etmeleri yurdun her yanını olduğu gibi Bursa'daki halkı da etkilemiş, Gümülcineli İsmail Hakkı ise Ayvalık'ın işgalinin hemen ertesinde İstanbul hükümetine başvurarak silahlı direnişe geçilmesi için kendisine silah gönderilmesi talebinde bulunmuştur.⁵²⁴ Subay ailelerinin barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere onları Bursa'ya aldirmek istediğini belirten Gümülcineli İsmail Hakkı, bu tür masrafların karşılanabilmesi için Maliye

⁵¹⁷ Rifat N. Bali, **Satvet Lütfi Tozan-Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever**, İstanbul, Libra Yayınevi, 2016, s.68.

⁵¹⁸ Erdeha, **a.g.e.**, s.334-335.

⁵¹⁹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.I (1919-1920), 10.bs., İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1970, s.258-259.

⁵²⁰ **TİTE**, Kutu No.309, Belge No.40, 20 Teşrinievvel 1335 (20 Ekim 1919).

⁵²¹ Tepeyran, **a.g.e.**, s.133-134.

⁵²² **BOA, DH. KMS.**, Dosya No.50-1, Gömlek No.42, 22 Mart 1335 (22 Mart 1919).; **BOA, DH. KMS.**, Dosya N.52-1, Gömlek N.75, 20 Temmuz 1335 (20 Temmuz 1919).

⁵²³ **BOA, DH. İUM.**, Dosya No.1901, Gömlek No.148, 21 Mart 1336 (21 Mart 1920).; **BOA, DH. ŞFR.**, Dosya No.620, Gömlek No.28, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919).

⁵²⁴ **BOA, DH., ŞFR.**, Dosya No.634, Gömlek No.91, 18 Haziran 1335 (18 Haziran 1919).

Nazırından para talebinde bulunmuştur.⁵²⁵ O sırada Bursa’da bulunan gazeteci Mümtaz Şükrü Eğilmez’in Bursa’daki halkın İzmir’deki Yunanlara karşı yürümesi önerisini desteklemiştir.⁵²⁶ Yine bu süreçte eşkiyaların yakalanması⁵²⁷ ve Bursa’da asayişin sağlanarak⁵²⁸ milli bir ordu için harekete geçilmesi ile ilgili İstanbul’a telgraf çekmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı’nın silahlı direniş hareketinin başına geçip Yunanların üzerine yürüme fikri ve para desteği talebi ise İstanbul hükümetince “işgal dolayısıyla kat’i teşebbüsatta bulunulduğu” gerekçesiyle reddedilmiştir.⁵²⁹

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın İzmir’in işgalinden önceki faaliyet ve neşriyatları göz önünde bulundurulduğunda onun bu direniş önerisinin samimiyeti sorgulanabilir hale gelmektedir. Özellikle Bursa valiliği sonrasındaki eylemleri, onun işgale karşı durma fikrinin yalnızca yeni bir hareketin başına geçme hırısından kaynaklandığını gösterecektir. O tarihte Posta ve Telgraf Teşkilatı’nın genel müdürlüğü görevinde bulunan Refik Halid Karay da Gümülcineli İsmail Hakkı’nın bu tutumunu hatıratında şu sözlerle değerlendirmektedir:

“Gümülcineli mukavemeti herkesten evvel düşünmüş, Kuva-yı Milliye fikrini herkesten evvel takibe can atmıştı. Amma bunu hesapsız kitapsız sırf iş olsun, şöhret temin etsin, bir ihtilal hareketi riyasetini nefsi-ne ayırsın diye yapmak istiyordu, samimi değildi. Samimi olmamasının en büyük delili hükümette reyine mümaşat görmeyince tebdili fikirle hareket-i milliye aleyhinde harekete başlamasıdır. Fakat, Sezarın hakkını Sezara vermelidir. Bu Rumelili politikacı, idaresindeki vilayetin bir kenarına düşman ayak basar basmaz, hemen silaha sarılmak lüzumuna kail olmuş ve milli bir teşkilat fikrini, en evvel ileri sürmüştü.

⁵²⁵ Ş. Can Erdem, “Sadrazam Damat Ferit Paşa”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s.76.

⁵²⁶ Mümtaz Şükrü Eğilmez, **Milli Mücadele’de Bursa**, Haz. İhsan İlgar, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s.200.

⁵²⁷ **BOA, DH. KMS.**, Dosya No. 52-1, Gömlek No.2, 25 Haziran 1335 (25 Haziran 1919).

⁵²⁸ **BOA, HSD. TVP.**, Dosya No. 1, Gömlek No.46, 30 Temmuz 1335 (20 Temmuz 1919)

⁵²⁹ Erdem, a.y.

*İsmail Gümülcineli'yi bir kahraman olarak görmek imkanına inananlardan değilsem de, şifrelerinde bu fikrin tatbikatından tafsilatla bahsetmiş olduğuna zahibim; tarih nokta-i nazarından çok ehemmiyetli bir vesikadır.*⁵³⁰

Yine Gümülcineli İsmail Hakkı'nın direniş talebinde samimi olmadığını gösteren diğer bir kanıt da 27 Haziran 1919 (27 Haziran 1335) tarihinde 56.Tümen Komutanı olarak Bursa'ya gelen ve milli mücadelenin öncülerinden olan Albay Bekir Sami Günsav'a çektiği telgrafta kendisine şu şekilde hitap etmesidir:

*"Hain, katil, namussuz Bekir Sami'ye...Şimdiye kadar döktüğün kanlardan utanmadan Bursa gibi medeni bir şehre geldin. Ya defol veya başına geleceğe hazır ol, hain namussuz adam."*⁵³¹

Bekir Sami Bey Bursa'ya geldikten sonra Gümülcineli İsmail Hakkı ile aralarında meydana gelen anlaşmazlık Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bölgede istediği gibi faaliyet göstermesinin önüne geçmiştir. 1919 yılının Haziran ayında HİF'nda baş gösteren bunalımın da etkisiyle Gümülcineli İsmail Hakkı fırkadaki hiziplerden birinin başını çekmek üzere İstanbul'a gitmiştir.

c. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bursa Valiliği Sırasında Fırkada Meydana Gelen İç Bunalım

Tıpkı Meşrutiyet yıllarındaki gibi siyasi birlik ve türdeşlikten yoksun olan HİF'nin içinde 1919 Haziran'ında patlak veren hizipleşme hareketleri Gümülcineli İsmail Hakkı'yı Bursa'dan İstanbul'a getirtmeye yetmiştir. Kendisi İstanbul'a gelir gelmez fırka merkez-i umumisine gitmiş, içinde bulunduğu halden şikayet ederek fırka mensuplarına şu sözlerle sitem etmiştir:

⁵³⁰ Karay, **a.g.e.**, s.126.

⁵³¹ Sarınay, **a.g.m.**, s.380.

“Beni Bursa’ya niçin gönderdiğiniz anlaşıldı. Evvela, başınızdan savmak. Sonra da şu veyahut bu bahane ile azlederek muhakeme altına almak. Böylece benim siyasi şöhretimi sarsmak için, değil mi? Memuriyet hayatından çekiliyorum ve tekrar fırkacılığa giriyorum. Şimdi gidip Sadık Bey ile birleşeceğim. Onunla, size karşı bir cephe teşkil edeceğim. Dayanabi-birsenez aşk olsun!”⁵³²

Fırka mensuplarına öfkeli olan Gümülcineli İsmail Hakkı, Miralay Sadık Bey’in yanına gitmiş, “eski dost düşman olmaz” diyerek Sadık Bey ile birleşmiş ve fırkada resmi bir bölünmenin de ilk emarelerini böylece başlatmıştır.⁵³³ Tüm bu gelişmeler, Damat Ferit Paşa’nın ikinci kabinesi döneminde ve özellikle de Paris’e gittiği 6 Haziran 1919(6 Haziran 1335) tarihinden İstanbul’a döndüğü 15 Temmuz 1919(15 Temmuz 1335)’a kadar olan aralıkta gerçekleşmiştir. Fırkadaki bu gergin süreç, kısa süre sonra hükümet ile fırkanın arasının açılması ve fırkanın Mutedil HİF ve HİF olarak ikiye ayrılmasıyla sonuçlanacaktır.⁵³⁴

Damat Ferit’in Paris’te bulunduğu bu süreçte hükümete ve dolayısıyla Damat Ferit’e daha yakın olan -ve sonradan Mutedil HİF olarak adlandırılacak olan- hizbin başı olan Mustafa Sabri, Vasfi Efendi ve Refik Halit’e karşı Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık’ın yer aldığı hükümetten çok fırka merkezine yakın olan grup, haklarının yendiğinden söz ederek hükümetten partinin desteğini çekmiştir.⁵³⁵ Yayımladığı bir beyanname ile fırka-hükümet ayrılığını vurgulayarak kabinenin takip ettiği siyasetin

⁵³² Şakir, a.g.e., s.376.

⁵³³ “Fırka İhtilafatı”, **Türkçe İstanbul**, 4 Temmuz 1919 (4 Temmuz 1335), Nu.214, s.1.; Şakir, a.g.e., 377.; Karay, a.g.e., s.152.

⁵³⁴ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C. I “Mutlakiyete Dönüş 1918-1919”, 3.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.333-335.; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.II, s.274.; Rifat, a.g.e., s.318-319.

⁵³⁵ Tunaya, a.e., s.274-275.; Akşin, a.e., s.335-337.; Erdeha, a.e.g., s.336.

fırka programı ile bağdaşmadığını söyleyen Miralay Sadık,⁵³⁶ bir başka bildirisinde ise kabinenin fırka ile hiçbir bağının kalmadığını söylemiştir.⁵³⁷

15 Temmuz 1919 (15 Temmuz 1335)'da Paris'ten dönen Damat Ferit ise fırkanın hükümetten desteğini çekeceği haberini alınca Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık grubunu karşısına alarak, “hocalar kanadı”⁵³⁸ ile iş birliği halinde,⁵³⁹ fırkanın hükümete müdahale etmesine müsaade etmeksizin⁵⁴⁰ 22 Temmuz 1919 (22 Temmuz 1335)'da üçüncü kabinesini kurmuştur.⁵⁴¹

Damat Ferit'in yeni kabinesine Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık'ın grubundan kimsenin alınmaması üzerine, Gümülcineli İsmail Hakkı ne İstanbul'da fırka içinde ne de Bursa'da valilik görevinde aradığını bulmuş ve 29 Temmuz 1919 (29 Temmuz 1335) tarihinde Bursa valiliği görevinden ayrılarak halkın daveti üzerine⁵⁴² memleketi Gümülcine'ye gitmiştir.⁵⁴³

3. Bursa Valiliğinden Ayrılışının Ardından Gümülcineli İsmail Hakkı

1919 yılının Ağustos ayında Batı Trakya'ya giden Gümülcineli İsmail Hakkı, Batı Trakya'nın Yunanlar tarafından 27 Mayıs 1920'deki işgaline kadar siyasi faaliyetlerini orada sürdürmüş ve işgalin başlamasının ardından 1920 Haziran'ında tekrar İstanbul'a dönmüştür.⁵⁴⁴

⁵³⁶ Miralay Sadık, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Beyannamesi”, **Alemdar**, 27 Haziran 1919 (27 Haziran 1335), Nu.186-1496, s.1.

⁵³⁷ “Gayet Mühim Bir Karar”, **Alemdar**, 30 Haziran 1919 (30 Haziran 1335), Nu.189-1499, s.1.

⁵³⁸ Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası olarak bilinecek ve Mustafa Sabri, Vasfi Efendi ve Refik Halit'in başını çekeceği hizip.

⁵³⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.276.; Erdeha, **a.g.e.**, s.336-337.

⁵⁴⁰ **BOA, DH. KMS.**, Dosya No.55-1, Gömlek No.43, 30 Temmuz 1335 (30 Temmuz 1919).

⁵⁴¹ Güneş, **a.g.e.**, s.238-242.

⁵⁴² Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.260.

⁵⁴³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.276.; Erdeha, **a.g.e.**, 336-337.

⁵⁴⁴ Sarınoy, **a.g.e.**, s.382.

29 Eylül 1913 (16 Eylül 1329)'teki İstanbul Antlaşması ile tümüyle Bulgaristan'a bırakılmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Bulgaristan'ın hukuki ve fiili egemenliğinde kalmış olan Batı Trakya,⁵⁴⁵ savaşta Bulgaristan'ın yenilgiye uğramasıyla İtilaf Devletleri adına Fransızlar tarafından işgal edilmiştir.⁵⁴⁶ Batı Trakya'nın kaderi kesin olarak belirlenene kadar ise 15 Temmuz 1919(15 Temmuz 1335)'da "Müttefiklerarası Trakya Hükümeti" kurulmuştur.⁵⁴⁷ Böyle bir konjonktürde, Batı Trakya Türkleri Osmanlı Devleti'nin dağılacağını anladıklarından kendi kaderlerini tayin için Fransa veya Yunan mandasından birini tercih etmek mecburiyetinde hissederek Batı Trakya'yı Fransa himayesinde bir özekliğe kavuşturma seçeneğine meyilli olmuşlardır.⁵⁴⁸ Böylesine karışık bir vaziyette bulunan Batı Trakya'ya giden Gümülcineli İsmail Hakkı da burada Batı Trakya Umumi Merkezi'nin kurucuları arasında yer almış ve Cemaat-i İslamiye'nin başkanlığını yapmıştır.

a. Batı Trakya Umumi Merkezi Üyeliği ve Cemaat-i İslamiye Başkanlığı

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın da içinde yer aldığı bir grup tarafından merkezi Gümülcine'de olmak üzere kurulmuş ve idare edilmiş olan Batı Trakya Umumi Merkezi'nin temel gayesi Batı Trakya'nın Doğu Trakya ve Türkiye ile bağının tamamen

⁵⁴⁵ Baskın Oran, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986, s.10.

⁵⁴⁶ Nilüfer Erdem, "Albay Konstantinos Mazarakis Enian'ın Batı Trakya'yı Yunanistan'a Dahil Etmeye Yönelik Faaliyetlerine İlişkin 17 Şubat 1919 Tarihli Raporu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 12, Sayı 23, 2013, s.84.; Oran, **a.e.**, s.11.; Doğaner, **a.g.m.**, s.84.; Sarıncay, **a.g.m.**, 380.

⁵⁴⁷ Tefik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, C.I, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.184.; Oran, **a.g.e.**, s.11.

⁵⁴⁸ Oran, **a.e.**, s.12.

kesilmesi olmuştur.⁵⁴⁹ Bu mahalli teşekkül, Batı Trakya'nın Yunanlar eline geçmesine karşı çıkararak Fransız mandasını savunmuştur.⁵⁵⁰

Cemaat-i İslamiye de Batı Trakya Umumi Merkezi ile aynı amaçlarla kurulmuş olmakla birlikte, Gümülcineli İsmail Hakkı bu cemaatin hem kuruculuğunu hem de başkanlığını üstlenmiştir. Batı Trakya halkının Fransız himayesinde kalma eğiliminde mi yoksa Yunanista'a katılma eğiliminde mi olduğunu öğrenmek için Müttefiklerarası Trakya Hükümeti tarafından yapılacak olan iki dereceli seçimden bir gün evvel Cemaat-i İslamiye'de bir toplantı yapılmıştır.⁵⁵¹ Fakat Gümülcineli İsmail Hakkı, cemaatin ve Batı Trakya Umumi Merkezi'nin desteklediği Fransız mandası fikri ile tezat oluşturacak şekilde mümessillere şu şekilde seslenerek Yunanistan'a katılma fikrini desteklemiştir :

“Müslümanların asırlarca beraber yaşadıkları insanların galip durumda bulunmaları, bizim için hayırlı olacaktır. Adet ve ananeleriyle yakından ve uzaktan ilgimiz bulunmayan bir milletin idaresinde bulunmak, Müslüman olarak bizim birliğimizi, beraberliğimizi bozar. Ahlak anlayışımızı değiştirmesi ihtimali büyüktür. Böyle bir ortamda yetişecek çocuklardan İslami terbiye beklemeye hakkımız olmayacaktır. Müslümanların ahlak kurallarıyla alay eden Batılıların yönetiminde diğer meziyetlerimizi de kaybetmemiz ihtimal dahilindedir. Yarın, siz mümessiler uygun bulacağınız idare şeklini seçeceksiniz. Bizi tanımamış ve milletimizin yüzde doksan ekseriyette bulunduğu bölgeleri işgal etmekten -Wilson Prensipleri ortada iken- utanmamış “büyük” dediğimiz devletlerden herhangi birinin himayesini düşünmeyeceğinizi ümit etmek isterim.”⁵⁵²

⁵⁴⁹ Kemal Şevket Batıbey, **Batı Trakya Türk Devleti 1919- 1920**, İstanbul, Boğaziçi Y., t.y., s.144. (Bıyıklıoğlu, Batı Trakya Umumi Merkezi'nin kurucusunun Gümülcineli İsmail Hakkı olduğunu söylemektedir.)

⁵⁵⁰ Bıyıklıoğlu, **a.e.**, s.190.; Batıbey, **a.g.e.**, 27-28.; Erdeha, **a.g.e.**, s.337.

⁵⁵¹ Batıbey, **a.e.**, 85.; Oran, **a.e.**, s.13.

⁵⁵² Batıbey, **a.e.**, s.86-88.(Gümülcineli İsmail Hakkı, konuşmasının devamında İTF'na da hakaret etmekten geri durmamış, içinde bulunulan durumun ve savaşa girişin müsebbibi olarak İTF yönetimini göstererek Talat, Enver ve Cemal Paşaları “İttihat Terakki Fırkası'nın akılsız üç paşası” olarak nitelemiştir.)

Cemaat-i İslamiye'deki bu toplantının ertesi günü yapılan plebisitten bölgenin Yunanistan'a katılması yönünde bir sonucun çıkması üzerine ise bölge 1919 yılının Mayıs ayı sonunda Yunanistan tarafından resmen işgal edilmiştir.⁵⁵³

Batı Trakya Umumi Merkezi ve Cemaat-i İslamiye'deki faaliyetlerinin yanı sıra Gümülcineli İsmail Hakkı, Yunanlı yetkililerle de iş birliği içinde olmuştur. Yunan Albay Konstantinos Mazarakis Elian, Batı Trakya'nın Yunanistan'a dahil oluşu sürecinde gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerini aktardığı 1919 yılındaki raporunda, Gümülcineli İsmail Hakkı ile ilgili dikkat çekici ifadeler kullanmıştır. Raporunda Gümülcineli İsmail Hakkı için "arkadaşım" diyen Albay Konstantinos, Gümülcineli İsmail Hakkı'yı Yunan yetkililere içten bir şekilde takdim ettiğini söylemiştir.⁵⁵⁴

Yine 1919 yılının Eylül ayında Yunan hükümeti temsilcisi olarak Batı Trakya'ya atanmış olan Vamvakas da Yunanistan Dışişleri Bakanı Politis'e 1919 Kasım'ında gönderdiği raporda Gümülcineli İsmail Hakkı'dan "arkadaşım" diye söz etmiş ve II.Balkan Savaşı sonrası Selanik'te kendisine yardım ettiğinden bahsetmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Batı Trakya Türkleri üzerinde büyük bir tesirinin bulunduğu da değinen Vamvakas, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Bulgarlarca "Helen sempaticanı" olarak görüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁵⁵

Vamvakas ve Albay Konstantinos Mazarakis Elian'ın raporlarında geçen Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'e ilişkin bu ifadeler, Batı Trakya Umumi Merkezi ve Cemaat-i İslami'deki faaliyetleri de göz önünde bulundurulduğunda, kendisinin Batı Trakya'da ne kadar yoğun ve aktif bir muhalefet sürdürdüğü ve bu muhalefetin ne kadar ciddi tesirler doğurduğu ortaya çıkmaktadır.

Bursa valiliğinden ayrılarak Batı Trakya'ya geldiği 1919 Ağustos'undan Yunanların Batı Trakya'yı işgal ettikleri 1910 Mayıs'ına kadarki kısa süreçte oldukça hareketli ve

⁵⁵³ Oran, **a.g.e.**, s.13.

⁵⁵⁴ Erdem, **a.g.m.**, s.89-91.

⁵⁵⁵ Erdem, **a.m.**, s.87.

yoğun faaliyetlerde bulunmuş olan Gümülcineli İsmail Hakkı, Batı Trakya'nın işgali ile 1920 Haziran'ında İstanbul'a dönmüştür.⁵⁵⁶

Gümülcineli İsmail Hakkı Batı Trakya'da iken İstanbul'da da hükümet-fırka çatışması devam etmiştir. Damat Ferit'in 5 Nisan 1920 (5 Nisan 1336)'da kurulacak olan yeni kabinesinde yer almak isteyen Miralay Sadık'ın tutumu, bu grubun kabine ile arasının daha da açılmasına sebebiyet vermiştir. Kabine oluşturulmadan evvel 24 Mart'ta padişahın huzuruna davet edilen Damat Ferit'ten yeni kabinesini teşkil etmesi istenmiştir. Miralay Sadık ise bu yeni kabinede bahriye nazırlığına getirilecek olan Kiraz Hamdi Paşa ile aynı kabinede yer alamayacağını söylemiş, ayrıca Mehmet Ali Bey'in dahiliye nazırlığına getirilmesine itiraz ederek Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu nezarete getirilmesinde ısrar etmiştir.⁵⁵⁷

4. İstanbul'a Dönüşünden Türkiye'den Firarına kadar Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Faaliyetleri

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Türkiye'ye dönüşünün hemen arifesinde Miralay Sadık Bey *Alemdar* Gazetesi'nde yeni bir merkez-i umumi listesi yayımlamıştır.⁵⁵⁸ Kongre yapılmaksızın yayımlanan bu liste, firkada zaten hiç durulmamış olan hizip çekişmelerinin daha da sertleşmesine sebep olmuş, liste ile firkadaki hoşnutsuzlar da artarak firkadan istifalar başlamıştır.⁵⁵⁹

Miralay Sadık'ın bu hamlesinden sonra hükümete yakınlığı ile bilinen "hocalar takımı" da harekete geçerek Mustafa Sabri öncülüğünde ayrı bir toplantı düzenlemişlerdir. Firkadaki hiziplerin arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bu durum, iki hizbi aynı firkadan sayılamayacak hale getirmiş ve zaten sürmekte olan fakat henüz adı

⁵⁵⁶ Erdeha, **a.g.e.**, s.337.

⁵⁵⁷ Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, 2.bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1994, s.262.; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C. II "Son Meşrutiyet 1919-1920", Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s.452.

⁵⁵⁸"Beyanname", **Alemdar**, 27 Mayıs 1920 (27 Mayıs 1336), Nu. 564-2824, s.2. (Bu listede yer alan isimler: Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail Hakkı, Mahir Sait, Evrenoszade Sami, Mithat Kemal, Cemal Bey, Ali Kemal Bey, Sait Molla.)

⁵⁵⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.278.

koyulmayan ayrılığı da resmileştirmiştir.⁵⁶⁰ Mustafa Sabrinin başını çektiği ve hükümete yakınlığıyla bilinen bu grup, kendi yeni fırkasının adını 5 Haziran 1920 (5 Haziran 1336)'da gerçekleştirdikleri toplantıda koyarak heyet-i merkeziye üyelerini seçmiştir.⁵⁶¹ Mutedil HİF adını alan bu fırkanın mensupları, 31 Temmuz 1920 (31 Temmuz 1336)'da kurulacak olan Damat Ferit'in beşinci sadrazamlığında da hükümette yer almışlardır.⁵⁶² Bu problemler sürerken İstanbul'a dönmüş olan Gümülcineli İsmail Hakkı ise kendisini tam da bu çekişmelerin ortasında bulmuş ve eskiden olduğu gibi bu tartışmaların içinde, hatta ön saflarında yer almıştır.

a. Fırkadaki Çatışmalar ve Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Tevkifi

Fırkada hizip tartışmalarının devam ettiği sırada, her iki HİF'nin üyeleri de bu ayrılma hadisesinin tek dayanakları olan Damat Ferit'in iktidarına zarar verdiğini görmüşlerdir. Üyeler, fırkadaki bu ikiliği ortadan kaldırmak amacıyla 1920 Ağustos'unun sonunda bir toplantı düzenleyerek iki fırkayı birleştirmişlerdir.⁵⁶³

Fırkada bu gelişmelerin yaşandığı sırada tüm fırkayı etkileyen ve şaşırtan bir hadise meydana gelmiştir. HİF ikinci reisi olan Gümülcineli İsmail Hakkı, 4 Ağustos 1920 (4 Ağustos 1336)'de tutuklanmıştır.⁵⁶⁴ Bu gelişme, fırka mensuplarının hoşnutsuzluğuna neden olmuş ve HİF yüksek komiserlere bir şikayetname sunmuştur.⁵⁶⁵ Azledilip hakkında kovuşturma açılan Gümülcineli İsmail Hakkı; Bursa'da çeteler kurup halkı

⁵⁶⁰ BOA, BEO, Dosya No.4670, Gömlek No.350221, 3 Kanunuevvel 1336 (3 Aralık 1920).

⁵⁶¹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s.278-279.

⁵⁶² Güneş, **a.g.e.**, s.259-260.(Bu fırkadan Mustafa Sabri şeyhülislam Rıza Tevfik şura-yı devlet reisi, Ali Rüştü adliye nazırı olarak yer almıştır.)

⁵⁶³ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III "İç Savaş ve Sevr'de Ölüm", İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.238.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.280-281. (Her ne kadar iki fırkayı birleştirmek için böyle bir girişim yapılmış olsa da, çabalar kağıt üstünde kalmış ve isim karışıklığı sürmüştür.)

⁵⁶⁴ **Alemdar**, 6 Ağustos 1920 (6 Ağustos 1336), Nu.591-2891, s.1.; **Alemdar**, 11 Ağustos 1920 (11 Ağustos 1336), Nu.596-2896.; Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III, 434.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.306.

⁵⁶⁵ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III, s.238.

birbirine kırdırmak, Kuva-yı Milliye'nin kuruluşuna ve Kuva-yı Milli ile gizlice haberleşmesine ön ayak olmak suçuyla⁵⁶⁶ 1 numaralı Divan-ı Harpçe yargılanmıştır.

Tevkif edilen Gümülcineli İsmail Hakkı'nın valilik görevi sırasında çekmiş olduğu telgrafların suretleri incelenmiştir.⁵⁶⁷ İstanbul dışına sürülmesi söz konusu olan Gümülcineli İsmail Hakkı,⁵⁶⁸ tam da bu süreçte hocalar kanadı ile Damat Ferit'in arasının açılmasından faydalanmış ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile Damat Ferit'in anlaşmazlığını kendi lehine çevirmiştir. Şeyhülislam Mustafa Sabri ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Bey'in kabineden uzaklaşmaları ve yine hocalar grubuna dahil olan bazı şahısların azledilmeleri ise bu anlaşmazlığı körüklemiştir.

Sadrazam Damat Ferit'in hocalar kanadı ile arasındaki bu gerginliği öğrenir öğrenmez Damat Ferit'e hocalar aleyhinde bir mektup yazan Gümülcineli İsmail Hakkı, bu mektubun sadrazama ulaşmasının akabinde 22 Eylül 1920 (22 Eylül 1336)'de tahliye edilmiştir.⁵⁶⁹ Bir ay süren yargılama sürecinin sonunda beraat eden Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Sadrazam Damat Ferit'e yazdığı mektubu okuyan Tartık Mümtaz Göztepe, durumu hatıratında şu sözlerle aktarmıştır:

“Mektup, sadrazamın Mustafa Sabri Hoca'ya karşı henüz ateş püskürttüğü bir sırada yetişmişti. Bu gibi mektupları yaverler açıp okurlar. Mühim gördüklerini sadrazama verirlerdi. Gümülcineli'nin mektubunu ben okumuştum. Kendi kendini okutan ve okuyanı başından sonuna kadar merakla sürükleyen bu üslubu ve muhtevası kuvvetli mektubu derhal sadrazama götürdüm. Sadrazamın mücadele ve fırkacılık damarları kabarmıştı. Telefonu eline aldı ve doğrudan doğruya hariciye nazırını bularak şu kat'i ve kestirme emri verdi:

⁵⁶⁶ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.306.; Rifat, **a.g.e.**, s.331.; Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III, s. 238.

⁵⁶⁷ **BOA, DH. KMS.**, Dosya No. 59-1, Gömlek No.55, 5 Ağustos 1336 (5 Ağustos 1920).

⁵⁶⁸ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III, s. 239.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.306.

⁵⁶⁹ **Alemdar**, 23 Eylül 1920 (23 Eylül 1336), Nu.638-2938, s.2.; Göztepe, **a.g.e.**, s.346-347.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s. 906.

– “Gümülcineli İsmail Bey’i derhal tahliye ediniz.”

*Gümülcineli askeri tevkifhaneden çıkar çıkmaz, bab-ı aliye gelerek sadrazamın ellerine kapanmış, şükran ve minnetlerini bildirmiş ve bu suretle hocalar partisi iktidardan düşerek Miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail zümresinin itibarı iade edilmişti.*⁵⁷⁰

Yaklaşık iki ay tutuklu kaldıktan sonra sadrazama yazdığı mektubun ve sadrazamın hocalar takımı ile aralarının açık olmasının sayesinde tahliye edilen Gümülcineli İsmail Hakkı, salındığı günün ertesinde, 23 Eylül 1920 (23 Eylül 1336)’de yapılan HİF Merkez-i Umumi toplantısına başkanlık etmiştir.⁵⁷¹

b. Gümülcineli İsmail Hakkı’nın Diğer Faaliyetleri

Sadrazam Damat Ferit’in hocalar kanadı ile arasının açılması ve Gümülcineli İsmail Hakkı’nın tahliyesi sonrası HİF, Miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail Hakkı’nın kontrolüne geçmiştir. Mutedil HİF’nin etkinliğini yitirmesi ile bu grup hükümete daha yakın bir hal almaya başlamıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı yine bu dönemde Sadrazam Damat Ferit’in Baltalimanı’ndaki yalısında gerçekleşen ve İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Charles Harington ve Fransız işgal kuvvetleri komutanı General Charpy’nin de bulunduğu toplantılarda yer almıştır.⁵⁷²

1920 yılının Ekim ayından ülkeden firar edeceği 1922 Kasım’ına kadar olan süreçte fırkacılık faaliyetlerine hız veren Gümülcineli İsmail Hakkı, bu süreçte yalnızca HİF bünyesinde değil, çeşitli amaçlarla kurulan cemiyetlerde de faaliyetler göstermiştir. 20 Mayıs 1919 (20 Mayıs 1335)’da kurulan ve İngiliz mandasını savunup İngilizlerden para

⁵⁷⁰ Göztepe, **a.g.e.**, s.347.

⁵⁷¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.II, S.282.

⁵⁷² Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s.439.

yardımı alan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne⁵⁷³ üye olan Gümülcineli İsmail Hakkı, cemiyetin 16 Temmuz 1920 (16 Temmuz 1336)'de yapılan kongresinde seçilen yönetim kurulundan memnun olmayarak Miralay Sadık birlikte Sait Molla'nın başını çektiği gruba muhalif olmuş ve 10 Eylül 1921(10 Eylül 1337)'de Şehzadebaşı'nda ayrı bir kongre düzenlemiştir.⁵⁷⁴ Miralay Sadık ile birlikte düzenledikleri bu kongrede Sait Molla'nın 16 Temmuz 1920 (16 Temmuz 1336)'deki kongrede seçtiği yönetim kurulunu düşürerek yeni bir yönetim kurulunun seçilmesini sağlamıştır.⁵⁷⁵ Cemiyetin idaresini elinde bulunduran Sait Molla'nın etkinliğine karşı çıkmış olan Gümülcineli İsmail Hakkı ve Miralay Sadık, birlikte bir hareket oluşturup cemiyeti kendi kontrolleri altına almak üzere bu kongreyi gerçekleştirmiş ve cemiyetin yöneticileri olarak kendilerinin seçilmelerini sağlamışlardır.⁵⁷⁶

Bununla birlikte, Gümülcineli İsmail Hakkı 1921 yılının Ağustos ayında İstanbul Cemiyeti adında bir cemiyet kurarak⁵⁷⁷ Laz çeteleri ve onların reisleri ile temas sağlamıştır.⁵⁷⁸ Gümülcineli İsmail Hakkı ayrıca 1919 yılının Kasım ayında kurulan ve İstanbul hükümetini destekleyerek Müdafaa-i Hukuk'a muhalif olan İngiliz mandasını savunan İla-yı Vatan Cemiyeti'ne de katılmış ve cemiyete destek sağlamıştır. Cemiyetin reisi Yahya Adnan Paşa ile de temasları bulunan Gümülcineli İsmail Hakkı, bu cemiyetin üyelerinin, Sait Molla'nın seçmiş olduğu yönetim kurulunun aleyhinde yapmış olduğu kongreye katılmalarını sağlamıştır.⁵⁷⁹

Gümülcineli İsmail Hakkı, faaliyetlerine aktif bir şekilde katıldığı cemiyetler ile beraber fırka içi faaliyetlerini de yoğunlaştırmıştır. Miralay Sadık ile iktidar tartışmaları

⁵⁷³ Cengiz Dönmez, **Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti**, 2.bs., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008, s. 61.

⁵⁷⁴ **TİTE**, Kutu No.59, Belge No.31, 10 Eylül 1337 (10 Eylül 1921)

⁵⁷⁵ Dönmez, **a.g.e.**, s.147.

⁵⁷⁶ **TİTE**, Kutu No.59, Belge No.31, 10 Eylül 1337 (10 Eylül 1921).; Dönmez, **a.g.e.**, s.182.; Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.III, s.276.

⁵⁷⁷ **TİTE**, Kutu No. 64, Belge No.100, 23 Ağustos 1337 (23 Ağustos 1921).; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.508.

⁵⁷⁸ **TİTE**, Kutu No.63, Belge No.56, 23 Ağustos 1337 (23 Ağustos 1921).; Tunaya, **a.y.**

⁵⁷⁹ **TİTE**, Kutu No.58, Belge No.72, 23 Teşrinisani 1338 (23 Kasım 1922).

nedeniyle arası açılan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın⁵⁸⁰ Damat Ferit'in son sadrazamlığında hükümet ile arası bozulan hocalar kanadı ile de arasındaki ilişki iyice gerginleşmiştir.

c. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Romanya'ya Fırası

Gümülcineli İsmail Hakkı, 1921 ve 1922 yıllarında bu faaliyetlerle meşgul olurken, 30 Ağustos'taki Büyük Zafer ile İstiklal Harbinin başarıya ulaşması tüm muhaliflerde olduğu gibi onda da panik uyandırmıştır.⁵⁸¹ Zaferin ardından 22 Eylül 1922 (22 Eylül 1338)'de Damat Ferit'in İstanbul'dan gizlice kaçması ile bu panik muhalifler arasında iyice artmış, tüm muhalifler Damat Ferit'in firarından sonra Kuva-yı Milliye'nin bölgeye gelmesi durumunda kaçmak üzere planlar yapmaya başlamışlardır.⁵⁸²

İstanbul'da bu panik havası hakimken *Peyam-ı Sabah*'in başmuharriri Ali Kemal'in katledilmesi hadisesi muhaliflerin iyice tedirgin olmalarına neden olmuştur. 5 Kasım 1922 (5 Teşrinisani 1338)'de berber dükkanında tutuklanan Ali Kemal, Milli Mücadele aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı İstiklal Mahkemesi'nde yargılamak üzere Ankara'ya götürülmek istenmiştir. Ankara'ya gitmeden evvel İzmit'teki bölge kumandanı Sakallı Nurettin Paşa'nın kendisini görmek istemesi üzerine İzmit'e Nurettin Paşa'nın yanına götürülen Ali Kemal, görüşmenin sonunda kumandanlık karargahı önünde bekleyenler tarafından katledilmiştir.⁵⁸³

Ali Kemal'in 5 Kasım 1922 (5 Teşrinisani 1338)'de gerçekleşen öldürülme hadisesi ile korkuya kapılan ve hayatlarının tehlikede olduğunu hisseden İtilafçılar, kurtuluş yolu için yurt dışına kaçmayı zorunlu görerek her türlü korunma ve firar yoluna

⁵⁸⁰ TİTE, Kutu No.59, Belge No.10, 14 Ağustos 1337 (14 Ağustos 1921).

⁵⁸¹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.310.

⁵⁸² TİTE, Kutu No.67, Belge No.150, 23 Eylül 1338 (23 Eylül 1922).; TİTE, Kutu No.64, Belge No.226, 23 Eylül 1338 (23 Eylül 1922).

⁵⁸³ Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, Yay. Haz. Abdullah Uçman, 3.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 236-238.; Rifat, **a.g.e.**, s.331.

başvurmuşlardır. İngilizlere can güvenliklerini korumalarını isteyen bir muhtıra veren⁵⁸⁴ grubun içinde yer alan Gümülcineli İsmail Hakkı, İngiliz sefarethanesine sığınmış⁵⁸⁵ ve Miralay Sadık ile Baştercüman Mr.Ryan'dan can güvenliklerini sağlanmasını istemiştir.⁵⁸⁶ Hayatlarını tehlikede hissederek İtilafçı olduğunu iddia eden herkesin elçiliği doldurması ile General Harington, yalnızca fırka reisinden belge almış olmaları koşuluyla bu kişileri Taşkışla'daki İngiliz alayında koruma altına almıştır.⁵⁸⁷

Gümülcineli İsmail Hakkı, İngiliz sefarethanesine sığınışının ardından diğer İtilafçılar ile beraber Egypt adlı İngiliz vapuru ile firar eden dört yüz politikacıdan biri olmuştur.⁵⁸⁸ Mısır'a gitmekte olan Egypt Vapurundan ise Miralay Sadık, Kiraz Hamdi Paşa ve Mehmet Ali Bey ile Köstence Limanı'nda inmiştir.⁵⁸⁹

C. YURT DIŞINA FİRARINDAN HAYATININ SONUNA KADAR GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI'NIN FAALİYETLERİ

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte 1922 Kasım'ında İngilizlere sığınarak Egypt Vapuru ile Romanya'ya giden Gümülcineli İsmail Hakkı, bu tarihten

⁵⁸⁴ TİTE, Kutu No.40, Belge No. 81.

⁵⁸⁵ Sedat Bingöl, **150'likler Meselesi- Bir İhanetin Anatomisi**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2010, s.94.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.310-311.

⁵⁸⁶ İngiliz sefarethanesinde neler yaşandığına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: Rıza Tevfik, **a.g.e.**, s.239-270.

⁵⁸⁷ Bingöl, **a.g.e.**, s.94.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, s.311.

⁵⁸⁸ TİTE, Kutu No. 65, Belge No.19, 12 Teşrinisani 1338 (12 Kasım 1922). Bu tarihteki istihbarat raporuna göre Egypt Vapuru ile İngilizlere sığınarak yurt dışına kaçan İtilafçılar arasında şu isimler yer almaktadır: Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail Hakkı, Sait Molla, Mustafa Sabri, Hoca Ahmet Zeki, Hoca Vasfi, Eski Malatya Valisi Ali Galip, Tevfik Paşa, Şaban Efendi, Cemal Bey, Rıza Tevfik, polis eski müdürü Hasan Tahsin, Tevfik Cemal, Taksim merkez eski memuru Sıdkı Mustafa Hayri Efendi ve damadı Mehmet Ali, Yusuf Hüsnü Bey, Pehlivan Kadri, Mahmud Celaleddin, Ankara eski valisi Cevad Paşa, Salih Paşa, Tevfik Hamdi, Rüşumat eski müdürü Mahir Said.) İlhami Soysal, **150'likler**, 2.bs., İstanbul, Gür Yayınları, 1985, s.29.; Erdeha, **a.g.e.**, s.337.; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, s.311.

⁵⁸⁹ "150'likler İstanbul'dan Nasıl, Nereye Gittiler Orada Nasıl Hayat Geçirdiler", **Tan**, 31 Mayıs 1938,Nu.1108, s.5. (Tan Gazetesinde yayımlanan yazıda şöyle demektedir: "Romanya'ya gidenlerin adedi fazla değildi. İçlerinde HİF'nin lideri Miralay Sadık Bey, Kiraz Hamdi Paşa, Gümülcineli İsmail Bey, eski dahiliye nazırlarından Mehmet Ali Bey, Manavoğlu Nevres Bey, Sakallı Sami, Adapazarlı Çerkez Aslan ve refikleri gibi, muhtelif sınıflara mensup küçük bir zümreden ibaretti."

sonra Türkiye'ye bir daha hiç dönmeyecek, pek çok farklı ülkede siyasi muhalefetini sürdürmeye devam edecek ve Fransa'nın Nice şehrinde hayatını yitirecektir.

Romanya'ya firarının ardından Yunanistan'da kısa bir süre kalan Gümülcineli İsmail Hakkı, bu kez de çevresindeki insanları Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde kışkırtarak onlardan para toplamaya çalışacaktır. Hakkında yazılmış olan şu satırlar ise Gümülcineli İsmail Hakkı'nın muhalefet ve hırsla dolu olan hayatının en kısa ve en net özeti olacaktır:

“Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçılar tarafından Gümülcine mebusu çıkarılmıştır. Bir müddet sonra İttihatçılar ile arası açılmıştır. Ahalî Fırkası'nı teşkil etmiş, sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birleşmiş şiddetle muhalefete geçmiştir. Mahmut Şevket Paşa vak'asından sonra memleketi terk etmiştir. Mütarekeden sonra İstanbul'a gelmiş ise de arkadaşları tarafından yüz verilmemiş, Bursa valiliğine gönderilmiştir. Milli Mücadele'nin başlaması üzerine, Bursa'dan firar ederek İstanbul'a gelmiştir. Şimdi, Marsilya civarında bir köyde ikamet etmektedir.”⁵⁹⁰

1. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 150'likler Listesine Dahil Oluşu

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından yapılan Lozan Barış Antlaşması gereğince, her büyük savaştan sonra ortaya çıkan uluslararası teamül nedeniyle, umumi bir af gündeme gelmiştir.⁵⁹¹ Bu umumi af, savaşla ilgili suçların savaş sırasında devletler tarafından kontrol edilememesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu af yasadışı eylemlerin savaştan sonra takibinin devletlerarasında oluşturabileceği yeni bir gerginlik ve savaş ihtimalini ortadan kaldırmaya yöneliktir.⁵⁹²

Bu ihtimalin önüne geçilmesi için savaş sırasında işlenen suçların umumi af ile ortadan kaldırılması gündeme gelmiş; fakat Türkiye, daha sonra “150'likler” olarak

⁵⁹⁰ “Yüzellikler Kimlerdir? Bunlar Ne Yapmışlardır?”, **Tan**, 31 Mayıs 1938, Nu.1108, s.7.

⁵⁹¹ Emin Karaca, **150'likler**, 2.bs., İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 2007, s.61.

⁵⁹² Bingöl, **a.g.e.**, s.105.

anılacak olan 150 kişiyi bu genel affın dışında tutmuştur.⁵⁹³ Gümülcineli İsmail Hakkı da 24 Temmuz 1923 (24 Temmuz 1339)'te imzalanan barış antlaşması gereği 26 Aralık 1923(26 Kanunuevvel 1339)'te çıkarılan Affı Umumi Kanunundan yararlanamayacak kişilerin arasında yer almıştır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra çıkarılan 26 Aralık 1923(26 Kanunuevvel 1336) tarihli ve 391 sayılı Affı Umumi Kanunu kısmi bir af oluşturduğu için bu aftan yararlanamayacakları içeren 150 kişilik listenin hazırlanması çalışmalarına başlanmıştır.⁵⁹⁴ TBMM'nin 16 Nisan 1924 tarihli gizli celse oturumunda "Lozan Muahedenamesi mucibince ilan olunacak affı umumiden hariç tutulacak 150 kişilik liste üzerine müzakerat"⁵⁹⁵ adıyla görüşülen mesele, mecliste zor anların yaşanmasına neden olmuştur. Vatana ihanet eden ve düşmanla iş birliği içinde olan kişileri içermesi planlanan listeyi belirlemek için yapılacak müzakerelerde hazırlanan listedelerdeki kişilerin sayısının binleri bulunduğu görüldüğünde ise, dahiliye vekaleti tarafından evvela 600 kişilik bir liste oluşturulmuş, sonrasında bu listeler sırayla 300 ve 150 kişiye indirilmiştir.⁵⁹⁶

Yine meclisteki gizli celse oturumunda ele alınacak ve son şekli verilecek olan listenin müzakeresi 22-23 Nisan 1924 tarihinde yapılmıştır.⁵⁹⁷ Gümülcineli İsmail Hakkı da bu listeye "esbak Bursa Valisi Gümülcineli İsmail Hakkı" olarak girmiş⁵⁹⁸ ve 25 numarayla yer almıştır.⁵⁹⁹ Onaylanan bu liste, 1 Haziran 1924 tarihinde onaylanmış ve "Yüzelli Kişilik Liste Kararname Sureti" olarak 7 Ocak 1925 tarihinde 81 sayı numarasıyla *Resmi Gazete* 'de yayımlanmıştır.⁶⁰⁰

⁵⁹³ Sarıay, **a.g.e.**, s.383.; Bingöl, **a.g.e.**, s.105.; Soysal, **a.g.e.**, s.61.

⁵⁹⁴ Bingöl, **a.e.**, s.113.

⁵⁹⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.II, C.IV/39, 16 Nisan 1340 (1924), s.434-454. (150 kişilik listenin tespitini yaparken Milli Mücadele döneminde vatana ihanet edenler ve ülke içinde kalarak Türk vatandaşlığını muhafaza ettikleri takdirde devlet ve rejim aleyhinde faaliyetlerine devam edebilecekler esas alınmıştır.)

⁵⁹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-10 / 106-695-4, (22.03.1923).; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.II, C.IV/39, 16 Nisan 1340 (1924), s.436,447.

⁵⁹⁷ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.II, C.IV/44, 22/23 Nisan 1924, s.456-462.

⁵⁹⁸ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.II, C.IV/39, 16 Nisan 1320 (1924), s.441.

⁵⁹⁹ Bingöl, **a.g.e.**, s.207.

⁶⁰⁰ **Resmi Gazete**, 7 Ocak 1925, Nu.81, s.3.

1925 yılına gelindiğinde 150'liklerin Türkiye ile haberleşmeleri yasaklanmış,⁶⁰¹ 150 kişinin tespitinden yaklaşık üç yıl sonra ise, 15 Haziran 1927'de *Resmi Gazete*'de yayımlanan bir kararla bu kişiler Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığından çıkarılmışlardır.⁶⁰² TBMM tarafından 28 Mayıs 1927'de kabul edilen ve *Resmi Gazete*'de 1064 kanun numarasıyla yayımlanan bu karar "Lozan'da akdolunan Affi Umumi Beyanname ve Protokolünde mevzuu bahis yüz elli kişilik listede isimleri muharrer eşhasın Türkiye tabiiyetinden iskatı hakkında kanun" başlığıyla yayımlanmıştır.⁶⁰³

2. 1930 Yılına Kadar Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Faaliyetleri

a. Sultan Vahdettin'i Dolandırması

Saltanatın ilgası ile 17 Kasım 1922 (17 Teşrinisani 1338)'de Malaya Zırhlısına binerek 20 Kasım'da Malta'ya varan Sultan Vahdettin; Hicaz'da ve İskenderiye'de bulunduktan sonra İtalya'nın San Remo şehrine gelerek burada kiralanan Villa Nobel isimli köşkte 16 Mayıs 1926 tarihindeki vefatına kadar kalmıştır.⁶⁰⁴

Gümülcineli İsmail Hakkı ise, Romanya'da birlikte hareket ettiği eski dahiliye nazırı Mehmet Ali Bey ve Vehip Paşa ile anlaşmış ve faaliyetleri için gerek duydukları parayı temin etmek üzere bir heyet şeklinde Sultan Vahdettin'i ziyarete gitmişlerdir. İlginç olan ise, bu heyette Gümülcineli İsmail Hakkı ve arkadaşlarına Mustafa Sabri Efendi'nin de eşlik etmiş olması olmuştur. Yıllarca aynı firkada iki ayrı hizbin başını çekerek düşman haline gelmiş olan bu iki politikacı, firarlarının sonrasında yakınlaşmış ve faaliyetlerini kısa süreli de olsa beraber sürdürmüşlerdir.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ BCA, 030-18-01-01 / 023-22-13. (26.08.1925)

⁶⁰² *Resmi Gazete*, 15 Haziran 1927, Nu.608, s.2632.

⁶⁰³ BCA, 030-18-01-01 / 023-22-13, (10.04.1927).; *Resmi Gazete*, 15 Haziran 1927, Nu.608, s.2632.

⁶⁰⁴ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, 3.bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1991, s.103-105.

⁶⁰⁵ Göztepe, a.e., s.135-141. (Mevlânâzade Rifat ise, heyette Miralay Sadık'ın da bulunduğunu söylemektedir.: Rifat, a.g.e., s.331.)

Bu heyet, Sultan Vahdettin ile görüşmek için seryaverinin yanına gitmiş, Sultan Vahdettin ise akşam yemeğinden sonra bu heyeti kabul etmiştir. Misafirlerini güleryüze karşılayan Vahdettin, hepsine oturmaları için yer göstermiştir. Tarık Mümtaz Göztepe, bu ziyaretin ayrıntılarını hatıratında şu sözlerle aktarmıştır:

“1908 Meşrutiyet parlamentosunun en cerbezeli muhalefet hatiplerinden olan eski Ahali Fırkası lideri Gümülcine Mebusu İsmail Bey bülbül kesilmişti. Vehip Paşa da meşhur bir kumandan olduğu kadar ordunun güzel yazan ve konuşan erkanında sayılırdı. O da bir zamanlar fahri yaverliğini yaptığı Sultan Vahdettin’in ağzını kulaklarına vardırarak sözler bulup arz-ı sadakat etmekte zorluk çekmiyordu. Zemin bu derece maharet ve muvafakiyetle hazırlandıktan, Sultan Vahdettin yumuşadıkça yumuşadıktan sonra demirin tam tavına geldiğine hükmettiklerinde, meydanı ve sözü içlerinden en cüretlisi olan Gümülcineli İsmail’e bıraktılar.”⁶⁰⁶

Gümülcineli İsmail Hakkı sözü aldığı anda ise tüm muhaliflerin ortak yayın organı haline gelmesi ve Türkiye dışında bulunan firarilerin haklarının savunulması maksadıyla *İntak-ı Hak* adında bir gazete çıkarmak istediklerinden bahsetmiş, Sultan Vahdettin de etkili ve inandırıcı bir şekilde konuşan Gümülcineli İsmail Hakkı’nın bu fikrini memnuniyetle karşılayarak maksatlarının ulvi olduğunu söylemiştir. Heyetin Fransa’da neşretmeyi plandığı gazete için Vahdettin’den para yardımı istemesi üzerine ise Sultan Vahdettin, görüşmenin ertesi günü heyeti yeniden huzuruna kabul etmiş ve cebinden çıkardığı iki bin İngiliz liralık çeki Gümülcineli İsmail Hakkı’ya teslim etmiştir.⁶⁰⁷

Vahdettin’in yanından ayrıldıklarında ise Gümülcineli İsmail Hakkı’nın matbaa işini halletmek üzere parayı alıp Paris’e hareket etme fikri bu grubun üyelerinin aralarında tartışma çıkmasına neden olmuştur. Bu mesele, heyetin Gümülcineli İsmail Hakkı’yı Sultan Vahdettin’e şikayet etmelerine neden olduysa da Gümülcineli İsmail Hakkı,

⁶⁰⁶ Göztepe, a.e., s.135-137.

⁶⁰⁷ Göztepe, a.e., s.138-139.

Vahdettin'e her birine beşer bin frank yol parasını verdiğini söylemiş ve Sultan Vahdettin'i şu sözlerle ikna etmiştir:

*“Velinimetim, bir kerecik de kulunuzu dinleyin. Bu parayı mukaddes bir gayeyi tahakkuk ettirmek üzere ihsan buyurdunuz. Halbuki bu efendiler aralarında pay etmek istiyorlar. İrade buyurursanız bu işi hayalden hakikat sahasına çıkarayım ve huzur-u şahanenize birkaç güne kadar güzel bir eserle yüzümün akıyla çıkayım.”*⁶⁰⁸

Gümülcineli İsmail Hakkı, heyetteki kişilere beşer bin frank verdiğini iddia etmesine rağmen; aslında onlara değeri çok daha düşük olan beş bin Romen frangı vermiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı, hem heyette birlikte hareket ettiği arkadaşlarını, hem de Sultan Vahdettin'i kandırarak aldığı para ile birlikte Londra'ya kaçmıştır. Sultan Vahdettin ise, bu hadiseden sonra ne zaman gazeteden ve siyasi faaliyetten bahsedilse bu hikayeden şu sözlerle dert yanar olmuştur:

*“Paraya acımıyorum. Aldatılmak gücüme gidiyor. Bana şu katarcık bir matbuu parçası getirseydi de “İşte İntak-ı Hak Gazetesi budur” deseydi yüreğim yanmayacaktı.”*⁶⁰⁹

Böylece Gümülcineli İsmail Hakkı, kısa süren San Remo macerası ile yanındakileri kandırıp birbirine düşürerek Romanya'dan beri birlikte hareket ettiği bu küçük grupla anlaşmazlığa düşmüştür. Sultan Vahdettin'den aldığı paralarla San Remo'dan uzaklaşan Gümülcineli İsmail Hakkı, bu tarihten sonra gerçekleştireceği faaliyetleri için yeni arayışlara girmiştir.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Göztepe, a.y.

⁶⁰⁹ Göztepe, a.e., s.140-142.

⁶¹⁰ Karaca, a.g.e., s.198.

b. Ermeni Taşnak Komitesi ile Olan İlişkisi

Gümülcineli İsmail Hakkı, 1927 yılında Refii Cevat ve eski dahiliye nazırı Mehmet Ali ile birlikte Ermeni Taşnak Komitesi'nin merkez-i umumisi ile temaslarda bulunmuş, faaliyetleri için onlardan para yardımı isteyerek HİF'nın yeniden iktidara gelmesi durumunda Ermenilere sağlayacakları çeşitli haklar ve vaatlerden bahsetmiştir.⁶¹¹ Gümülcineli İsmail Hakkı'nın bu bir çeşit antlaşma teklifi, komite tarafından kabul edilmiş ve kendisine 250 bin frank verilmiş olsa da, Gümülcineli İsmail Hakkı, İtilafçılardan Ömer Fevzi'ye bu antlaşmayı kabul ettiremediği için Taşnak Komitesi durumu anlayarak Gümülcineli İsmail Hakkı ile ilişkisini kesmiştir.⁶¹² Yaşananları destekler şekilde Gümülcineli İsmail Hakkı, 1936 yılında ele geçirilen ve sürgün yıllarındaki faaliyetlerini anlattığı mektubunda 1927 yılında Ermeni Taşnak Komitesi ile bir antlaşma imzaladığını yazmıştır.⁶¹³

Yine İngiliz Dışişleri Bakanlığına ait ve 28 Mayıs 1927 tarihli bir raporda merkez bürosu Paris'te olan "Türk Devrimi Karşıtı Komite"den bahsedilmektedir. Adı geçen raporda eski dahiliye nazırı Mehmet Ali'nin bu komite adına yazdığı mektuptan bahsedilmekte ve mektupta Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Ermeni Taşnak Komitesi ile bir antlaşma yaptığından bahsedildiği aktarılmaktadır.⁶¹⁴ Ayrıca adı geçen raporda Fransız otoritesinin Ermeniler ile iş birliği yapan liderleri arasında Gümülcineli İsmail Hakkı'nın adı, Refii Cevat ve Mehmet Ali ile birlikte yer almaktadır.

c. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Nice'de Uğradığı Suikast Girişimi

Gümülcineli İsmail Hakkı, hareketli geçen sürgün yıllarında pek çok ülkeyi dolaşmış olmakla birlikte 20'li yılların sonunda özellikle Fransa'da yaşamını sürdürmüş,

⁶¹¹ Sarınay, **a.g.m.**, s.385-386.

⁶¹² Sarınay, **a.m.**, s.385-386.; Bingöl, **a.g.e.**, s.156.

⁶¹³ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 18, Aralık 2008, s.118-120.; Doğaner, **a.g.m.**, 1008-1011, 1014-1019.

faaliyetlerini oradan yürütmüştür. Nice şehrinde bulunduğu süreçte, 11 Kasım 1928 tarihinde akşam saatlerinde bir gazinoda otururken Mehmet Sabri adında bir şahıs tarafından suikaste uğramıştır.⁶¹⁵ Bursalı Mehmet Sabri olarak bilinen bu şahıs, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın başına iki el ateş ettikten sonra kalabalıktan kaçarken polise de ateş edince yakalanmıştır.

Suikastten yara alarak kurtulan Gümülcineli İsmail Hakkı, suikaste ilişkin Rauf Orbay'a yazdığı mektupta Mehmet Sabri'nin ilk kez Nice'de Temmuz ayında kendisini bularak kendisiyle konuşmak istediğini yazmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı, bu mektupta Mehmet Sabri'nin kendisini milli hükümet aleyhinde bulunduğu için Ankara'da hapis yattıktan bir süre sonra kaçmaya muvaffak olarak Nice'e gelen bir muhalif olarak tanıttığını yazmıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın mektubuna göre kendisini HİF'na ve Gümülcineli İsmail Hakkı'ya hürmeti olan biri olarak tanıtan Mehmet Sabri, o tarihten sonra da Gümülcineli İsmail Hakkı'yı ziyaret etmiş ve ona Mustafa Kemal aleyhinde bir gazete çıkarma teklifinde bulunmuştur. Mektubunun sonunda Gümülcineli İsmail Hakkı, şahsi kanaatine göre Mehmet Sabri'nin Ankara ile münasebeti olduğunu ve oradan gönderildiğini, en azından Ankara'ya yaranmak amacıyla hareket ettiğini iddia etmiştir.⁶¹⁶

Mahkeme günü ise Mehmet Sabri Gümülcineli İsmail Hakkı'nın valiliği sırasında yirmi bin kişiyi idama çarptırdığını ileri sürmüştü; fakat Gümülcineli İsmail Hakkı'nın lehine şahitliklerin bulunması ile mahkeme sonunda Mehmet Sabri yedi sene hapis cezasına çarptırılmıştır.⁶¹⁷

1930 yılında kendisi de Fransa'da bulunan Rıza Nur, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Rauf Orbay'a gönderdiği mektupla tezat oluşturacak şekilde vurulma hadisesine ilişkin şunları yazmıştır:

“Gümülcineli'yi bizim gazeteler Suriye'ye gitti diye yazıyorlardı. Bu-

⁶¹⁴ Değerli, **a.g.m.**, s.119-120.

⁶¹⁵ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.260.

⁶¹⁶ Kandemir, **a.g.m.**, s.1305-1308, 1339.

⁶¹⁷ Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, s.260.

rada imiş, pek rezalet içinde imiş. Vurulmasının sebebi: vuran adam İstanbul'a gidiyormuş, Gümülcineli onu Mustafa Kemal'e jurnal etmiş. Gidince adam hapis, sonra hapisten kaçmış, Gümülcineli'yi vurmuş. Muhakemede Gümülcineli harbi umumide Fransızlara, İngilizlere ve Yunanlara hizmetler ettiğini iftiharla söylemiş. Hay utanmaz, Biraz haya edip sakla bari."⁶¹⁸

20 Ocak 1929 tarihinde dahiliye vekaletinin hariciye vekaletine yazdığı bir rapor da, Gümülcineli İsmail Hakkı'nın mektubuyla uyuşmayan bir biçimde vurulma hadisesinin Gümülcineli İsmail Hakkı tarafından Türk hükümetinin planı olduğuna ilişkin propaganda yapmak amacıyla kullanıldığından bahsetmektedir.⁶¹⁹

3. Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 1930 Yılından Vefatına Kadar Olan Faaliyetleri

Gümülcineli İsmail Hakkı İngilizlere sığınarak firar ettiği 1922 yılından 1930 yılına kadar çeşitli ülkelerde, çeşitli milletlerden insanlarla bıkmadan usanmadan siyasi muhalefeti sürdürmüştü, yanına çektiği kişileri ise maddi çıkar veya siyasi şöhret sağlamak için dolandırmıştır.

Türk hükümetinin 1930 yılından itibaren 150'liklerin yapıp ettiklerine ilişkin rapor tutulmasını istemesi ile bu tarihten sonra Gümülcineli İsmail Hakkı'nın faaliyetleri Türkiye'ye raporlarla bildirilmiştir. Böylece Emniyet Umum Müdürlüğü'nün 150'liklerin buldukları yerlerin elçilik ve konsoloslukları vasıtası ile tuttuğu bu raporlar 1930'dan sonra 150'liklerin faaliyetlerini kapsamış ve düzenli bir şekilde İçişleri Bakanlığına bildirilmiştir.⁶²⁰

Gümülcineli İsmail Hakkı'ya ilişkin tutulan raporların içeriği genellikle Gümülcineli İsmail Hakkı'nın saltanat ve hilafeti yeniden tesis etmek amacıyla Türkiye'ye muhalif olan kişilerle mektuplaşıp görüşmesi ve bu amaçla neşriyatta

⁶¹⁸ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. IV, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s.1961.

⁶¹⁹ Doğaner, **a.g.m.**, s.1007.

bulunmak bahanesiyle muhalifleri etrafına toplayıp onlardan para istemesine yönelik olmuştur.⁶²¹ Bu raporlardan 14 Aralık 1931 tarihinde tutulmuş olanı Gümülcineli İsmail Hakkı'nın karakterini ve hayatı boyunca sergilediği siyasi tavrı özetler niteliktedir:

“Muhaliplerin içinde en zeki ve yaptığı işi kimseye söylemeyen, ikametgahını saklayan, daima geçici adres kullanan, her suretle pek gizli çalışmayı seven yegane adamdır. Kah Paris’te, kah Nice’de bazen de Cenevre’de görünen bu simanın hakiki çehresi anlaşıl-mamaktadır. Herkese Halife Mecit ile dargın bulunduğunu ve Meh-met Ali ile kavgalı olduğunu ilan ediyorsa da bunun ne derece doğ-ru olduğunu maalesef anlayamadım. Yalnız başına yaşadığını söy-lüyorsa da kıyafetinin pek düzgün bulunması ve cebinin dolu olma-sı herhalde kendisinin bir memba ile alakadar olduğunu göstermek-tedir. Yalnız Ermeni Taşnak Cemiyeti’ne mensup olduğunu istihbar ettim ve kendi ifadesinde de Türklerle değil, Ermenilere çalışmanın daha müfit olacağını söylemesi bu istihbaratımı takviye etmektedir.”⁶²²

Gümülcineli İsmail Hakkı 1936 yılında yurt dışındaki faaliyetlerine hız vererek Sofya’da bulunmuş ve daha sonra Filibe’de “İslamiyet Halaskarı” mührüyle *Medeniyet* ve Tahir Nuri'nin *Dostluk* Gazetesinde Atatürk ve Türkiye aleyhinde yazılar yazmıştır.⁶²³ Yine raporlardan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın 1936 yılında Nice’de Abdülmecit ile görüştüğü, kendisiyle haftada iki kez otomobille gezdiği ve Türkiye hükümeti aleyhinde çalışmak üzere kendisinden maddi ve manevi yardım istediği anlaşılmaktadır.⁶²⁴ 1937’de hakkında yazılan başka bir raporda ise 1936 yılında

⁶²⁰ Doğaner, a.g.m., s.1006.

⁶²¹ Doğaner, a.g.m., 1007.

⁶²² Doğaner, a.g.m., s.1009.

⁶²³ Ebru Boyar, Kate Fleet, “A Dangerous Axis: ‘The Bulgarian Müftü’, the Turkish Opposition and the Ankara Government,1928-36”, **Middle Eastern Studies**, Vol.44, No.5, Eylül 2008, s.778.

⁶²⁴ Sarınay, a.g.m., s.388.; Doğaner, a.g.m., 1077.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın faaliyetlerini arttırdığı belirtilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir:

“İçki, sigara içmez, az yemekle kanaat eder. Yegane emeli bir vurgun yapmaktır. Bazı zenginlerden para alabileceğini tasavvur eder ve bu hususta hicabı yoktur. Paris'teki muhaliflerin birçoğlarıyla arası açıktır. Ermenilerle dosttur ve Ermeni lokantasında yemek yemektedir. İş görmek için para ve adama ihtiyaç hissettiğini ve bunlardan mahrum olduğunu söyleyerek talih ve kadere bağlanmaktadır.”⁶²⁵

1937 yılından sonra ise Gümülcineli İsmail Hakkı'nın siyasi faaliyetleri durgunlaşmıştır. Bu tarihten sonra gelen raporlarda kendisinin Nice'deki evinin kirasının pahalılığı yüzünden evini değiştirdiğinden, geçim sıkıntısı çektiğinden ve geçinebilmek için Romanya'dan para aldığından, evindeki ufak tefek eşyalarının bile Abdülmecit'in verdiği para ile alındığından bahsedilmiştir.⁶²⁶

Gümülcineli İsmail Hakkı yurt dışında bunları yaşarken Türkiye'de ise Cumhuriyet'in ilanının 15.yılı münasebetiyle⁶²⁷ meclise bir kanun layihası sevk edilmiştir. 150'liklerin affına yönelik olan bu af kanunu layihası, 6 Haziran 1938'de kabul edilmiş ve 16 Temmuz 1938'de 3527 numara ile *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.⁶²⁸

Gümülcineli İsmail Hakkı, bu aftan sonra kime yazdığı belli olmayan bir mektupta Türkiye'ye dönmek konusunda karşısındakinin görüşlerini sorarak uzun süredir yakasını bırakmaya hastalığından bahsetmiş, Ankara'da yeni bir muhalif fırkanın kurulması ihtimalini sormuş, yorgun ve hasta hissettiğinden yakınmıştır.⁶²⁹ Sonrasında Gümülcineli İsmail Hakkı, Paris Konsoloslugu'na başvurup 5 Eylül 1938'de

⁶²⁵ Doğaner, **a.g.m.**, s.1021.

⁶²⁶ Doğaner, **a.y.**

⁶²⁷ **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1938, Nu.5044, s.7.; **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1938,, Nu.5045, s.5.

⁶²⁸ **Resmi Gazete**, 16 Temmuz 1938, Nu.3961.

⁶²⁹ Doğaner, **a.g.m.**, s.1023.

pasaportunu almışsa da, Türkiye'ye dönmemiştir.⁶³⁰ Dönmemesi hem sağlık durumunun kötüye gidiyor olması hem de muhalif faaliyetlerini sürdürmeye çalışıyor olmasından kaynaklanmıştır. O kadar ki, Gümülcineli İsmail Hakkı 1940'ta Nice'den Şekip Arslan'a bir mektup yazarak Arap birliğinin kurulması için Türkiye aleyhinde çalışabileceğini söylemiş ve bunun için kendisinden para yardımı istemiştir.⁶³¹

Anlaşıldığı kadarıyla Gümülcineli İsmail Hakkı son yıllarında sağlık sorunu ve geçim sıkıntısı çekse de, Türkiye aleyhinde faaliyet yürütmekten geri durmamıştır. Son yıllarında hakkında yazılan raporların iyice seyreklediği Gümülcineli İsmail Hakkı'ya ilişkin son rapor ise 22 Ağustos 1945 tarihindeki vefatına ilişkin olmuştur.⁶³²

⁶³⁰ Bingöl, **a.g.e.**, s.207-208.; Sarınay, **a.g.m.**, s.389.

⁶³¹ Bingöl, **a.y.**

⁶³² Bingöl, **a.y.**; Sarınay, **a.g.m.**, s.389.; Doğaner, **a.g.m.**, s.1024.

SONUÇ

II. Meşrutiyet Devri, dönemin aydınlarının idealize ettiği “hürriyet”, “müsavat” ve “uhuvvet” fikirlerinin etkisi ve coşkunluğu altında şekillenmiş, bu dönemde bir yandan meclisin ve siyasi fırkaların faaliyetleri hayali kurulan özgür bir politik hayata kavuşulduğu izlenimini yaratırken bir yandan da iktidar hırsı ile muhalefeti susturma ve basına sansür girişimleri had safhaya ulaşmıştır. Türk tarihinin belki de en inişli-çıkışlı ve tartışmalı devri olan II.Meşrutiyet Dönemi, nevi şahsına münhasır pek çok politikacının da yetiştiği ve faaliyet gösterdiği bir devir olmuştur. Bu politikacılar II.Meşrutiyet Dönemi ile beraber iktidarı ele geçirme ve güç sahibi olma imkanı bulmuşlar; iktidarda olanlar muhalefeti ezmeye ve bastırmaya, muhalefette olanlar iseler bu mevkiyi suistimal etmeye başlamışlardır.

Bu çalışmaya konu olan Gümülcineli İsmail Hakkı da –dönemdaşlarının gölgesinde kalmış bir isim olsa da- II.Meşrutiyet Devrinin en hırslı ve en aktif muhaliflerinden biridir. Gümülcineli İsmail Hakkı pek çokları tarafından yalnızca “İTF muhalifi” ve “HİF mensubu” sıfatlarıyla biliniyor olsa da; ömrünü başından sonuna kadar siyasete adanmış bir muhalif olarak politik tavrındaki iniş-çıkışların tüm ayrıntılarıyla incelenmesini en çok hak eden isimlerden biri olmuştur.

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın çok erken yaşlarda, Mekteb-i Hukuk’tan mezun olur olmaz politikayla ilgilenmeye başlaması ve İTC’ne olan üyeliği, onu yaşamının sonuna kadar sürecek olan hareketli bir siyasi faaliyet sürecine sokmuştur. İTC’nin adını en çok duyuran ve en gözde mensuplarından biri haline gelen Gümülcineli İsmail Hakkı’nın erken yaşta cemiyet içinde önemli görevlere getirilmesi ve Meşrutiyet’in ilanı ile Meclis-i Mebusan’a Gümülcine Mebusu olarak girmesi, faaliyetlerini gerçekleştirirken “politik güç sahibi olmak” odaklı hareket etmesine neden olmuştur.

Gümülcineli İsmail Hakkı’nın erken yaşlarda sorumluluğunu aldığı bu görevler onun hırslı kişiliği ile birleşmiş ve böylece amacı siyaset yapmaktan ve halka hizmet etmekten ziyade iktidar sahibi olmaya evrilmiştir. Gümülcineli İsmail Hakkı, İTF ile arasında meydana gelen anlaşmazlıklar ile bu hedefinin sekteye uğrayacağını görerek

cemiyet ve fırka ile yollarını ayırmış ve vefatına kadar hiç ayrılmadan kalacağı muhalefet safına geçmiştir. Kurucusu ve başkanı olduğu AF ile muhalefete ilk adımını atan Gümülcineli İsmail Hakkı, meclis içinde İTF'na karşı en şiddetli eleştirileri yönelten mebuslardan biri olmuştur.

HİF'na dahline kadar muhalefetini yalnızca meclis içinde sürdüren Gümülcineli İsmail Hakkı, HİF'na katıldıktan sonra faaliyetlerini meclis dışına taşıyarak çok daha saldırgan ve sert bir muhalefet yürütmeye başlamıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı bu süreçte yalnızca İTC'ne muhalefet etmekle kalmamış; aynı zamanda fırka içindeki hizip çekişmelerinde ve pek çok tartışmada ön saflarda yer almıştır. Fırka içindeki bu kliklerde eylemleri ve hırsı ile pek çok fırka mensubunu birbirine düşürmekle suçlanan Gümülcineli İsmail Hakkı, çoğu zaman firkadan istifaların ve firkadaki bölünmelerin başlıca nedenlerinden biri olmuştur.

Yalnızca İTC'ne değil, kendi fırkasının mensuplarına da muhalif olan Gümülcineli İsmail Hakkı, II.Meşrutiyet Devrinin pek çok siması gibi muhalefetini düşünsel anlamda bir temele dayandırmamış; muhalif olduğu oluşumların fikirlerine alternatif olacak herhangi yeni bir söylemde bulunmamıştır. Gümülcineli İsmail Hakkı, ideolojik olmaktan ziyade eylem tabanlı bir siyaset sürdürmüş ve bu eylemlerinde de tutarlı olamamış, zamana ve duruma göre muhalefetinin oklarının yönünü değiştirmiştir.

HİF içindeki muhalefetini de belirli bir politika çerçevesinde sürdürmemiş olan Gümülcineli İsmail Hakkı, döneme göre fırka içinde etkisi azalan hizbin yanında yer almış; kendi ismini gölgede bırakacak olan hizbin ise karşısında yer alarak anlaşmazlığa düşmüş, böylece fırkanın iç dengelerinde söz sahibi olan birkaç siyasi figürden biri olmuştur. HİF içinde yıllarca birlikte hareket ettiği Miralay Sadık Bey'i de gerektiğinde karşısına almış, bilhassa Mahmut Şevket Paşa'nın suikastinin ardından yurt dışında buldukları süreçte Miralay Sadık Bey'in aleyhinde hareket etmekten çekinmemiş, Türkiye'ye döndüklerinde ise: "Eski dost düşman olmaz." diyerek Miralay Sadık Bey'e yeniden birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir.

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın en yakınındaki kişilerle bile arasındaki bu karmaşık ilişki, onun hangi faaliyetini hangi sebepten yaptığının anlaşılabilmesini imkansız hale getirmiş ve siyasi faaliyetlerinin tutarsız olmasına neden olmuştur. Bunun en güzel örneği; İzmir'in 15 Mayıs 1919'daki işgali sırasında yürütmekte olduğu Bursa Valiliği görevindeyken İstanbul Hükümetine silahlı direniş teklifinde bulunması ve hükümetin bu teklifi reddetmesinin ardından Milli Mücadele aleyhinde tavır takınmaya başlaması olmuştur. Gümülcineli İsmail Hakkı, hayalini kurduğu Dahiliye Nazırlığı görevi için hükümetle ters düşmemeye gayret etmiş; fakat bu göreve getirilmeyeceğini anladıktan sonra hükümet aleyhinde faaliyetler yürütmekten ve kimi zaman da hükümete yakınlığıyla bilinen kişileri hükümete karşı kışkırtmaktan geri durmamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından Milli Mücadele'ye kadar olan süreçte Gümülcineli İsmail Hakkı'nın sürdürdüğü siyasi faaliyetlerde meydana gelen bu ciddi değişimler ve kırılma noktaları, onu meclis tartışmalarında etkili konuşmalarıyla tanınan bir mebus olmaktan uzaklaştırarak dönemin tüm politikacılarının karşısında veya yanında bulunmaktan imtina ettiği hırslı bir siyasetçi haline getirmiştir. Büyük Zafer'den sonra ülkeden firarıyla da siyasi faaliyetlerini hiç ara vermeden sürdüren Gümülcineli İsmail, pek çok ülkede pek çok milletten insan ve cemiyetle Türkiye aleyhinde iş birliğine girmiş; muhalif eylem ve neşriyatta bulunmak bahanesiyle pek çok kişi ve siyasi oluşumdan maddi çıkar sağlamıştır.

1924 yılında adı 150'likler listesine eklenmiş olan Gümülcineli İsmail Hakkı, 1938'de 150'liklerin affından sonra da Türkiye'ye dönmemiş, ömrünün sonuna kadar muhalefette kalarak çeşitli cemiyetlerin bünyesinde Türk hükümeti karşıtı eylemlerini sürdürmüştür. Ömrünü başından sonuna kadar politikaya adanmış ve çok erken yaşlardan itibaren önemli görevlere getirilmiş olan Gümülcineli İsmail Hakkı'nın siyasi görüşünü ve eylemlerini herhangi bir temele oturtmak mümkün olmasa da, hayatı boyunca sürdürdüğü faaliyetlerinin ana motivasyonunu erken yaşlarda tattığı güç ve yetki sahibi olmak arzusu oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

A. YAYIMLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10 / 106-695-4

BCA, 030-18-01-01 / 023-22-13

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO.)

B. Dahiliye Nezareti Belgeleri

- İdare-i Umumiye Belgeleri (DH. İUM.)

- Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS.)

- Şifre Kalemî Belgeleri (DH. ŞFR.)

C. Hariciye Sefareti Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04.)

D. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (MF. MKT.)

3. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

B. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ VE RESMİ YAYINLAR

Ezherli, İhsan:

**Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve
Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920),
Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu,
1992.**

- Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)

- Resmi Gazete

- TBMM Gizli Celse Zabıtları

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. Gazeteler

- Alemdar
- Cumhuriyet
- İfham
- İkdam
- İktiham
- İstişare
- İştirak
- Sabah
- Sada-yı Millet
- Tan
- Tanin
- Tanzimat
- Teminat
- Tesisat
- The Times
- Yeni Gazete
- Yeni İkdam
- Yeni Tasvir-i Efkar

2. Dergiler

- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
- Belleten
- Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
- Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi
- İlmî Araştırmalar

- Malumat
- Middle Eastern Studies
- Musavver Fen ve Edeb
- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
- Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
- Tarih Konuşuyor
- Tarih ve Toplum
- Turkish Studies
- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
- Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları
- Yakın Tarihimiz

D. ANSİKLOPEDİLER

- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- Türkler Ansiklopedisi

E. HATIRALAR

- Ahmet Rıza Bey: **Ahmet Rıza Bey'in Anıları**, Haz. Bülent Demirtaş, İstanbul, Arba Yayınları, 1988.
- Bayar, Celal: **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, ed. Cem Çobanlı, C.1,2,3,4, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik **Biraz da Ben Konuşayım**, Yay. Haz. Abdullah Uçman, 3.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

- Cavid Bey: **Meşrutiyet Ruznamesi**, Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan, Servet Avşar, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Cemal Paşa **Hatırat**, yay. haz.: Ahmet Zeki İzgöer, 2.bs., İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2012.
- Eğilmez, Mümtaz Şükrü **Milli Mücadele’de Bursa**, Haz. İhsan Ilgar, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980.
- Ertürk, Hüsamettin **İki Devrin Perde Arkası**, Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Esatlı, Mustafa Ragıb **İttihat ve Terakki**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.
- Fethi: **Muhaliflerin Esrarı**, İstanbul, Matbaa-i Amedi, 1332 (1916).
- Fikri, Lütfi: **Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü-“Daima Muhalefet”**, yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul, Arma Yayınları, 1991.
- Göztepe, Tarık Mümtaz: **Osmanoğulları’nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde**, 3.bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1991.
- _____ : **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, 2.bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1994.
- Karay, Refik Halid: **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1964.

- Kaygusuz, Bezmi Nusret: **Bir Roman Gibi**, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955.
- Kuran, Ahmet Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Mevlânâzade Rıfat: **İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1993.
- Nur, Rıza: **Cumhuriyet Öncesinin Perde Arkası (1908-1920)**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2010.
- _____ : **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1967.
- _____ : **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996.
- _____ : **Siyasi Risaleler**, ed.Ahmet Nezh Galitekin, İstanbul, Şehir Yayınları, 2005.
- Prens Sabahaddin: **İttihat ve Terakki'ye Açık Mektup- Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2013.
- Rey, Ahmet Reşit: **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim, Yaptıklarım (1890-1922)**, haz. Nur Özmel Akın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Selahattin, Mehmet: **Bildiklerim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksud-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felaket**

- ve **İnkısamı**, Haz. Ali Birinci, Cüneyd Okay, İstanbul, Vadi Yayınları, 2006.
- Simavi, Lütü: **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, t.y.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali: **Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondrosdan Mudanyaya Kadar 1918-1922)**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939.
- _____ : **Hatıraları- Canlı Tarihler Atina Sefareti (1913-1916)**, C. V, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946.
- Şakir, Ziya: **Hürriyet ve İtilaf- Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?**, ed. Serkan Erdal, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2011.
- Şehbenderzade Ahmed: **Muhalefetin İflası**, 2.bs., İstanbul, Nehir Yayınları, 2005.
- Şerif Paşa: **Bir Muhalifin Hatıraları - İttihar ve Terakkiye Muhalefet**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.
- Tahsin Paşa: **Abdülhamit- Yıldız Hatıraları**, yay. haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Kitabevi, 2008.
- Tepeyran, Ebubekir Hazim: **Zalimane Bir İdam Hükümü**, Haz. Faruk İlkan, 2.bs., İstanbul, Pera Yayınları, 1997.
- Türkgeldi, Ali Fuad: **Görüp İştiklerim**, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Uşaklıgil, Halid Ziya: **Saray ve Ötesi**, yay. haz.: Nur Özmel Akın, 2.bs., İstanbul, Özgür Yayınları, 2012.

Vardar, Galib: **İttihad ve Terakki İçinde Dönerler**, yazan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2003.

Yalçın, Hüseyin Cahit: **Siyasal Anılar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

F. İNCELEME ESERLER

Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, 4.bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, 1995.

Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. I** “Mutlakiyete Dönüş 1918-1919”, 3.bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

_____ : **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. II** “Son Meşrutiyet 1919-1920”, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

_____ : **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C.III** “İç Savaş ve Sevr’de Ölüm”, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

_____ : **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 7.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2014.

Akşin, Sina; Balcı, Sarp; Ünlü, Barış: **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- Bali, Rifat N.: **Satvet Lütfi Tozan-Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever**, İstanbul, Libra Yayınevi, 2016.
- Batıbey, Kemal Şevket: **Batı Trakya Türk Devleti 1919- 1920**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, t.y..
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1-3, K.1-4, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, haz.Ahmet Kuyaş, 19.bs.,İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Bingöl, Sedat: **150’likler Meselesi- Bir İhanetin Anatomisi**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2010.
- Birinci, Ali: **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, 2.bs., Ankara, Dergah Yayınları, 2012.
- _____:
- Tarihin Alacakaranlığında (Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat-2)**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010.
- _____:
- Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat**, İstanbul Dergah Yayınları, 2001.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik: **Trakya’da Milli Mücadele**, C.I, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Çavdar, Tevfik: **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 5.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2013.

- Dönmez, Cengiz: **Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti**, 2.bs., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.
- Eraslan, Cezmi: **Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1996.
- Eraslan, Cezmi; Olgun, Kenan: **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2006.
- Erdeha, Kamil: **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975.
- Erdem, Tarhan: **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1982.
- Eroğlu, Cem: "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, ed.Sina Akşin, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Güllü, Ramazan Erhan: **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Güneş, İhsan: **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal: **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XI-XIV, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, 7.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

- Kansu, Aykut: **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Karaca, Emin: **150'likler**, 2.bs., İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 2007.
- Karal, Enver Ziya: **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. I,III,V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**, 5.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Kaya, Gökhan: **II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları-Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Kemal Atatürk: **Nutuk**, C.I (1919-1920), 10.bs., İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1970.
- Koçak, Cemil, v.d.: **Türkiye Tarihi- Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, yay. haz.: Sina Akşin, C.4, 12. bs., İstanbul, Cem Y., 2013.
- Küçükömer, İdris: **Düzenin Yabancılaşması**, 5.bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2014.
- Kunt, Kemal Metin; v.d.: **Türkiye Tarihi- Osmanlı Devleti (1600-1908)**, yay. haz.: Sina Akşin, C.3, 12.bs., İstanbul, Cem Y., 2014.
- Kuran, Ercüment: **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, der. Mümtaz'er Türköne, 2.bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Mardin, Şerif: **Osmanlı Modernleşmesi**, der.Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, 24.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Nur, Rıza: **Türk Tarihi**, C. XI, İstanbul, Toker Yayınları, 1979.
- Okandan, Recai Galip: **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, C.1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1957.
- Olgun, Kenan: **1808-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.
- Oran, Baskın: **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986.
- Şakir, Ziya: **Hürriyet ve İtilaf- Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?**, ed. Serkan Erdal, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2011.
- Sancaktar, Fatih M.: **II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009.
- Sencer, Muzaffer: **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, May Yayınları, 1974.
- Soysal, İlhami: **150'likler**, 2.bs., İstanbul, Gür Yayınları, 1985.
- Tanör, Bülent: **"Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış"**, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye**

- Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Tökin, Füzuzan Hüsrev: **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 4. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C. I-II, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Tural, Erkan: **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, Ankara, İmge Kitabevi, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979.
- Yücel, M. Serhan: **Türkiye’nin Siyasal Partileri (1859-2005)**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2006.
- Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 30. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

G. MAKALELER

- Ahmad, F.; Rustow, A.: “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 1977, s.245-284.
- Akşin, Sina: “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.25, No.1, 1970, s.19-39.
- _____: “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.831-843.
- Aslan, Taner: “Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi”, **Turkish Studies**, Vol.6/3, Ankara, 2011, s.523-565.
- Aydın, Hakan: “İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde Konya’da İslamcı Muhalefetin Sesi: Meşrik-ı İrfan”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 17, s.33-52.
- Birinci, Ali: “Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Destekleyen Matbuat”, **Tarih ve Toplum**, İstanbul, İletişim Yayınları, Haziran 1987, s.9-14.
- Boyar, Ebru; Fleet, Kate: “A Dangerous Axis: ‘The Bulgarian Müftü’, the Turkish Opposition and the Ankara Government,1928-36”, **Middle Eastern Studies**, Vol.44, No.5, Eylül 2008, s.775-789.
- Doğaner, Yasemin: “Emniyet Raporlarında 150’liklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey’in Faaliyetleri”, **VI.**

Uluslararası Atatürk Kongresi, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, s.1017-1047.

Eraslan, Cezmi:

“II.Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sayı 1, 2000, s.11-22.

Erdem, Nilüfer:

“Albay Konstantinos Mazarakis Enian’ın Batı Trakya’yı Yunanistan’a Dahil Etmeye Yönelik Faaliyetlerine İlişkin 17 Şubat 1919 Tarihli Raporu”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 12, Sayı 23, 2013, s.83-94.

Güneş, İhsan:

“1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, **Bellekten**, C.LVI, Sayı: 216, 1992, s.459-482.

Kandemir, Feridun:

“Avrupa’da Vuranı da Vurulanı da Türk Olan Bir Siyasi Cinayet: Gümülcineli İsmail 1928’de Nis’te Niçin Vurulmuştu?”, **Tarih Konuşuyor**, C.III, sayı 16, Mayıs 1965,s.1305-1308/1339.

Kayalı, Kurtuluş:

“Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V-VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1436-1440/1443-1444.

Kodaman, Bayram:

“İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, **Türkler Ansiklopedisi**, ed. Hasan Celal Güzel vd., C.13, 67. Bölüm, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.165-193.

- Mardin, Şerif: “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1697-1701.
- Olgun, Kenan: “Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası, Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri”, **İlmi Araştırmalar**, 7, 1999, s. 157-175.
- Ortaylı, İlber: “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1702-1703
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra: “Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 18, Aralık 2008, s.113-132.
- Sarınay, Yusuf: “Yüzelliliklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey’in Faaliyetleri (1908-1945)”, **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1995, s. 375-414.
- Tanör, Bülent: “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.9-26.
- Tunaya, Tarık Zafer: “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye**

Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 27-39.

H. TEZLER

Akdağ, Mustafa:

“Ahali Fırkası”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Eraslan, Cezmi:

“Yeni Osmanlılar’dan Atatürk’e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişimi”, **Doçentlik Takdim Tezi**, İstanbul, 1994.

Erdem, Ş. Can:

“Sadrazam Damat Ferit Paşa”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

Gelmez, Adnan:

“Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Olgun, Kenan:

“Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1994.

EKLER

Ek-1

Deux bons amis. (Scène cinématographique
rêvée par certains journaux.)

ایکی احباب چاوشار ..

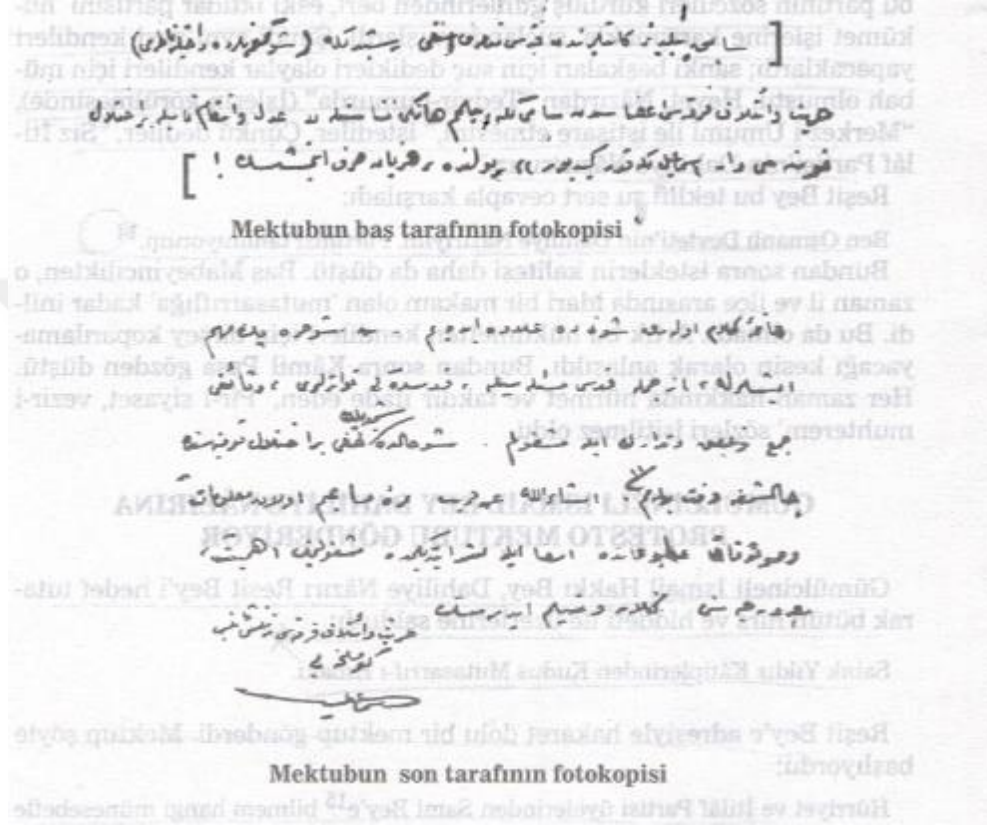
Gümülcineli İsmail Hakkı ve Boşo Efendi (Gümülcineli İsmail Hakkı solda)

استعفا نامه

مجلس مبعوثانده متشكل اتحاد و ترقی فرقہ سندن
استعفا ایلدیکمزی اعلان ایلرزه ۸ شباط سنه ۳۲۵
اتحاد و ترقی فرقہ سی اداره اتحاد و ترقی فرقہ سی رئیس
مأموری قرہ سی مبعوثی ثانسی کوملجنه مبعوثی
وصفی
اتحاد و ترقی فرقہ سی
اتحاد و ترقی فرقہ سی
اسماعیل
اتحاد و ترقی فرقہ سی
اعضاسندن پایزید مبعوثی
اعضاسندن طراباس غرب
سایمان سودی
مبعوثی : فرهاد
اتحاد و ترقی فرقہ سی
اتحاد و ترقی فرقہ سی
اعضاسندن ارضروم
اعضاسندن بودور مبعوثی
مبعوثی : شوکت
عمر لطفی

Gümülcineli İsmail Hakkı ve diğer mebusların istifalarını içeren istifaname

Ek-3

Gümülcineli İsmail Hakkı'nın Dahiliye Nazırı Reşit Bey'e yazdığı mektup

(۱۶ ربيع الاول ۱۳۳۱) (۲۲ كانون ثاني ۱۹۱۶)

مدیر مسئولی : مدرس محمد سعید

Directeur politique et rédacteur en chef
Ismail Gumuldjina
Ancien député ottoman

آدرس
(سلاویکده صبری پاشا جاده سنده تورمرو: ۶۹)

Adresse :
Beyan-el-Hak Salonique rue Venizeloz N. 69

جمہ اترسی

بیدار گوی

۱۳۳۱

BEYAN - EL - HAK

۹ کانون نانی ۱۳۳۱

کاتکرتوا بولی علیکم

تاریخ تاسیسی ۱۲ اغتوس ۱۳۳۱

مدیر امور تحریری
سابق شانلی سوتیرین
کولمجنهلی : اسماعیل

جمہ اترسی و چهارشنبه کونلری چیقار

آبونه بدلی
سنگلی

۵۰۰ کمانیہ ایچون — ۱۰۰ خروش
داخل ایچون — ۱۶ فرانق
ملاک اجنبیہ ایچون — ۲۰ فرانق

نومرو [۲۰] — تاریخ فارسی منہ اقصائی شمال ایرہ مباد ملتزلت اسارت حکومت اولورل — نسخہ سی [۱۰] آیارہ

عزم انقلاب

مناجات وفدا کارانق

درعہدہ ونمہد ایدکاری وظائف وطنیہ وخدمات ملیہہ ثبات کوسرمنہائیل وطنداشر، ماسرین واخلاف عنایہیک تجیل واحترامنه مظہر اولہ جقردر، جبر وقوتہ سرفرو ایتہوک، منفعت واندیشہ حیات اوکنندہ اکیلمیرک وجدانیک اسر و تلقینی دیکلہ ایلر وواسر مرشدک کوسر دیک طریق مقدس اوزوندہ، پروپرک هدف علویہ دوشوری بیجا ایلر وایانلر، شباب و بجرہ وک واک، وطنک اوز اولاداری اولد قری انسال مستقبلیہ اثبات ایش بولہ جقردر .

اتحاد و ترقی نام مشونمی آلان قاتلر وخرسز چئمنی تمثیل مقرر خلافتہ اجرای ظلم و شقاوت ایدن سرسوزک، بالخاصہ داخلیہ نظری طلعت حربیہ نظری انور، شیخ الاسلام خیری کی وطن و ملت عینتین بیروم، ہر نوع فتنال و قیود انسانیدن مرا اشخاص ملونیک قائل و مرخصز غیبی آلتندہ ایتکیان دولت عنایہی فور تارنق اوکا پاشاہ بیلہک قوتی اعادہ ایتک ایچون یوک بر عزم و متانہ، لایزال ربطن و قطعیتہ مالک بوفقی و وظیفہ ک، وطنپرور لک، مدیک اولدین بیلک، مسئولیت تاریخیہ مروض و نامزد قانلارمک وضعت مہمہ ملیکلی، بنون و شوخیلہ کورمک و بلا یق و شرط چالشمق اقتضایدر،

اتحاد و ترقی، چلقدن، خانہ و نامان سوزورمکن و اصغیان، اٹک جاہل و ظالم، حسسز و قلنسز سر کردہ لری طلعت انور و خیری و شرکای جنایتلری عدالت مہیہ ملیہ اوکنندہ کورمک .

بو اشفاقک حرص منفعلری اوغورندہ جو اولان یوز بیکر جہ عنایتیک حق قصابی اجرا ایتک، ملت عنایتیک حقوق حرثی استحصال و حقیق بر مشروطیت تاسیس ایتک، سار صلباز بر عزم و قاعقلہ چالشمقہ مسرا اولہ جقدر .

وطن عنایتیک تیلکدہ بولدین کورمک .

وجدان عینتین یوکسہ آلان اسر و احتظار اوزورینہ فدای کارانق و جوی تیقن ایدن وطنپرور — تقدیر بیوک اولورسہ اولسون — مواع و مشکلاتدن ندهن ایتہلی، مہالک و خاطراندن قورقاملہ،

مصادف اولدیی مانہ لک قوتہ متمیلہ متناسب بر عزم قہرمانانہ ایلہ پرومعل، مقصد مقدسہ واصل اولدیلر .

وطنی سویم ہرزاد، اقتدار وقوتہ ذاتیہ سیلہ متناسب بر خدمت ملیہہ درعہدہ ایتک مجبوریت اخلاقیہ سندہدر . بو خدمتی نمہد ایدرکن یک چوق دوشونوی، قابلیت و بوف شخصیتی اوجہ یوقاملہ، اتحق اعانتہ بقدر بولدینہ وادانندہ ثبات ایدہ بیلہجکی وظیفہ بی ائمہ اتمل، سلامت وطن بولندہ شخصی منافعدن حتی حیات و سعادتدن محرومی ملاحظہ ایدہ، ایتہ کرمیل، بو اتحق بو شرائطہ میدان مجاہدینہ کورومہ لیلر .

میدان مجاہدہ کورومک، مزینہ، ثبات و متانہ پرومک یوکک بر فضیلدر . بوفضیلت عالیہک دلائل قاطعہ سی کوسر منہ نلر او مزینتک شرف قیمتدارینہ لیاقدن ساقط اولورل .

جدالکک سیانندہ مشقتسز استحصال اولہ بیلہجک هیچ بر مقصد یوقدر، تاکہ تصادف اٹک مستحصل اولسون، علیالخصوص مقاصد معتظہ سیاسیہک استحصالندہ بیوک مانہ لہ مصادف اولیان، قوت و شدتہ چارہ شمنہ مجبور قالیان، مہم فدای کارانق باعق اضطراری حس ایتیان هیچ بر مقتبت سیاسیہ تصادف اولنہ مامشدر .

تاریخ اٹک بیوک شاہ در، مشکلاتدن جانلرک موقبتلری ہیچندہ قید اجمش کیدر و ملتک سلامت و سعادتلری ہمہ مطوف نشینات وطنپرور ایدن اٹک بیوکرنیک، اٹک یوکک فدای کولرلہ استحصال اولدینہ اثبات ایلہ مشدر .

اتحاد و ترقی دینان حیدودار و قاتلر اوجاغی سوزورمک، طلعت و انور جمال و اما، سرسوزکک ظلم و اٹکتیبہ سی اٹتندہ ایتکیان ملت عنایتہ و خلافت اسلامیہی فور تارنق ایچون بزمہ تشریک مساعی ایدن قہرمان و جسور وطنداشر منہ خطاب ایدہوز: بو کومہ قدر صرف اوتان مساعی نرہ دار اولمش و بیوک نتایج تولید ایلہ مشدر . عنایت اردو سنندہ بوتوبہ اشقیای اتحادک بالخاصہ طلعت و انور حیدودارینک تقسیم و توزیع ایتدیک منتفدہ حصہ دار اولیان حقیق وطنپرور دینان باطلار و افرادہ سکریندن بوکون حقیقی ایتکیان . اتحاد و ترقی چئمک تقیب ایتدیکک ظلمی کشف و تمحیل ایلہ میسان قالمش کیدر .

۱۹۱۶

Gümlüneli İsmail Hakkı'nın Selanik'te çıkardığı Beyan'el- Hak isimli gazetesi

